

Romeinen aan de Eufraat

De verdediging van de Romeinse oostgrens
ten tijde van de Parthen en het Principaat

J.T. Boon
MA-student Ancient History

MA Thesis
Universiteit Leiden
Opleiding Geschiedenis
Dr. H.W. Singor
27 mei 2011

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: De Julisch-Claudische dynastie (27 v.C.-68 n.C.)	6
- Het Romeinse leger in de tweede helft van de eerste eeuw	42
Hoofdstuk 2: De Flavische dynastie (69-96)	50
Hoofdstuk 3: De Nervisch-Antonijnse dynastie (96-192)	56
Hoofdstuk 4: De Severische dynastie (193-224)	82
Conclusie	94
Appendix 1: De Parthische en Armeense koningen	100
Appendix 2: Het Parthische leger en zijn strijdwijze	102
Literatuurlijst	106
Bijlagen:	
- Gedetailleerde kaart van het Romeinse rijk	
- Gedetailleerde kaart van het Romeinse oosten	
- Eenvoudige kaart van de Romeinse provincies en de verdeling van de legioenen in 14 n.C.	
- Eenvoudige kaart van de Romeinse provincies en de verdeling van de legioenen in 200 n.C.	
- Gedetailleerde kaart van Asia Minor en het wegennetwerk dat zich daarin bevond	
- Gedetailleerde kaart van Syria, (Osroëne en) Mesopotamia, Judaea en Arabia Petraea en het wegennetwerk dat zich daarin bevond en ‘de Limes in Syria’	
- Gedetailleerde kaart van Aegyptus en het wegennetwerk dat zich daarin bevond en een gedetailleerde kaart van het zuiden van Aegyptus en Meroë	

Inleiding

Toen Luttwak in 1976 zijn boek *The grand strategy of the Roman Empire*¹ uitgaf, begon hij een historisch debat dat nog steeds gaande is. Hij beargumenteerde dat er in het Romeinse rijk tijdens het Principaat een *grand strategy* bestond; hij probeerde aan te tonen hoe in drie perioden de Romeinen drie verschillende strategieën hadden, afgesteld op de toenmalige situaties waarin het rijk zich bevond. Sommige historici omhelsden zijn ideeën, anderen verzetten zich ertegen. Een van de bekendste aanvallen op Luttwaks werk werd in 1990 door Isaac gedaan in zijn boek *The limits of empire*.² Hij keek met een zekere tunnelvisie zeer sceptisch naar de bronnen en was van mening dat er geen *grand strategy* bestond. Een naar mijn mening zeer verhelderende blik op dit debat werd in 1993 gegeven door Wheeler in zijn artikel ‘Methodological limits and the mirage of Roman strategy’.³ Hij zette daarin de methodologie van de tegenstanders van het idee van een *grand strategy* uiteen en toonde door middel van vele voorbeelden aan dat zij de bronnen selectief gebruiken en er (te) letterlijk naar kijken, waardoor een scheef beeld ontstaat. Dat betekent echter niet dat het debat over is.

Bij dit debat wordt meestal gekeken naar de noord- en oostgrens van het rijk. De oostgrens had als bijzondere eigenschap dat tot 224 n.C. de Parthen zich daar tegenover de Romeinen bevonden. Dat volk kan gezien worden als een van de weinige volken die min of meer tegen de Romeinen opgewassen waren.⁴ De verdediging van de Romeinse oostgrens stond dan ook vooral in het teken van de relaties met de Parthen. Daarbij speelde Armenië, dat aan beide grootmachten grensde, een bijzondere rol.

In dit onderzoek staat de verdediging van de Romeinse oostgrens ten tijde van de Parthen centraal. Door te kijken naar hoe de Romeinen hun oostgrens verdedigden kan

¹ E.N. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire: from the first century A.D. to the third* (Baltimore 1976)

² B. Isaac, *The limits of empire: the Roman army in the East* (Oxford 1990)

³ E.L. Wheeler, ‘Methodological limits and the mirage of Roman strategy’, *The journal of military history* 57.1 en 2 (1993) 1.7-41 en 2.215-240

⁴ Zie bijvoorbeeld Cassius Dio Kokkēianos, *Ρωμαϊκή ἱστορία* (ed. Loeb classical library, vertaald door E. Cary, band 3, boeken 36-40 (Londen en New York 1914)) 40.14.3 en 4, Marcus Cornelius Fronto, *Epistulae* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.R. Haines, band 2 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1963) en Teubner, door M.P.J. van den Hout (Leipzig 1988) (vanwege de vele brieven worden de paginanummers uit de Loeb/Teubner vermeld. De nummering van de alinea’s van de betitelde brieven verschilt; het Loebnummer wordt eerst gegeven)) *principia historiae* 7/6 en 8/9 (p. 2.203/206 en 205/207), Publius Cornelius Tacitus, *De origine et situ Germanorum* (ed. Loeb classical library, vertaald door M. Hutton en herzien door E.H. Warmington (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2000)) 37.3 en 4, idem, *Annales* (ed. Loeb classical library, vertaald door J. Jackson, band 3, boeken 1-3 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1979)) 2.60, Marcus Velleius Paterculus, *Historia Romana* (ed. Loeb classical library (*Velleius Paterculus; Res gestae divi Augusti*), vertaald door F.W. Shipley (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1967)) 2.101.1-3, de conclusie die Phōtios naar aanleiding van Arrianos’ *Παρθικὰ* formuleerde in zijn *Βιβλιοθήκη* of *Μυροβιβλίον* (ed. Les belles lettres, vertaald door R. Henry, band 1, codices 1-84 (Parijs 1959)) 58 en A.J. Woodman, *Velleius Paterculus: the Tiberian narrative (2.94-131)* (Cambridge etc. 1977) 126

vervolgens een bijdrage worden geleverd aan het *grand strategy*-debat. Handelde men op een vaste manier? Had iedere keizer zijn eigen ideeën over de oostgrens? Aangezien het debat over *grand strategy* zich voornamelijk richt op de periode van het Principaat, zal dit onderzoek als beginpunt het begin van Augustus' principaat in 27 v.C. nemen. Zo kan goed gekeken worden naar hoe de verschillende Romeinse keizersdynastieën omgingen met de situatie in het oosten. Het onderzoek zal als eindpunt 224 n.C. nemen, aangezien het Parthische rijk toen door de Sassaniden werd overgenomen en er dus een nieuwe vijand was, waardoor er andere relaties ontstonden. De vraag die dit onderzoek wil beantwoorden luidt dan ook: hoe werd tussen 27 voor en 224 na Christus de Romeinse oostgrens verdedigd?

De verdediging van de Romeinse oostgrens behelst twee factoren: strategie en het Romeinse leger. Onder strategie vallen verschillende elementen, zoals oorlogvoering, de organisatie van de provincies, de logistiek rond de oostgrens et cetera. Er wordt gekeken naar de strategische implicaties en daarmee de mogelijke strategische doelen van het beleid van de keizers en hun ondergeschikten, wat niet betekent dat alles wat de Romeinen deden enkel of hoofdzakelijk strategische doelen had. Daarnaast wordt voornamelijk gekeken naar de verdediging van de oostgrens in relatie met andere volkeren; dat de Romeinen de orde handhaafden in hun gebieden en daarmee hun provincies 'beschermden' moge duidelijk zijn, maar is hier niet van belang.⁵ Dat is enkel van belang als er in Romeins gebied of de Romeinse invloedssfeer problemen ontstonden waardoor de verdediging van de oostgrens werd gecompromitteerd. Wat betreft het Romeinse leger zal gekeken worden naar de bewapening, samenstelling en het functioneren ervan met betrekking tot het oosten. Het functioneren van het Romeinse leger in het algemeen zal dus niet besproken worden; enkel die informatie die betrekking heeft op de verdediging van de Romeinse oostgrens zal behandeld worden, zodat men kan zien of het Romeinse leger in het oosten enkele bijzondere kenmerken bezat. Men kan stellen dat er eigenlijk twee Romeinse oostgrenzen waren: één die het gebied dat onder directe Romeinse heerschappij stond begrenste en een andere die de Romeinse invloedssfeer begrenste. Het Romeinse oosten begon naar mijn mening ten noorden van de Middellandse Zee bij de Bosporus en eindigde ten zuiden daarvan bij Aegyptus. Het Bosporuskoninkrijk wordt vanwege zijn relatie met Pontus tot het Romeinse oosten gerekend en ook Aegyptus kan men als onderdeel van het Romeinse oosten beschouwen.

⁵ Isaac behandelt bijvoorbeeld in hoofdstuk 2 en 3 van *The limits of empire* de ordehandhavende taken van Romeinse troepen.

Het onderzoek zal voornamelijk gebruik maken van klassieke bronnen. Helaas zijn er nauwelijks Parthische bronnen overgeleverd en andere bronnen uit het oosten (zoals Armeense of Perzische bronnen) vertellen weinig tot niets (betrouwbaars) over oorlogen in het oosten ten tijde van de periode waar dit onderzoek zich op richt.⁶ Men is dus eigenlijk compleet aangewezen op het gebruik van klassieke bronnen, waardoor men moet proberen om Romeinse perspectieven zo objectief mogelijk te onderzoeken en te verwerken.

Om goed te kunnen zien of de Romeinen een *grand strategy* hadden is het naar mijn mening de beste aanpak om het onderzoek onder te verdelen in de tijdsperioden van de verschillende keizersdynastieën. Zo kan onderzocht worden of iedere dynastie zijn eigen ideeën had over de verdediging van de Romeinse oostgrens, of alle dynastieën eigenlijk hetzelfde beleid voerden, of dat iedere keizer zijn eigen gang ging. Er zal in dit onderzoek dus worden gekeken naar de Julisch-Claudische, de Flavische, de Nervisch-Antonijnse en de Severische dynastieën. Daarbij zijn enkel die keizers en hun beleid bij dit onderzoek betrokken die ook werkelijk iets met de oostgrens te maken hadden. Er zijn natuurlijk enkele grijze gebieden; zo wordt Macrinus niet als een aparte dynastie beschouwd, aangezien zijn korte regering plaatsvond tijdens de Severische dynastie, waarbij hij met de oosterse situatie van Caracalla kwam te zitten. Burgeroorlogen worden beschreven indien ze gevolgen hadden voor of inzicht geven in de verdediging van de Romeinse oostgrens. Men kan de Romeinse acties in het oosten grotendeels gelijkstellen aan het beleid van de keizer omdat de *lex Iulia* bepaalde dat gouverneurs en aanvoerders niet zomaar een oorlog mochten beginnen zonder toestemming van het Romeinse volk of de senaat, in andere woorden, van de keizer.⁷

Nog enkele praktische zaken. De gebeurtenissen die met de oostgrens te maken hadden zullen meestal in chronologische volgorde vermeld worden, tenzij een andere volgorde handiger is; zo zijn gebeurtenissen bij Parthische oorlogen of verschillende kleine gebiedsveranderingen meestal gegroepeerd. Voor de Romeinse provincies zullen de Latijnse benamingen gebruikt worden. Militaire termen, zoals namen van wapens, zullen behalve in vertaling vaak ook in het Latijn of Grieks genoemd worden, aangezien zo hopelijk de eigenlijke betekenis, indien die er was, niet wegvalt; men moet wel bedenken dat een bepaalde term niet altijd voor een bepaald soort wapen gebruikt werd, daar kan men enkel van

⁶ In G. Widengren, 'Sources of Parthian and Sasanian history' in: E. Yarshater ed., *The Cambridge history of Iran 3.2: the Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (Cambridge 1983) worden op pagina 1261-1269 de aanwezige bronnen met betrekking tot de Parthen opgesomd. Armeense en Perzische bronnen geven meestal nauwelijks informatie over de Parthische periode; die wordt eigenlijk 'overgeslagen'. Een enkele (Armeense) bron bevat informatie over de Parthische periode; de informatie met betrekking tot de Romeinen wijkt daarin echter meestal in zodanige mate af van wat bekend is dat die fictief lijkt te zijn.

⁷ Marcus Tullius Cicero, *In Pisonem* (ed. Loeb classical library (*Cicero: the speeches*), vertaald door N.H. Watts (Londen en New York 1931)) 21.50

uitgaan bij militaire werken. Bij standaardonderdelen van een uitrusting (zoals helmen of kurassen) zal het Nederlands voorop staan, bij specifieke wapens (bijvoorbeeld verschillende soorten speren) het Latijn of Grieks. Latijnse schrijvers en hun werken zullen in het Latijn worden geciteerd, Griekse schrijvers (naar het Latijnse schrift getranscribeerd) en hun werken in het Grieks. Primaire bronnen zullen in voetnoten voor literatuur geplaatst worden en informatie of uitleg die niet relevant is voor dit onderzoek kan in de voetnoten verwerkt zijn. Tot slot moet gezegd worden dat vanwege de afhankelijkheid van de overlevering van bronnen de informatie per dynastie niet gelijk is verdeeld.

Aangezien de Parthen de belangrijkste tegenstanders van de Romeinen waren in het oosten is er een appendix toegevoegd waarin in het kort hun leger en strijdwijze, voor zover bekend, besproken worden. Ook zijn als bijlage kaarten toegevoegd, om de lezer een beter begrip van de situaties in het Romeinse oosten te bieden.

De Julisch-Claudische dynastie (27 v.C.-68 n.C.)

Augustus (27 v.C.-14 n.C.)

Eerst zal worden uiteengezet hoe tijdens Augustus' regering bepaalde relaties met de Parthen en Armenië ontstonden. Daarna worden de Romeinse provincies en invloedssfeer aan het begin van Augustus' principaat en vervolgens de overige gebeurtenissen in het oosten behandeld.

De relatie met de Parthen

Rond 30 v.C. verjaagde een zekere Tiridates de Parthische koning Phraates, waarna hij koning van het Parthische rijk werd. Phraates werd echter met hulp van de Scythen weer op de troon geholpen, waarop Tiridates rond 25 v.C. naar Augustus vluchtte, daarbij Phraates' jongste zoon meenemend. Phraates vroeg Augustus in 23 v.C. om de uitlevering van Tiridates en de teruggave van zijn zoon. Tiridates wilde echter Augustus' hulp om weer op de Parthische troon te komen, daarbij belovend, volgens Pompejus Trogus, dat het Parthische rijk dan een Romeins vazalkoninkrijk zou worden. Augustus besloot noch Tiridates te helpen noch hem uit te leveren maar liet hem in luxe leven, terwijl hij Phraates zijn zoon teruggaf; volgens Cassius Dio op voorwaarde dat Phraates de eerder op de Romeinen veroverde militaire standaarden zou teruggeven.⁸ Augustus mengde zich dus niet in Parthische zaken maar nam tegenover de Parthen een relatief neutrale houding aan.

In 20 v.C. kwam Augustus naar het oosten. Phraates vreesde mogelijk dat Augustus oorlog wilde voeren en verzamelde alle Romeinse krijgsgevangenen en gaf deze samen met de op de Romeinen veroverde militaire standaarden terug. Daarbij werd vriendschap gesloten tussen beide volkeren.⁹ Phraates gaf later, rond 10 v.C., ook zijn kinderen en kleinkinderen als

⁸ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* (ed. Loeb classical library, vertaald door E. Cary, band 6, boeken 51-55 (Londen en New York 1917)) 53.33.2, Marcus Junianus Justinus, *Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi* (ed. Teubner, door J. Jeep (Leipzig 1872) en Classical resources series, vertaald door J.C. Yardley en becommentarieerd door R. Develin (Atlanta (Georgia) 1994)) 42.5.1-6, 6n13 en 7-9 en *Res gestae divi Augusti* (ed. A.E. Cooley (Cambridge 2009)) 32.1. De Scythen waren een groep stammen die ten noorden van de Zwarte Zee en de Kaukasus leefde. De Romeinen en Grieken verstonden onder 'Scythen' echter een groep van volken die leefden in een gebied dat het gebied bij de Zee van Azov tot en met het gebied ten noorden van de Syr Darya in Centraal-Azië omvatte. Diodōros van Sicilië, *Βιβλιοθήκη ιστορική* (ed. Loeb classical library, band 2, boeken 2.35-4.58, vertaald door C.H. Oldfather (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1935)) 2.43.1 en 2, Gaius Plinius Secundus, *Naturalis historia* (ed. Loeb classical library, vertaald door H. Rackham, band 2, boeken 3-7 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1947)) 6.18.49-19.51, Strabo, *Γεωγραφικά* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.L. Jones, band 5, boeken 10-12 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969)) 11.8.1 en 2 en I. von Bredow en R. Rolle, 'Skythen' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 11: Sam-Tal* (Stuttgart en Weimar 2001) 644-648 en 654-656

⁹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 54.8.1 en 2, Flavius Eutropius, *Breviarium ab urbe condita* (ed. Teubner, door C. Santini (Stuttgart en Leipzig 1992) en Translated texts for historians, vertaald door H.W. Bird (Liverpool 1993)) 7.9, Rufius of Sextus Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* (ed. J.W. Eadie (Londen 1967)) 3 en 19, Lucius Annaeus Florus, *Epitome de T. Livio bellorum omnium annorum DCC libri* (ed. Loeb classical library, vertaald door E.S. Forster (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1984)) 2.34.63, Quintus Horatius

gijzelaars aan Augustus, volgens Augustus, Strabo en Tacitus om zich te verzekeren van Augustus' vriendschap, al menen Strabo en Tacitus dat Phraates zo ook probeerde te voorkomen dat een Arsacied (de leden van de Parthische koninklijke familie werden Arsaciden genoemd) tegen hem in opstand kwam; volgens Josephus gebeurde het onder druk van Phraates' vrouw Thesmusā, waardoor haar zoon Phraataces gemakkelijker de heerschappij in handen zou kunnen krijgen.¹⁰ Deze redenen zijn niet onverenigbaar; op deze wijze was Phraates potentiële troonpretendenten kwijt terwijl de opvolging door Phraataces veiliggesteld leek en daarnaast werd door deze uitwisseling de vriendschap tussen Augustus en Phraates verstevigd. Augustus had nu dus zowel een vriendschappelijke relatie met het belangrijkste volk in het oosten als mogelijkheden om bij perikelen rondom de Parthische troon invloed uit te oefenen. Daardoor was in het oosten een relatief voorspoedige situatie gecreëerd waarbij het Romeinse rijk nauwelijks dreiging ondervond bij zijn oostgrens.

Onder de gijzelaars bevond zich Vonones, de oudste zoon van Phraates. Toen er zich, na binnenlandse moorden, te midden van de Parthen geen Arsaciden meer bevonden werd, na een Parthisch verzoek om een zoon van Phraates naar het Parthische rijk te sturen, Vonones rond 7/8 n.C. daarheen gestuurd om koning te worden. De Parthen waren echter niet tevreden met een koning die als gijzelaar een Romeinse opvoeding had genoten en meenden dat het Parthische rijk zo een soort provincie van Rome was geworden, een idee dat ook onder de Romeinen schijnt te hebben geheerst.¹¹ Artabanus, een Arsacied die volgens Tacitus was opgegroeid bij de Dahae maar volgens Josephus koning van Medië (Atropatene) was, werd rond 11/12 naar het Parthische rijk gehaald om in plaats van Vonones koning te worden. Vonones werd uiteindelijk verslagen en vluchtte naar Armenië, dat toen volgens Tacitus als

Flaccus, *Carmina* (ed. Loeb classical library (*Horace: odes and epodes*), vertaald door N. Rudd (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2004)) 4.15, Justinus, *Epitoma* 42.5.10, 11 en 11n15, *Res gestae* 11 en 29.2, Strabo, *Γεωγραφικά* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.L. Jones, band 3, boeken 6 en 7 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1983)) 6.4.2, Gaius Suetonius Tranquillus, *De vita Caesarum* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.C. Rolfe, band 1, van *Divus Julius* tot *C. Caligula* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1998)): *divus Augustus* 21.3 en *Tiberius* 9 en Tacitus, *Annales* (ed. Loeb classical library, vertaald door J. Jackson, band 5, boeken 13-16 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1981)) 2.1, 58, 15.1 en 1n2. Tacitus en mogelijk ook Festus geven het idee dat er specifiek een vriendschapsverdrag gesloten werd, andere schrijvers zeggen daar niets over.

¹⁰ Eutropius, *Breviarium* 7.9, Festus, *Breviarium* 19, Titus Flavius Josephus, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* (ed. Loeb classical library, band 9, boeken 18-20, vertaald door L.H. Feldman (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1965)) 18.41 en 42, Justinus, *Epitoma* 42.5.11n15 en 12, *Res gestae* 32.2, Strabo, *Γεωγραφικά* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.L. Jones, band 7, boeken 15 en 16 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1983)) 6.4.2 en 16.1.28 en Tacitus, *Annales* 2.1. Josephus wordt in dit onderzoek bij zijn Latijnse naam genoemd omdat zijn naam in principe Hebreeuws was en niet Grieks. Hem een Griekse naam geven zou dus niet logisch zijn. Het zou echter verwarrend zijn zijn Hebreeuwse naam te gebruiken. Daarom zal, aangezien hij een Romeins staatsburger was met een Latijnse naam, zijn Latijnse naam gebruikt worden. Zijn in het Grieks geschreven werk zal echter in het Grieks vermeld worden.

¹¹ Josephus, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* 18.46 en 47, Strabo, *Γεωγραφικά* 6.4.2 en 2n1 en Tacitus, *Annales* 2.1, 2 en 2n4

heerserloos land tussen het Parthische en het Romeinse rijk lag.¹² De in het Romeinse rijk verblijvende Parthische gijzelaars waren dus waarschijnlijk Romeins gezind wat, indien ze op de troon kwamen, positief voor de Romeinse situatie in het oosten kon uitpakken. Dat voordeel werd echter tenietgedaan indien de Parthen niet tevreden waren met de Romeins gezinde houding van hun geïmporteerde vorsten.

Het vazalkoninkrijk Armenië

In Armenië zat van 33 v.C. tot 20 v.C. Artaxias op de troon; die had zich volgens Tacitus vanwege de executie van zijn vader door Marcus Antonius onder de bescherming van de Parthen geschaard.¹³ Nadat Artaxias was vermoord wees Augustus Armenië toe aan ene Tigranes die daartoe militair gesteund werd door Augustus' stiefzoon Tiberius. Dat de Parthen dat toelieten had mogelijk te maken met de vriendschap die in 20 v.C. tussen beide volken werd gesloten. Nadat Tigranes, mogelijk vlak voor 6 v.C., overleden was en zijn met elkaar getrouwde kinderen, waarschijnlijk Tigranes en Erato geheten, tegen Augustus' zin op de troon waren gekomen, plaatste Augustus Artavasdes (6-1 v.C.) op de troon. Die werd echter snel van de troon gestoten, ondanks de Romeinse militaire steun; de Armeniërs waren Parthisch gezind. Artavasdes' rivaal (en waarschijnlijk de Arsacidische kandidaat voor de Armeense troon) Tigranes (waarschijnlijk de man van Erato) vroeg Augustus rond 1 n.C. om het koningschap en kreeg dat ook, waarschijnlijk omdat Augustus oorlog met de Parthen vreesde.¹⁴ De nieuwe Parthische koning Phraataces vreesde echter binnenlandse conflicten en sloot daarom via Gaius, Augustus' adoptiezoon, vriendschap (of bevestigde de eerder gesloten vriendschap) met de Romeinen waarbij hij zijn claim op Armenië liet vallen. Gaius plaatste vervolgens rond 2 de Meed Ariobarzanes op de Armeense troon (Tigranes was onderhand dood en Erato had troonsafstand gedaan). Toen Ariobarzanes stierf plaatste Augustus zijn zoon Artavasdes op de troon en nadat hij vermoord was ene Tigranes, waarschijnlijk een kleinzoon van de Joodse koning Herodes. Nadat koningin Erato daarna aan de macht gekomen en verdreven was kwam uiteindelijk de uit het Parthische rijk gevluchte en Romeins

¹² De Dahae waren een (volgens de Romeinen en Grieken) Scythisch volk dat ten zuidoosten van de Kaspische Zee leefde. Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.48-50, Plinius, *Naturalis historia* 6.18.49-19.50, Strabo, *Γεωγραφικά* 11.8.2, Tacitus, *Annales* 2.3 en 2.3n5 en F.R.D. Goodyear, *The Annals of Tacitus: books 1-6 2: Annals 1.55-81 and Annals 2* (Cambridge etc. 1981) 193

¹³ Tacitus, *Annales* 2.3 en 3n6

¹⁴ Tiberius maakte mogelijk gebruik van het vijfde legioen 'Macedonica', Illyrische en Macedonische legioenen. Cassius Dio noemt Artavasdes 'Artabazos'. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 54.9.4, 5, 55.9.4, 55.10.18-21, 55.10.3 en 5, Eutropius, *Breviarium* 7.9, *Res gestae* 27.2, Suetonius, *Tiberius* 9, Tacitus, *Annales* 2.3, 3n6, 3n1 (op de pagina daarna) en 4, Cooley ed., *Res gestae divi Augusti* 232, Goodyear, *The Annals of Tacitus* 195 en E. Ritterling, 'Legio' in: W. Kroll ed., *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung* 1.12: *Kynesioi-Libanon* (Stuttgart 1925) 1224 en 1573.

gezinde Vonones rond 11/12 op de troon.¹⁵ Hij werd echter niet gesteund door de Armeniërs en bedreigd door de Parthen; daarom besloten de Romeinen, die geen conflict met de Parthen wilden, Vonones niet te steunen. Rond 15/16 kwam hij vrijwillig of onder dwang van de Romeinen naar Syria toe, waarna de Parthische koning Artabanus zijn zoon Orodes op de Armeense troon plaatste.¹⁶

Uit de Armeense situatie blijkt duidelijk dat Armenië kostbaar was voor zowel de Romeinen als de Parthen. Het land werd door beide rijken omringd en vormde niet enkel een potentiële uitbreiding van de invloedssfeer maar bood het rijk dat het land in zijn macht had ook extra aanvalsroutes naar het andere rijk. Wie het bezat had dus minder te vrezen, terwijl voor de ander dus het tegenovergestelde gold. Het is echter ook duidelijk dat zowel Augustus als de Parthen met tact te werk gingen. Men probeerde een directe oorlog te voorkomen, en zo kwam Armenië enkele decennia in de Romeinse invloedssfeer terecht, tot er met Vonones een onhoudbare situatie ontstond en de Parthen Armenië weer aan hun invloedssfeer konden toevoegen. Al met al kan dus geconcludeerd worden dat men voorzichtig met de situatie omging en probeerde, of Armenië nu wel of niet tot de eigen invloedssfeer gerekend kon worden, de relatie met de Parthen vooral vredig te houden. Natuurlijk was het wel gewenst om, indien het kon, Armenië tot vazalkoninkrijk te maken, zodat de ander minder gemakkelijk het eigen gebied kon bedreigen.

¹⁵ Gaius maakte mogelijk gebruik van het vijfde legioen ‘Macedonica’, een deel van de Syrische legioenen, misschien een deel van de Aegyptische en een deel van Donau-legioenen. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 55.10a.4 en 5, Eutropius, *Breviarium* 7.9, Festus, *Breviarium* 19, Florus, *Epitome* 2.32.42 en 43, Josephus, *Ἰουδαϊκή Ἀρχαιολογία* 18.42 en 43, *Res gestae* 27.2, Tacitus, *Annales* 1.3, 2.3n1 en 4, Velleius Paterculus, *Historia Romana* 2.101.1 en Ritterling, ‘Legio’ 1231, 1232 en 1573. De verwarrende opvolgingen in Armenië lijken te wijzen op burgeroorlogen. Wat betreft Tigranes en zijn vrouw Erato, het lijkt erop dat zij de zoon en dochter waren van de Tigranes die na Artaxias regeerde, aangezien in Tacitus, *Annales* 2.3 gemeld wordt dat zijn kinderen getrouwd waren en samen regeerden. Vervolgens ziet men dat een Tigranes en Erato samen op de troon kwamen, maar niet lang daarna stierf deze Tigranes en deed Erato troonsafstand; iets later kwam Erato nogmaals op de troon, na de regering van een andere Tigranes. De vermeldingen van Tigranes en Erato zijn te vinden in Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 55.10a.5 en Tacitus, *Annales* 2.4. Hoewel men kan stellen dat de derde Tigranes, die voor Erato’s laatste regeerperiode regeerde, misschien hun zoon was en samen met Erato regeerde, melden Josephus en Tacitus daar in de eerder genoemde bronnen niets over. In Josephus, *Ἰουδαϊκή Ἀρχαιολογία* 18.139 en Tacitus, *Annales* 6.40 wordt echter gemeld dat een Tigranes, een kleinzoon van Herodes, de overleden koning van Judea, en Archelaus, de koning van Cappadocië, koning van Armenië was geweest en rond 36 werd terechtgesteld. Mogelijk was hij deze laatste Tigranes, en wordt met de vermelding dat deze Tigranes afstamde van de Armeense koninklijke familie verwezen naar een verwantschap via zijn Cappadocische familie. Aangezien Tigranes en Erato, de kinderen van de eerste Tigranes, Parthisch gezind waren en de laatste Tigranes door Augustus op de troon werd geplaatst lijkt het waarschijnlijk dat laatstgenoemde inderdaad de kleinzoon van Herodes en Archelaus was en zijn troon verloor aan Erato.

¹⁶ Tacitus meldt niets over Orodes en het is de vraag of hij werkelijk na Vonones op de Armeense troon kwam. Als dat het geval was is het onduidelijk waarom Tacitus daar niets over meldt en waarom Artabanus in 18 Germanicus een Romeinse vazalkoning op de Armeense troon liet zetten en dus kennelijk Orodes teruggetrokken had. Josephus, *Ἰουδαϊκή Ἀρχαιολογία* 18.50-52, Suetonius, *C. Caligula* 1.2, Tacitus, *Annales* 2.4 en 56, A.D.H. Bivar, ‘The political history of Iran under the Arsacids’ in: Yarshater, *The Cambridge history of Iran* 3.1: *the Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (Cambridge 2006) 69, Goodyear, *The Annals of Tacitus* 197 en D. Wardle, *Suetonius’ Life of Caligula: a commentary* (Brussel 1994) 103 en 104

De Romeinse provincies en invloedssfeer aan het begin van Augustus' principaat

Nadat Augustus in 27 v.C. *princeps* geworden was verdeelde hij de provincies in keizerlijke provincies en senatoriale provincies. De senatoriale provincies in het oosten waren Asia en delen van Pontus en Bithynia, relatief veilig gelegen provincies, de keizerlijke provincies waren Syria, Aegyptus en Cyprus (dat later een senatoriale provincie werd). De verdediging van de oostgrens lag dus geheel in handen van de keizer. De provincies die later aan het rijk werden toegevoegd werden ook keizerlijke provincies. Overigens had Augustus soldatencoloniae gesticht in Asia Minor en Syria, die de Romeinse controle over gebieden mogelijk versterkten en in tijden van nood snel soldaten konden leveren; ook latere keizers stichtten voornamelijk daar soldatencoloniae.¹⁷

Aan het begin van Augustus' regering waren er verschillende Romeinse vazalkoninkrijken in het oosten. Waarschijnlijk waren de belangrijkste daarvan de volgende: het koninkrijk van Galatië en Lycaonië, de Cilicische koninkrijkjes, Cappadocië, het Bosporuskoninkrijk, de Iberiërs, de Albaniërs, Armenië Minor, mogelijk Sophene, Commagene, de Joden en de Nabateërs. Daarnaast waren er nog enkele kleinere vazalgebiedjes.¹⁸ Waarschijnlijk werd onder meer het merendeel van het gebied rond de

¹⁷ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 53.12.4, 7, 9 en 54.4.1, *Res gestae* 28.1, Strabo, *Γεωγραφικά* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.L. Jones, band 8, boek 17 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1982)) 17.3.25, Tacitus, *Historiae* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.H. Moore, band 2, boeken 1-3 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1980)) 2.82, F. Bertrand en B. Rémy, 'Legio XII Fulminata' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 254, Cooley ed., *Res gestae divi Augusti* 236, 237 en 240, E. Dąbrowa, 'Legio III Gallica' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.314, idem, 'Legio X Fretensis' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.324, J.-P. Laporte, 'La legio VIIa et la deduction des colonies augustéennes de Césarienne' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 2 (Lyon 2000) 559, M. Reddé, 'Legio VIII Augusta' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.120, Ritterling, 'Legio' 1241, 1242, 1252, 1273, 1274, 1519, 1539, 1573, 1589, 1644, 1672 en 1706 en K. Strobel, 'Zur Geschichte der Legionen V (Macedonica) und VII (Claudia pia fidelis) in der frühen Kaiserzeit und zur Stellung der Provinz Galatia in der augusteischen Heeresgeschichte' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 2.523 en 527. Volgens Cassius Dio was ook Cilicia (hier de naam voor het Romeinse deel van Cilicië) een Romeinse provincie. Duckworth meldt echter dat Cilicia bij Syria hoorde en later pas een aparte provincie werd, volgens hem ergens in de tweede eeuw; Koestermann is het, op het moment van zelfstandig worden na (zie daarvoor voetnoot 76), met hem eens. Voor de argumentatie worden onder meer Tacitus, *Annales* 2.78 en 80 gebruikt. H.T.F. Duckworth, *A commentary on the fifty-third book of Dio Cassius' Roman history* (Toronto 1916) 50 en 51 en E. Koestermann, *Cornelius Tacitus: Annalen 1: Buch 1-3* (Heidelberg 1963) 399. Cilicia bestond niet uit alle gebieden die zo werden genoemd. Zoals verderop gemeld wordt werden enkele delen ervan bestuurd door vazalkoningen; aangezien die geen onderdeel van de Romeinse provincie waren worden die 'Cilicië' genoemd. Isaac beweert in *The limits of empire* 61, 313, 319-323, 331 en 332 dat *coloniae* weinig effect hadden op de pacificatie en/of romanisatie van gebieden. Hij concludeert dat echter aan de hand van het idee dat de inwoners ervan niet actief de omgeving controleerden; over de passieve effecten die een Romeinse gemeenschap in een gebied kon hebben zegt hij niets. Aangezien zijn methodologie niet betrouwbaar is (zie daarvoor Wheelers artikel 'Methodological limits', voornamelijk deel 1), dient men bij zijn werk zeer kritisch te zijn.

¹⁸ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* (ed. Loeb classical library, vertaald door E. Cary, band 7, boeken 56-60 (Londen en New York 1924)) 53.26.3, 54.9.2, 3, 24.4 en 57.17.3-7, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* (ed. Loeb classical library, band 8, boeken 15-17, vertaald door R. Marcus en A. Wikgren (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1963)) 16.353, idem, *Ιστορία Ιουδαϊκού πολέμου πρὸς Ρωμαίους* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.St.J. Thackeray, band 2, boeken 1-3 (Londen en New York 1927)) 1.282-285, *Res gestae* 31.2, Strabo,

Zwarte Zee als onderdanig aan de Romeinen beschouwd, behalve de oostelijke regionen waar de zee aan de Kaukasus grenst en waar nog enkele onafhankelijke nomadische piratenvolkjes leefden.¹⁹ Het oosten van het Romeinse rijk werd dus omgeven door een soort buffer van vazalkoninkrijken. Deze Romeinse invloedssfeer werd door de Romeinen beschouwd als ware het Romeins gebied dat geregeerd werd door vazalkoningen. De keizer bepaalde wie er op de troon van een vazalkoninkrijk zat en het buitenlandse beleid van de vazalkoninkrijken moest door hem goedgekeurd worden. De keizers hadden dus in principe de volledige macht over de vazalkoninkrijken en volledige controle over de Romeinse invloedssfeer in het oosten.²⁰

Vazalkoningen wisten meestal de orde te handhaven in hun gebieden, wat de Romeinen dan dus niet hoefden te doen, en wisten conflicten soms gemakkelijker op te lossen dan de Romeinen, die gewoon waren opstanden met geweld neer te slaan. Lukte dat echter niet, dan grepen de Romeinen alsnog in, met veel krijgsvetoor.²¹ Daarvoor konden ze gebruik maken van Romeinse troepen, die bestonden uit de Romeinse legioenen, in andere woorden de gedisciplineerde en goed bewapende Romeinse infanterie, en hulptroepen; hulptroepen of *auxilia* waren in de provincies gelichte troepen bestaande uit soldaten zonder het Romeinse burgerrecht (vanaf de tweede eeuw dienden ook Romeinse burgers in de hulptroepen).²² De Romeinen konden echter ook gebruik maken van de troepen van de vazalkoningen, de bondgenotentroepen, die vaak net zo loyaal waren aan de Romeinen als aan hun vazalkoningen en bepaalde soorten troepen boden die de Romeinen zelf niet of nauwelijks bezaten tenzij in de vorm van hulptroepen, zoals boogschutters en cavalerie.²³ Het kon zelfs voorkomen dat een Romeinse aanvoerder met enkel bondgenotentroepen ten strijde

Γεωγραφικά 6.4.2, 12.1.4 en 16.4.21 en Tacitus, *Annales* (ed. Loeb classical library, vertaald door J. Jackson, band 4, boeken 4-6, 11 en 12 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1970)) 4.5 en 13.7

¹⁹ De piratenvolkjes die worden genoemd waren de Achaiërs, de Zygiërs en de Heniochiërs. Strabo, *Γεωγραφικά* 11.2.12 en 17.3.24

²⁰ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 54.24.4-6, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 16.15, 23, 271, 271na, 272-285, 343-345, 18.109-115, 120, 121, 124 en 126, Strabo, *Γεωγραφικά* 16.4.21 en Tacitus, *Annales* 11.9

²¹ Zie bijvoorbeeld Tacitus, *Annales* 6.41, waarin een opstand van de Cieten in Cilicië door de Romeinen werd neergeslagen nadat de vazalkoning daarin gefaald had; Tacitus, *Annales* 12.55 en Koestermann, *Cornelius Tacitus: Annalen 3: Buch 11-13* (Heidelberg 1967) 203, waarin de Cieten weer opstandig waren maar ditmaal dankzij de vazalkoning werden verslagen; of Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.261-309, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 2.184-187 en 192-203, Philo, *Ἀρετῶν πρῶτον ὁ ἐστὶ τῆς αὐτοῦ πρεσβείας πρὸς Γάιον* (ed. Loeb classical library, vertaald door F.H. Colson (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1962)) 31.207 en Tacitus, *Historiae* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.H. Moore, band 3, boeken 4-6 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1979)) 5.9, waarin de Syrische gouverneur Petronius het bevel kreeg om het protest van de Joden met geweld te beëindigen.

²² K. Gilliver, 'The Augustan reform and the structure of the imperial army' in: P. Erdkamp ed., *A companion to the Roman army* (Malden (Massachusetts), Melbourne en Oxford 2007) 193 en M. Hassall, 'The army' in: A.K. Bowman, P. Garnsey en D. Rathbone ed., *The Cambridge ancient history 11: the High Empire, A.D. 70-192* (Cambridge 2000) 332

²³ Uit Tacitus, *Annales* 1.11 lijkt mooi naar voren te komen dat de bondgenotentroepen in principe ook als Romeinse troepen werden gezien.

trok. Als een vazalkoning door de keizer uit zijn vazalkoninkrijk weggehaald werd, door een interne factie afgezet werd of overleed kon er echter wel onrust ontstaan. Ook in dat geval waren de bondgenotentroepen vaak loyaal aan de Romeinen, zoals ook verderop in dit onderzoek nog verschillende malen zal blijken, waardoor de Romeinen voor het oplossen van hun problemen zowel hun eigen troepen als bondgenotentroepen konden gebruiken. Daardoor hoefden mogelijk of minder Romeinse troepen te worden ingezet waardoor het Romeinse gebied beter beschermd kon worden of een gebied kon met de hulp van de extra troepen sneller gepacificeerd worden.

De hierboven genoemde voordelen die vazalkoningen en hun troepen de Romeinen boden worden mooi gedemonstreerd door de gebeurtenissen in Judea in 4 v.C. In dat jaar overleed Herodes, de koning van de Joden, waarna die in opstand kwamen. Varus, de gouverneur van Syria, sloeg de opstand echter met behulp van de drie Syrische legioenen, vier ἵλαι cavalerie en hulp- en bondgenotentroepen neer. Bij het neerslaan van deze opstand werd onder meer gebruik gemaakt van keurtroepen, boogschutters en cavalerie uit het vazalkoninkrijk, die geleid werden door een Romeinse aanvoerder.²⁴

²⁴ Van de drie Syrische legioenen bevond een zich al in Jeruzalem, waar Varus het had achtergelaten toen hij dacht dat de opstand neergeslagen was, de andere twee nam hij mee uit Syria. De hier beschreven hulp- en bondgenotentroepen kwamen onder meer uit Berytus, Sebaste, Trachonitis en van de Nabateërs. Voor de eenheden cavalerie gebruikt Josephus het woord ‘ἵλας’; een ἵλη kan gelijkstaan aan een *ala* (een eenheid hulpstroepen, een cavalerie-eenheid wel te verstaan) maar de betekenis ervan staat niet vast, zoals te zien is in H.G. Liddell en R.S. Scott, *Greek-English Lexicon* (New York 1883). Aangezien men er niet zeker van kan zijn dat met een bepaald Grieks woord altijd hetzelfde wordt bedoeld en de betekenis van een dergelijk woord dus niet altijd gelijk hoeft te zijn aan de betekenis die bij het Latijnse equivalent hoort, worden Griekse termen in dit onderzoek zelden naar het Latijn overgezet. Volgens Arrianos, *Τέχνη τακτική* (ed. A.F. Didot, door F. Dübner en K. Müller, *Arriani Anabasis et Indica ex optimo codice Parisino emendavit et varietatem ejus libri retulit Fr. Dübner; reliqua Arriani, et scriptorium de rebus Alexandri M. fragmenti collegit, pseudo-Callisthenis historiam fabulosam ex tribus codicibus nunc primum edidit, itinerarium Alexandri et indices adjecit, Carolus Müller* (Parijs 1846), A. Hyland, *Training the Roman cavalry: from Arrian's Ars tactica* (Dover (New Hampshire) en Stroud 1993) en Teubner, door A.G. Roos en G. Wirth, *Flavii Arriani quae exstant omnia 2: scripta minora et fragmenta* (Leipzig 1968)) 18.3 bestond een ἵλη, een Romeinse *ala*, in theorie uit 512 cavaleristen. Een andere mogelijkheid is dat een *ala* in theorie uit 480 cavaleristen bestond. Hoeveel cavaleristen er in een *ala* zaten is afhankelijk van de grootte van de *turmae* waarin de *ala* was onderverdeeld. Bij 16 *turmae* van 30 cavaleristen komt men op 480 cavaleristen uit, bij 16 *turmae* van 32 cavaleristen komt men op 512 cavaleristen uit. Aangezien de legionaire cavalerie uit 120 cavaleristen bestond en er in *cohortes equitatae* 120 of 240 cavaleristen zaten, en het feit dat Arrianos in het fragment voornamelijk Hellenistische troepengroottes beschrijft (en dus een beetje van de werkelijke grootte van een Romeinse *ala* kan zijn afgeweken voor een vergelijking van twee soorten cavalerie-eenheden van ongeveer dezelfde grootte), lijkt een *turma*-grootte van 30 en dus een *ala*-grootte van in theorie 480 cavaleristen mij het waarschijnlijkst. Het kan echter ook zo zijn dat de grootte kon variëren (wat mogelijk blijkt uit indelingen van forten). Zie voor troepengroottes ook voetnoot 109. Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 17.191 en 250-299, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 2.40, 41, 52, 58, 67, 68, 79 en 3.120, Pseudo-Hyginus, *De munitionibus castrorum* (ed. A. von Domaszewski (Leipzig 1887)) 16, G.L. Cheesman, *The auxilia of the Roman imperial army* (Oxford 1914) 26 en 27, Gilliver, ‘The Augustan reform’ 193 en 194 en Hassall, ‘The army’ 332, 333 en 333n37

Overige gebeurtenissen in het oosten

In 26 v.C. werd Polemo, de koning van Pontus, een vazal van de Romeinen. Rond diezelfde tijd overleed Amyntas, de Romeinse vazalkoning van Galatië en Lycaonië; Augustus maakte van zijn gebied een provincie en creëerde uit zijn troepen het tweeëntwintigste legioen 'Deiotariana', dat naar Aegyptus verplaatst werd en waardoor potentieel opstandige troepen dus verwijderd werden. Het lijkt erop dat een ander deel van zijn soldaten gebruikt werd om het derde legioen 'Cyrenaica' te creëren, dat ook in Aegyptus terechtkwam. De nieuwe provincie werd mogelijk door het vijfde legioen 'Gallica' (tot 20 of 19 v.C.) en het zevende legioen in het gareel gehouden. Dat het zevende legioen in 13-10 v.C. en 7-10 n.C. gebruikt werd in oorlogen in Thracië, Dalmatia en Pannonia lijkt erop te wijzen dat de aanwezigheid van de legioenen in Galatia et Lycaonia (dat verder in dit onderzoek Galatia wordt genoemd) vooral pacificerend bedoeld en niet per se noodzakelijk was.²⁵ Zo verschoven de Romeinse grens en invloedssfeer meer naar het oosten. Opvallend is dat de provincie Galatia gecreëerd werd toen van het gebied ten noordoosten ervan een vazalkoninkrijk was gemaakt. Had Augustus dat expres zo uitgekiend zodat Galatia beschermd werd door een soort buffer? Daarnaast is duidelijk dat de Romeinen de volledige macht over hun vazallen hadden en zo redelijk naar believen de Romeinse situatie in het oosten konden beïnvloeden.

Strabo vertelt in *Γεωγραφικά* 16.4.22-24 van de tocht die Aelius Gallus in 25/24 v.C. naar Arabië Felix maakte.²⁶ Augustus had hem de opdracht gegeven de volkeren en plaatsen daar en in Ethiopië aan de andere kant van de Rode Zee te verkennen. Gallus besloot daarop om de Arabieren daar te onderwerpen, althans volgens Strabo. Mogelijk was de expeditie echter al vanaf het begin gericht op expansie, gemotiveerd door de rijkdom van Arabië en de commerciële potentie van de Rode Zee.²⁷ Gallus verwachtte hulp van de Nabateeërs maar

²⁵ Het zevende legioen kreeg vanaf 42 n.C. de bijnaam 'Claudia'. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 53.25.1, 26.3, 55.23.2 en 3, Festus, *Breviarium* 11, Tacitus, *Historiae* 5.1, Ritterling, 'Legio' 1791 en 1792, Strobel, 'Zur Geschichte der Legionen' 517, 518, 526 en 527 en C. Wolff, 'La legio III Cyrenaica au Ier siècle' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.340. Zie pagina 20 voor de legioenen in Aegyptus.

²⁶ Arabië (eigenlijk 'Arabia') Felix was de naam voor het zuidelijke deel van het Arabisch schiereiland, omgeven door de woestijn in het noorden en door wateren in het oosten, zuiden en westen. Strabo, *Γεωγραφικά* 16.3.1 en 4.22-24. Over de expeditie wordt ook verteld in Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 53.29.3-8 en Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 15.317 en 317nd.

²⁷ Men dient te bedenken dat wat men in die tijd Ethiopië noemde niet gelijkstaat aan wat men tegenwoordig Ethiopië noemt. Breed genomen waren de 'Ethiopiërs' volgens de Grieken en Romeinen het volk dat ten opzichte van hen van alle volken het verst weg in het zuiden (in Afrika) woonde; Strabo vertelt bijvoorbeeld dat de Ethiopiërs zich ook in West-Afrika bevonden. Er waren echter ook engere definities van 'Ethiopië', namelijk dat het ten zuiden van Aegyptus lag; zo leefden er volgens Hērodotos ook volken ten zuiden van de Ethiopiërs. De Rode Zee wordt in het Grieks 'Αράβιον κόλπον' oftewel Arabische Golf genoemd. Hērodotos, *Ιστορίαι* (ed. Loeb classical library, vertaald door A.D. Godley, band 1, boeken 1 en 2 (Londen en New York 1921)) 2.28-30 en 146 en Strabo, *Γεωγραφικά* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.L. Jones, band 1, boeken 1 en 2 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969)) 1.1.6, 1.2.24 en 2.5.15 en L. Török, *The kingdom of Kush: handbook of the Napatan-Meroitic civilization* (Keulen, Leiden en New York 1997) 450

werd expres verkeerd geleid door zijn Nabateese gids. Uit zijn tocht blijkt hoe de Romeinen zich voorbereidden voor strijd en expedities. Hij leidde ongeveer tienduizend infanteristen, bestaande uit een deel van de Romeinse legermacht in Aegyptus en uit troepen van bondgenoten, waaronder vijfhonderd Joodse en duizend Nabateese soldaten. Toen Gallus verwachtte op zee te moeten vechten liet hij lange schepen bouwen, minstens tachtig boten bestaande uit biremen, triremen en lichte boten. Tijdens de ongelukkige tocht probeerde het leger zoveel het kon van het land te leven; dat had echter niet veel te bieden.²⁸ Toen de Romeinen in gevecht raakten met (volgens Strabo minstens tienduizend) Arabieren werden de laatsten overtuigend verslagen. Hun wapens waren volgens Strabo ongeschikt voor de oorlog en werden op een onervaren manier gebruikt.²⁹ Nadat Gallus een stad genaamd Athrula ingenomen had plaatste hij er een garnizoen in en regelde hij graan- en dadelvoorraden voor zijn expeditie. Uiteindelijk moest hij terugkeren, terwijl hij volgens Strabo twee dagen verwijderd was van zijn doel, omdat zijn water op was. Hij keerde na een heenreis van zes maanden in twee maanden via een andere route terug; kennelijk was zijn kennis van het gebied op de terugweg beter, aangezien de reis korter was en dat terwijl een andere (dus onbekende) route gevolgd werd. Het deel van de troepen dat bezweken was tijdens de hele expeditie was voor het overgrote deel bezweken aan ziekten, uitputting, honger en slechte wegen, niet in gevechten.³⁰ Misschien zegt dat iets over de kwaliteit van de Romeinse troepen in vergelijking met de Arabische volken; er is echter te weinig bronnenmateriaal om daar echt iets over te kunnen zeggen. Uit deze tocht blijkt een interesse voor Arabië Felix, maar ook dat de eigen kennis ervan beperkt was; dat leidde er ook toe dat men uiteindelijk te weinig water en voedsel had. De Romeinen wisten echter van het land te leven en toen ze een stad hadden ingenomen kregen ze het voor elkaar om voorraden te verzamelen. Aan de hand van de terugtocht kan men stellen dat Aelius Gallus goed met nieuw verkregen informatie wist om te gaan. Uiteindelijk was de expeditie mislukt, en er werden naar Arabië Felix geen nieuwe expedities meer ondernomen.

In *Γεωγραφικά* 17.1.54 vertelt Strabo dat, terwijl Aelius Gallus een deel van de Romeinse legermacht in Aegyptus meevoerde, de Meroïten, door Strabo Ethiopiërs genoemd, met een grote legermacht (volgens Strabo ongeveer dertigduizend man) Aegyptus binnenvielen, waarbij Syene en Elephantine werden ingenomen en het in Syene aanwezige

²⁸ Dat blijkt uit de opsomming van alle soorten voedselbronnen die het leger tijdens dertig dagen tegenkwam in *Γεωγραφικά* 16.4.24: een grove graansoort (ζεία), enkele palmbomen en boter in plaats van olie.

²⁹ Strabo noemt in *Γεωγραφικά* 16.4.24 als hun wapens tweezijdige bijlen (ἀμφίστομοι πελέκεις), die het meest gebruikt werden, bogen (τόξα), speren of werpsperen (λόγχοι), zwaarden (ξίφη) en slingers (σφενδόναι).

³⁰ Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 15.317 en Strabo, *Γεωγραφικά* 16.4.22-24 en 17.4.53

garnizoen van drie σπεῖραι verslagen werd. Een reden daarvoor was mogelijk de vestiging van een Romeins vazalkoninkrijkje tussen Aegyptus en Meroë, de Triacantaschoenus, gelegen tussen de eerste en tweede cataracten in de Nijl.³¹ Ze werden echter door Gaius Petronius, de *praefectus* van Aegyptus, die ongeveer tienduizend infanteristen en achthonderd cavalieristen tot zijn beschikking had, teruggedreven naar de Meroïtische stad Pselchis. Hij zond toen een gezantschap om de veroverde gebieden terug te eisen, wat erop wijst dat de Romeinen tevreden zouden zijn geweest met het terugkrijgen van hun oude gebieden en vrede. Ze reageerden echter niet zoals de Romeinen wilden³² en werden vervolgens aangevallen en op de vlucht gejaagd door Petronius, volgens Strabo doordat het Meroïtische leger verkeerd aangevoerd werd en bewapend was.³³ Mogelijk wijst dat erop dat de Romeinen relatief goed werden aangevoerd en beter waren bewapend. Vervolgens nam Petronius Pselchis en de versterkte stad Premnis in alvorens hij naar Napata trok, de koninklijke residentie. Koningin Amanirenas zond vanuit die omgeving gezanten om vriendschap te bepleiten. Petronius viel echter aan en nam Napata in, om het vervolgens te vernietigen. Het kan echter zijn dat de strijd rond Napata enkel propaganda was, en dat Petronius in werkelijkheid niet verder is gekomen dan de tweede cataract in de Nijl. Menend dat de verder gelegen gebieden moeilijk begaanbaar zouden zijn keerde hij terug; op de terugweg verbeterde hij de versterkingen van Premnis, plaatste er een garnizoen en bevoorradde het met genoeg voedsel voor vierhonderd man voor twee jaar. Mogelijk werd daarmee een directe militaire controle over de Triacantaschoenus gevestigd.³⁴ Toen de Meroïten met duizenden soldaten Premnis wilden belegeren wist Petronius daar eerder aan te komen, om het vervolgens door middel van meer wapentuig te versterken. Er kwamen opnieuw gezanten, die op Samos met Augustus onderhandelden. De Triacantaschoenus werd door de Romeinen opgegeven maar de Dodecaschoenus, dat ten noorden daarvan lag, werd geannexeerd, waardoor de Romeinen een directe militaire controle hadden over de grens tussen het Romeinse rijk en Meroë.³⁵ Augustus koos er dus voor om het Romeinse rijk bij Aegyptus niet verder dan de Dodecaschoenus naar

³¹ Török, *The kingdom of Kush* 448-451 en 455. Het hele verhaal wordt dus verteld in Strabo, *Γεωγραφικά* 17.1.54 en samengevat in Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 54.5.4-6. Volgens Liddell en Scott, *Greek-English Lexicon* kan een σπεῖρα gelijkgesteld worden aan de Romeinse *cohors*. Een *cohors* was een tiende deel van een legioen; het woord werd echter ook gebruikt om een eenheid hulptroepen aan te duiden en zo wordt het ook in dit onderzoek meestal gebruikt. Mogelijk ging het om *cohortes quingenariae* van ongeveer 480 man per *cohors* (zie voetnoot 109 voor de verschillende eenheden). Men kan echter niet met zekerheid stellen dat met een σπεῖρα altijd een *cohors* bedoeld werd.

³² Ze deden volgens Strabo niet wat ze hadden moeten doen: ‘μηδέν, ὃν ἔχρην, ποιοῦντων’.

³³ Strabo meldt dat de Ethiopiërs grote langwerpige schilden van ruw runderleer (μεγάλος θυρεός ὀμοβόινος) en als wapens enkel bijlen (πελέκεις), speren of lansen (κοντοί) of zwaarden (ξίφη) hadden.

³⁴ Török, *The kingdom of Kush* 453 en 454

³⁵ Török, *The kingdom of Kush* 454 en 455

het zuiden uit te breiden; als hij dat wel had gewild had hij deze inval mogelijk als excuus kunnen gebruiken voor een veroveringstocht. Men zou hier ook uit kunnen afleiden dat de Romeinse legermacht kwalitatief beter was dan de Meroïtische; daarvoor zijn echter te weinig gegevens. Concluderend hadden de Romeinen dus weinig interesse in de uitbreiding van hun rijk bij Aegyptus, dat kennelijk zeer adequaat verdedigd kon worden tegen mogelijke dreigingen.

Augustus gaf Herodes, de koning van de Joden, rond 22 v.C. het recht om zelf zijn opvolger aan te wijzen. Hij wees hem ook nog enkele gebieden toe en maakte hem tot of stelde hem gelijk aan een procurator van Syria. Op Herodes' verzoek gaf hij diens broer Pheroras een tetrarchie.³⁶ Augustus ging dus verschillend met vazalkoninkrijken om; eerder werd getoond hoe Galatië en Lycaonië een provincie werden, in dit geval werd het gebied van een vazalkoning uitgebreid en kreeg hij verregaande privileges. Mogelijk was het Joodse gebied belangrijk door zijn ligging aan de Middellandse zee en tussen Syria en Aegyptus en was Augustus tevreden zolang het onder de stevige controle van een capabele vazalkoning stond. Anderzijds kan Augustus voor de uitbreiding van Herodes' macht evengoed vriendschappelijke redenen gehad hebben.

Tussen 5 en 3 v.C. veroverde Sulpicius Quirinius de vestingen van de Homonaden, een sterk en mogelijk roofzuchtig volk waarvan het gebied grensde aan Isaurië en Cilicië en dat de Romeinse vazalkoning Amyntas van Galatië en Lycaonië gedood had.³⁷ Het lijkt erop dat dit geen kwestie was van ordehandhaving maar van het onderwerpen van een deels onafhankelijk volkje, waarmee een irritatie voor de Romeinen weggenomen en het Romeinse grondgebied veiliger en ietwat uitgebreid werd.

³⁶ Herodes kreeg het 'gebied van Zenodorus', dat volgens Josephus bestond uit een gebied dat tussen Trachonitis en Galilea lag en Ulatha en Paneas en het omringende gebied bevatte. Maar Josephus meldt ook dat in ieder geval Trachonitis en Auranitis tot Zenodorus' gebied behoorden en toen Herodes zijn gebied in handen kreeg, kreeg hij ook Trachonitis, Batanea en Auranitis in handen. Daarnaast had Josephus eerder gemeld dat Zenodorus het domein van Lysanias had overgenomen, de overleden heerser van Chalcis. Het lijkt er dus op dat ook Trachonitis, Batanea en Auranitis bij Zenodorus' of mogelijk zelfs Lysanias' gebied hoorden en dus in Herodes' handen vielen, en Herodes moet dus ook Chalcis hebben ontvangen. Josephus noemt echter bij latere gebiedswisselingen het gebied van Zenodorus en gebieden zoals Trachonitis naast elkaar, wat verwarrend kan zijn. Waarschijnlijk verwijst Josephus dan naar de 'enge betekenis' van het 'gebied van Zenodorus': Ulatha en Paneas en de omringende gebieden. Pheroras kreeg een gebied ten oosten van de Jordaan, volgens Thackeray Perea. Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* (ed. Loeb classical library, band 7, boeken 12-14, vertaald door R. Marcus (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1976)) 14.126, 330, 15.92, 341nd, 343-345, 349, 352, 354, 359, 360, 360nc, 362, 362nd, 16.129 en 17.319, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 1.185, 248, 282-285, 398-400, 483 en 2.95 en Tacitus, *Historiae* 5.9

³⁷ Plinius noemt het volk *Omanadi*, Strabo Ὀμοναδεῖς en Tacitus *Homonadenses*. Wanneer dit conflict plaatsvond is niet precies bekend, de enige duidelijke tijdsgrenzen zijn 12 en 1 v.C. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 55.10.18, Plinius, *Naturalis historia* 5.23.94, Strabo, *Γεωγραφικά* 12.6.3-5, Tacitus, *Annales* 3.48 en 48n3, Koestermann, *Annalen. Buch 1-3* 509 en R.H. Martin en A.J. Woodman, *The Annals of Tacitus: book 3* (Cambridge 1996) 361

Zoals hierboven vermeld is, had Herodes zelf zijn opvolgers aangewezen. Na zijn dood in 4 v.C. en de daaropvolgende opstand verdeelde Augustus het gebied echter naar eigen wens onder Herodes' zonen.³⁸ Zo kon hij zelf bepalen wie waarover regeerde, waardoor hij mogelijk de naar zijn idee capabelere vorsten de heerschappij over belangrijkere gebieden kon geven om zo onrust te vermijden en een goed bestuur te garanderen.

Toen Gaius, Augustus' adoptiezoon, in het oosten was, moest hij in 1 n.C. onder meer tegen Arabieren optreden. Als het, zoals Romer veronderstelt, ging om nomaden die het Nabateese koninkrijk binnen waren gevallen, zou men hieruit kunnen afleiden dat er soms vijanden waren die niet door vazalkoninkrijken verslagen konden worden, waardoor de Romeinen moesten ingrijpen.³⁹ Het kan zijn dat nomaden vaker de Romeinse invloedssfeer binnenvielen en dan weer verjaagd werden, maar dat ze over het algemeen geen al te grote bedreiging vormden. In datzelfde jaar hielpen troepen uit Aegyptus een inval van Marmariden in Cyrenaica neer te slaan, waardoor de verdediging van Aegyptus waarschijnlijk tijdelijk verzwakt was.⁴⁰

In 6 nam Augustus de ethnarch Archelaus wegens ontevredenheid over zijn regering zijn gebied af en maakte dat, door het als een soort subprovincie genaamd Judaea toe te voegen aan de provincie Syria, tot Romeins gebied. Toen Salome, de zus van Herodes, tussen 9 en 12 overleed liet ze haar gebieden na aan keizerin Livia.⁴¹ Deze gebieden kwamen onder directe Romeinse controle. Zoals eerder gemeld waren ze voor de Romeinen mogelijk belangrijk vanwege hun ligging en werd er, toen Archelaus een naar Augustus' maatstaven incapabele vazalkoning bleek te zijn, dus een provincie van gemaakt.

³⁸ Bij de verdeling van Herodes' koninkrijk werd zijn zoon Archelaus ethnarch (ἑθνάρχης) van de gebieden Idumea, Judea en Samaria en van de steden Caesarea, Sebaste, Joppa en Jeruzalem. Het resterende deel van Herodes' koninkrijk werd verdeeld in twee tetrarchieën en aan Archelaus' broers Philippus en Herodes Antipas gegeven; Philippus kreeg zo Batanea, Trachonitis, Auranitis, Iturea en een deel van het gebied van Zenodorus, bij Paneas (zie ook voetnoot 36), en Herodes Antipas kreeg zo Perea en Galilea. Salome, de zus van Herodes, kreeg Jamnia, Azotus en Phasaelis. Gaza, Gadara en Hippus werden aan Syria toegevoegd. Josephus, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* 14.76 en 17.317-321, idem, *Ἰουδαϊκὸν πολέμου* 2.93-99, Lucas, *Het evangelie volgens Lucas* (ed. *The Greek New Testament*, door het Deutsche Bibelgesellschaft (Stuttgart 1993) en De nieuwe Bijbelvertaling, door het Nederlands Bijbelgenootschap (Heerenveen 2004)) 3.1 en Tacitus, *Historiae* 5.9

³⁹ Plinius, *Naturalis historia* 6.31.141, 141a en 32.160, Suetonius, *Augustus* 93 en F.E. Romer, 'Gaius Caesar's military diplomacy in the East', *Transactions of the American philological association* 109 (1979) 205

⁴⁰ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 55.10a.1, mogelijk Florus, *Epitome* 2.31.41, D.C. Braund ed., *Augustus to Nero: a sourcebook on Roman history 31 BC-AD 68* (Londen en Sydney 1985) 34 nrs. 50 en 51, W. Dittenberger ed., *Orientalis Graeci inscriptiones selectae: supplementum Sylloges inscriptionum Graecarum* 2 (Leipzig 1905) 767, V. Ehrenberg en A.H.M. Jones ed., *Documents illustrating the reigns of Augustus & Tiberius* (Oxford 1955) 46 en 47, J.J.E. Hondius ed., *Supplementum epigraphicum Graecum* 9 (1944) 63 en P.M. Swan, *The Augustan succession: an historical commentary on Cassius Dio's Roman history books 55-56 (9 B.C.-A.D. 14)* (New York etc. 2004) 120-122

⁴¹ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 55.27.6, Josephus, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* 17.342-344, 355, 18.2 en 18.31, idem, *Ἰουδαϊκὸν πολέμου* 2.117, 167 en 167nc en S. Mason, *Flavius Josephus: translation and commentary* 1B: *Judean war 2: translation and commentary* (Boston en Leiden 2008) 78n718

Men kan over Augustus' beleid twee dingen concluderen. Toen zijn principaat begon waren er enkele Romeinse provincies in het oosten, die omringd werden door vazalkoninkrijken die de Romeinse invloedssfeer vormden. Eerst maakte hij van Pontus een vazalkoninkrijk, waarna hij Galatië en Lycaonië bij het Romeinse rijk inlijfde. Zijn nieuwe provincie werd als het ware door het nieuwe vazalkoninkrijk beschermd. Het vazalkoninkrijk van Herodes vormde mogelijk door zijn ligging aan de Middellandse Zee en tussen Aegyptus en Syria een belangrijk gebied, dat goed bestuurd diende te worden. Toen zijn opvolger daar niet in slaagde werd ook zijn gebied bij het Romeinse rijk ingelijfd. Door dit beleid schoof de Romeinse oostgrens in Asia Minor en bij zuidelijke oostkust van de Middellandse Zee dus een stukje op naar het oosten; mogelijk ontstond zo een rechte en daardoor beter te verdedigen oostgrens in Asia Minor en kwam Judaea, kennelijk een belangrijk gebied, onder directe Romeinse controle te staan. Ten tweede creëerde Augustus door zijn vriendschap met de Parthen een relatief vredige situatie in het oosten; het was mogelijk daaraan te danken dat er enkele decennia Romeinse vazalkoningen op de Armeense troon zaten, tot de situatie met Vonones onhoudbaar werd.

Tiberius (14-37)

Tijdens Tiberius' regering vonden er enkele veranderingen plaats met betrekking tot de Romeinse provincies en vazalkoninkrijken, die hier zijn gegroepeerd. Mogelijk rond 14 werd het zevende legioen uit Galatia, het enige legioen daar, naar het westen verplaatst; Galatia was kennelijk 'gepacificeerd'.⁴² In 17 werd koning Archelaus van Cappadocië, Cilicië Trachea en Armenië Minor door Tiberius naar Rome gelokt en vastgezet, waar hij stierf. Van Cappadocië werd een provincie gemaakt en waarschijnlijk werden ook Archelaus' andere gebieden aan het Romeinse rijk toegevoegd. Ook koning Antiochus van Commagene en Philopator, een Cilicische koning, overleden, waarop met hun gebieden hetzelfde gebeurde. Later, in 34, overleed tetrarch Philippus kinderloos, waarop zijn gebied werd toegevoegd aan Syria.⁴³

Vanwege de onrust die de veranderingen in Asia Minor en de gebeurtenissen in Armenië veroorzaakten en de daardoor benodigde hervormingen stuurde Tiberius zijn neef

⁴² Strobel, 'Zur Geschichte der Legionen' 528

⁴³ Cilicië Trachea was het westelijke deel van Cilicië. Mogelijk was Philopator de zoon van Tarcondimotus, die ten tijde van Augustus over een Cilicisch koninkrijk in het oosten van Cilicië heerste. Zie voor Philippus voetnoot 38. Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* (ed. H.W. Bird (Liverpool 1994)) 2, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 54.9.2 en 57.17.3-7, Eutropius, *Breviarium* 7.11, Festus, *Breviarium* 11, Josephus, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* 18.53, 54, 106 en 108, Strabo, *Γεωγραφικά* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.L. Jones, band 6, boeken 13 en 14 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1970)) 12.1.4, 3.29, 14.5.1, 6 en 18, Suetonius, *Tiberius* 37, Tacitus, *Annales* 2.42 en 2.56 en Goodyear, *The Annals of Tacitus* 321.

Germanicus naar het oosten van het rijk. Deze plaatste in 18 Zeno, afkomstig uit de Pontische koningsdynastie en volgens Tacitus door de Armeniërs geliefd vanwege zijn navolging van de Armeense levenswijze, als Artaxias op de Armeense troon. Ook benoemde hij gouverneurs voor Cappadocia en Commagene. Hij had Gnaeus Piso, de gouverneur van Syria, bevolen een deel van de legioenen die in Syria gestationeerd waren naar Armenië te verplaatsen, maar die negeerde de bevelen.⁴⁴ Tiberius veranderde dus een relatief groot deel van de vazalkoninkrijken bij Asia Minor in Romeins grondgebied en Armenië werd een Romeins vazalkoninkrijk. Als ook nog een deel van de legioenen uit Syria naar Armenië was verplaatst was het Parthische rijk omringd geweest door Romeinse legioenen. Nadat Armenië tijdelijk Parthisch gezind was geweest probeerde Tiberius dus mogelijk met zijn acties een directere controle over Asia Minor en Armenië binnen de Romeinse invloedssfeer te krijgen.

De Parthische koning Artabanus had ondertussen een gezantschap naar Germanicus gezonden om de vriendschap tussen beide rijken in herinnering te brengen en de boodschap over te brengen dat hij die opnieuw wilde bevestigen. Ook verzocht hij om Vonones niet in Syria vast te houden, waarop Germanicus de laatste naar Cilicia liet verplaatsen; in 19 stierf Vonones tijdens een ontsnappingspoging.⁴⁵ Er bestonden dus nog steeds goede banden tussen de Romeinen en de Parthen.

Gnaeus Piso was in 17 door Tiberius tot gouverneur van Syria benoemd maar was nog voor Germanicus' dood in 19 door laatstgenoemde uit de provincie verbannen. Na Germanicus' dood was door de in Syria aanwezige legaten en senatoren Gnaeus Sentius tot gouverneur benoemd. Piso probeerde echter Syria in handen te krijgen door snel een leger op te bouwen, bestaande uit deserteurs, bewapende kampvolgelingen, onderschepte rekruten en hulptroupen uit de Cilicische koninkrijkjes; numeriek gezien vormde zijn leger ongeveer een legioen maar het was slecht bewapend. Hij wilde het zesde legioen 'Ferrata' in Syria overhalen om zich bij hem aan te sluiten, wat mislukte, en Piso moest vluchten naar een Cilicische vesting. Daar moest hij zich vervolgens verdedigen tegen de troepen van Sentius. Sentius liet een belegeringsdam opwerpen en ladders gebruiken om de vesting te bestormen terwijl hij zijn geschut pijlen, stenen en brandende stukken hout liet afvuren. Piso gaf zich ten

⁴⁴ Mogelijk werd Germanicus onder meer begeleid door een deel van of het gehele tiende legioen 'Fretensis'. Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.53 en 54, Suetonius, *C. Caligula* 1.2, Tacitus, *Annales* 2.5, 42, 43, 56, 57 en 64, Dąbrowa, 'Legio X Fretensis' 319, Goodyear, *The Annals of Tacitus* 366 en Koestermann, *Annalen. Buch 1-3* 361

⁴⁵ Cilicia, het Romeinse deel van Cilicië, hoorde bij de provincie Syria; zie voetnoot 17. Tacitus, *Annales* 2.58 en 68 en Suetonius, *Tiberius* 49.2

slotte over.⁴⁶ Door deze kleine burgeroorlog was de verdediging van de oostgrens tijdelijk verzwakt, wat door de vredige situatie waarschijnlijk nauwelijks consequenties had. Daarnaast ziet men een voorbeeld van de Romeinse belegeringsvaardigheden.

In *Annales* 4.5 geeft Tacitus een opsomming van de Romeinse legioenen zoals ze in 23 over het rijk verdeeld zouden zijn geweest. Men kan over die periode voor het eerst met enige zekerheid iets zeggen over de stationering van de legioenen. Eerder waren er drie legioenen in zowel Syria als Aegyptus geweest. Rond 23 waren er vier legioenen in Syria: het derde legioen ‘Gallica’ (waar het gestationeerd was is onbekend), het zesde legioen ‘Ferrata’, dat misschien bij Raphanaea gestationeerd was, het tiende legioen ‘Fretensis’, dat mogelijk bij Zeugma gestationeerd was, en het twaalfde legioen ‘Fulminata’, dat bij Raphanaea gestationeerd was. In Aegyptus waren er twee legioenen, het derde legioen ‘Cyrenaica’, dat ofwel in ‘Opper-Aegyptus’ of al bij Nicopolis bij Alexandrië gestationeerd was (al bevonden *vexillationes* zich nog steeds in Opper-Aegyptus), en het tweeëntwintigste legioen ‘Deiotariana’, dat bij Nicopolis gestationeerd was.⁴⁷ In de belangrijke gebieden en daar waar de relatief grootste dreiging was bevonden zich dus de meeste legioenen; die konden vanuit deze gebieden in omringende gebieden ingezet worden. Tacitus meldt ook dat er in het Romeinse rijk vele hulptroepen waren, met mogelijk niet veel minder soldaten dan de Romeinse legioenen, maar dat die continu van plaats en aantallen soldaten veranderden. Er lijken inderdaad ongeveer evenveel hulptroepen als legionairs te zijn geweest, zoals verderop

⁴⁶ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 55.23.3, Suetonius, *C. Caligula* 2 en Tacitus, *Annales* 2.43, 70, 74 en 78-81. In dit geval is *hastas* met pijlen vertaald, aangezien door geschut afgeschoten speren in het Nederlands eerder ‘pijlen’ dan ‘speren’ worden genoemd. In beide gevallen gaat het om een schacht met een punt; het is dus voornamelijk een verschil in termen.

⁴⁷ Verschillende plaatsen worden als mogelijke standplaats van het derde legioen ‘Gallica’ gezien: Antiochië, Zeugma, Raphanaea en (het vaakst genoemd) Samosata. Dat het derde legioen in Aegyptus ‘Cyrenaica’ was en niet ‘Augusta’ kan men onder meer uit inscripties uit Aegyptus en Africa afleiden. Een *vexillatio* was een detachement soldaten van een legioen. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 55.23.2, 3 en 5, Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.St.J. Thackeray, band 3, boeken 4-7 (Londen en New York 1928)) 2.387 en 7.17 en 18, Strabo, *Γεωγραφικά* 17.1.12, Suetonius, *Divus Vespasianus* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.C. Rolfe, band 2, van *Divus Claudius* tot en met *Domitianus* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1997)) 6.3, Tacitus, *Annales* 2.57, 79, 4.5, 13.38 en 15.6, idem, *Historiae* 2.74, 3.24 en 5.1, *L'année épigraphique: revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine (AE)* 1936 (1937) 18, Bertrand en Rémy, ‘Legio XII Fulminata’ 253 en 254, E. Bormann en W. Henzen ed., *Corpus inscriptionum Latinarum (CIL)* 6: *inscriptions urbis Romae Latinae* 1: *inscriptions sacrae; inscriptions Augustorum domusque Augustae; inscriptions magistratuum publicorum populi Romani; fasti acta tituli sacerdotum publicorum populi Romani; latercula et tituli militum* 5: *latercula et tituli militum* (Berlijn 1876) 3614, Braund, *Augustus to Nero* 447 (over een derde legioen in Aegyptus) en 801 (over het derde legioen ‘Augusta’ in Africa), Dąbrowa, ‘Legio III Gallica’ 309 en 313, idem, ‘Legio X Fretensis’ 318, 319 en 319n16, S. Daris, ‘Legio XXII Deiotariana’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.366, H. Dessau ed., *Inscriptiones Latinae selectae (ILS)* 1 (Berlijn 1892) 151 (Africa) en 2288, Ehrenberg en Jones, *Documents* 232 (Aegyptus) 290 (Africa), Goodyear, *The Annals of Tacitus* 366, T. Mommsen ed., *CIL* 10: *inscriptions Bruttiorum Lucaniae Campaniae Siciliae Sardiniae Latinae* 1: *inscriptions Bruttiorum Lucaniae Campaniae* (Berlijn 1883) 6321 en Ritterling, ‘Legio’ 1217, 1220, 1231, 1252, 1260, 1362, 1363, 1506-1508, 1519, 1589, 1672 en 1791-1793. Zie pagina 39 voor de situatie van 66.

verder zal worden aangetoond. Er waren verschillende soorten hulptroepen; de soorten aanwezige hulptroepen verschilden per gebied.⁴⁸

Armeense en Parthische conflicten

Artabanus was na de dood van Artaxias rond 35 Armenië binnengevallen en had zijn oudste zoon Arsaces op de Armeense troon geplaatst. Parthische edelen kwamen vervolgens naar Rome om Tiberius uit ontevredenheid over Artabanus te vragen of zij Phraates, een zoon van de vorige koning Phraates, mee mochten nemen om op Parthische troon te plaatsen. Tiberius, die zich mogelijk door Artabanus bedreigd voelde maar ook kansen zag om de Romeinse invloed in het oosten te vergroten, stemde daarmee in en gaf Phraates middelen om de troon te kunnen bezetten. Die stierf in Syria echter aan een ziekte waarop Tiberius Tiridates, een nakomeling van Phraates, zond om de Parthische troon te bezetten.⁴⁹ Tiberius gaf ondertussen de Iberische Mithridates de opdracht om Armenië op de Parthen te veroveren; hij verzoende hem daarvoor eerst met zijn broer Pharasmanes, de koning van Iberië, waarna deze Mithridates steunde. De hele operatie stond onder leiding van Lucius Vitellius, de gouverneur van Syria.⁵⁰

Over wat er vervolgens gebeurde zijn twee versies. Volgens Tacitus namen de Iberiërs de Armeense stad, mogelijk de hoofdstad, Artaxarta in, waarop Artabanus zijn zoon Orodes aan het hoofd van de Parthische troepen stelde om Armenië te heroveren. Pharasmanes wist echter met een bondgenootschap met de Albaniërs en Sarmaten Orodes te verslaan. Vervolgens zette Artabanus zijn gehele legermacht in. Ondanks dat de Iberiërs de overhand hadden tijdens zijn veldtocht, trok hij zich niet terug totdat Vitellius met zijn legioenen Mesopotamië dreigde binnen te vallen. Het Parthische rijk werd dus bedreigd en Artabanus gaf Armenië op. Toen er vervolgens, onder meer op instigatie van Vitellius, onder de Parthen een opstand ontstond, vluchtte Artabanus naar Scythië. Vitellius en Tiridates maakten daarvan gebruik door met hun legioenen en hulptroepen de Eufraat over te steken en aan de overkant hun kamp op te slaan; daar sloten Parthische edelen zich bij hen aan. Nu Tiridates de Parthische machthebber was trok Vitellius zich met zijn legioenen terug naar Syria.⁵¹ Volgens

⁴⁸ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 55.24.5, Tacitus, *Annales* 4.4 en 4.5 en A.K. Goldsworthy, *The Roman army at war 100 BC-AD 200* (Oxford 1996) 18 en 19

⁴⁹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 58.26.1 en 2, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.96, Suetonius, *Tiberius* 41 en Tacitus, *Annales* 6.31 en 32

⁵⁰ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 58.26.3, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.96, 97 en 115 en Tacitus, *Annales* 6.32, 33 en 41

⁵¹ De Sarmaten waren een groep van volken die leefden in een gebied dat zich van de Donau naar het gebied bij de Zee van Azov tot en met het gebied ten noorden van de Kaukasus uitstrekte. Mogelijk werden sommige Sarmatische volken soms als onderdeel van de Scythische volken gezien. Met Scythië wordt hier volgens Koestermann bedoeld dat Artabanus ergens heen vluchtte ten oosten van de Kaspische Zee. Plinius, *Naturalis historia* 4.12.80, Strabo, *Γεωγραφικά* 2.5.7, 30, 31, 11.2.1 en 15, Tacitus, *De origine et situ Germanorum* 1.1,

Josephus' verhaal probeerde Tiberius de Iberiërs en Albaniërs over te halen om Artabanus aan te vallen maar deden ze dat niet. Wel gaven ze de Alanen een vrije doortocht, die vervolgens Armenië veroverden en oorlog voerden in het Parthische rijk. Ondertussen zette Vitellius verwanten en vrienden van Artabanus tegen hem op, zodat hij vervolgens naar de 'hogere satrapieën' vluchtte.⁵² Men kan dus concluderen dat met behulp van de Iberiërs, Albaniërs en een volk dat buiten het conflict stond Artabanus uiteindelijk naar het oosten werd verjaagd.⁵³ Tiridates trok vervolgens, rond 36, naar het zuidoosten om zijn heerschappij over de steden daar te vestigen en zich officieel tot koning te laten kronen. Mithridates was ondertussen de nieuwe koning van Armenië geworden.⁵⁴ Waarschijnlijk stak Tiridates de Eufraat over bij Zeugma, waar hij door Vitellius en Romeinse troepen uit Syria naartoe begeleid werd. De rivier werd overgestoken via een snel gebouwde bootbrug; de middelen waren kennelijk aanwezig om dat snel te kunnen doen. Hieruit blijkt het voordeel van een rivier als grens; er moet moeite voor gedaan worden om er door- of overheen te komen, wat enkel bij doorwaadbare plaatsen of bruggen kan tenzij men over boten beschikt, en daardoor kan men op handige plekken de rivier goed in de gaten houden. Zeugma was waarschijnlijk de belangrijkste oversteekplaats tussen Syria en Mesopotamia.⁵⁵

idem, *Annales* 2.56, 6.33, 33n6 en 34-37, I. von Bredow, 'Sarmatai' in: Cancik en Schneider, *Der neue Pauly. Altertum* 11.83-85 en Koestermann, *Cornelius Tacitus: Annalen 2: Buch 4-6* (Heidelberg 1965) 328

⁵² De Alanen waren waarschijnlijk een groep stammen die leefde in een gebied dat het gebied bij de Zee van Azov tot en met het gebied ten noorden van de Kaukasus omvatte. Mogelijk waren het Scythische of Sarmatische stammen, maar dat is niet zeker. Het is aannemelijk dat met 'hogere satrapieën' het oosten van het Parthische rijk bedoeld wordt. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.C. Rolfe, band 2, boeken 20-26 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1937) en band 3, boeken 27-31 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1958)) 22.8.30, 31, 38, 42 en 31.3.1, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.96-100, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 7.244, Loukianos van Samosata, *Τόξαρης ἢ Φιλία* (ed. Loeb classical library, band 5, vertaald door A.M. Harmon (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1936)) 51 en 54, Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.D. Duff (Londen en New York 1928)) 8.222 en 223 en I. von Bredow, 'Alanoi' in: Cancik en Schneider, *Der neue Pauly. Altertum 1: A-Ari* (Stuttgart en Weimar 1996) 431

⁵³ Wat betreft de vraag of de Iberiërs zelf vochten of niet steunt Cassius Dio in *Ρωμαϊκή ἱστορία* 58.26.3 Tacitus; hij meldt dat Tiberius Mithridates schreef Armenië binnen te vallen zodat Artabanus zijn zoon daar moest bijstaan en dat het ook zo gebeurde. Wat betreft de vraag of de Sarmaten of Alanen meevochten is het de vraag of er echt een verschil was tussen die volken; mogelijk waren de Alanen een Sarmatische stam. Het is nog meer de vraag of de schrijvers echt wisten welk volk meevocht; mogelijk kan men het best lezen 'een volk dat uit het gebied ten noorden van de Kaukasus kwam'. Von Bredow, 'Alanoi' 431 en idem, 'Sarmatai' 83

⁵⁴ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 58.26.4 en Tacitus, *Annales* 6.41, 42 en 11.8. Dat Mithridates koning werd van Armenië wordt gemeld in *Annales* 11.8; omdat een deel van de *Annales* niet is overgeleverd kan niet precies gesteld worden wanneer hij koning werd, maar men kan ervan uitgaan dat dat gebeurde nadat Armenië op de Parthen veroverd was.

⁵⁵ De brug bij Zeugma verbond deze plaats met Apamea, de plaats die er aan de andere kant van de Eufraat tegenover lag. Er waren verschillende oversteekplaatsen bij de Eufraat. Andere waren bijvoorbeeld Circesium, Samosata en Melitene (zie voor Melitene pagina 36). Koestermann meent dat ook Thapsacus een oversteekplaats was, maar Strabo geeft het idee dat zich daar geen brug meer bevond. Ook Plinius, die meldt dat Zeugma een beroemde oversteekplaats was, meldt niets over een dergelijke functie van Thapsacus. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 40.17.3, Isidōros van Charax, *Σταθμοί Παρθικοί* (ed. W.H. Schoff (Philadelphia 1914)) 1 en 1n23 (Schoff gebruikt eindnoten maar heeft die niet genummerd, het nummer van de eindnoot geeft dus het

Sommige edelen liepen echter over naar Artabanus, die vervolgens een groot leger bestaande uit Dahae en Sacae verzamelde en daarmee optrok naar Seleucia. Tiridates vluchtte vervolgens, toen zijn troepen deserteerden, vandaar naar Syria. Volgens Josephus wilde Tiberius vervolgens vriendschap sluiten met Artabanus, volgens Cassius Dio wilde Artabanus Syria aanvallen maar verhinderde Vitellius dat door met zijn troepen naar de Eufraat te trekken. In ieder geval vond er vervolgens bij de Eufraat een ontmoeting plaats tussen Artabanus en Vitellius, waarbij vrede gesloten werd. Artabanus zond daarop zijn zoon Darius als gijzelaar naar Tiberius. Volgens Suetonius vond deze ontmoeting plaats ten tijde van Caligula.⁵⁶

Er is dus een bijzondere houding wat betreft Armenië te zien. Nadat het een Romeins vazalkoninkrijk was geweest probeerden de Parthen een eigen vazalkoning op de troon te krijgen. Vervolgens werd er oorlog gevoerd om Armenië; de Romeinen voerden echter niet direct oorlog, maar lieten dat aan hun vazalkoninkrijken over. Er was dus geen directe oorlog tussen de Parthen en de Romeinen. Tiberius' interesse in een Romeins gezinde Parthische vorst zette echter wel de relaties onder druk; waarschijnlijk maakte het beoogde resultaat een dergelijke onderneming echter zeer de moeite waard. Uiteindelijk liep het echter anders en werd eigenlijk de oude situatie hersteld: Armenië was weer een Romeins vazalkoninkrijk, Artabanus de Parthische koning en er heerste weer vrede in het oosten.

Overige gebeurtenis in het oosten

Rond 36 was er een conflict tussen de tetrarch Herodes Antipas en koning Aretas van de Nabateërs, dat uitmondde in strijd. Tiberius beval vervolgens Vitellius de oorlog aan Aretas te verklaren. Hoewel Tiberius overleed en Vitellius dus niet meer gemachtigd was om zijn veldtocht voort te zetten kan men zich afvragen of in dit geval het conflict tussen twee vazalkoningen niet getolereerd werd of dat Tiberius mogelijk plannen had met het Nabateese koninkrijk.⁵⁷ In het geval van annexatie van het Nabateese koninkrijk zou de Middellandse Zee in het oosten omringd zijn geweest door een strook Romeins gebied en zou de Romeinse

paginanummer van de pagina waarop de eindnoot staat weer), Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 7.224, Plinius, *Naturalis historia* 5.21.86, 87 en 6.30.119, Strabo, *Γεωγραφικά* 16.1.23, Tacitus, *Annales* 6.37, 41 en 12.12, Koestermann, *Annalen. Buch 4-6* 339, idem, *Cornelius Tacitus: Annalen 4: Buch 14-16* (Heidelberg 1968) 167 en Wheeler, 'Methodological limits' 1.24 en 25

⁵⁶ De Sacae waren een (volgens de Romeinen en Grieken Scythisch) volk dat ten oosten van de Dahae leefde (zie voor de Dahae voetnoot 12). Het is mogelijk dat de onderhandelingen met Artabanus ten tijde van Tiberius begonnen en ten tijde van Caligula eindigden. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 59.17.5 en 27.3, Josephus, *Ἰουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.100-104, Plinius, *Naturalis historia* 6.18.49-19.50, Strabo, *Γεωγραφικά* 11.8.2, Suetonius, *C. Caligula* 14.3 en 19.2, *Vitellius* 2.4, Tacitus, *Annales* 6.43 en 44, D.W. Hurley, *An historical and historiographical commentary on Suetonius' Life of C. Caligula* (Atlanta (Georgia) 1993) 43 en Wardle, *Suetonius' Life of Caligula* 156 en 157

⁵⁷ Zie voor Herodes Antipas voetnoot 38. Josephus, *Ἰουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.109-115, 120, 121, 124 en 126

grens vanaf de Eufraat bij Syria tot de Rode Zee relatief recht zijn geweest. Men kan echter enkel suggereren.

Men kan dus concluderen dat Tiberius een andere aanpak had dan Augustus; bij het overlijden van iedere vazalkoning werd zijn gebied toegevoegd aan het Romeinse rijk, zoals het geval was bij Cappadocië, Armenië Minor, Cilicië en Commagene, waardoor het Romeinse rijk zich bij Asia Minor dus naar het oosten uitbreidde, en de Romeinen een directe controle hadden over gebied dat grensde aan de Parthische invloedssfeer. Daarnaast was Armenië een Romeins vazalkoninkrijk geworden en als zodanig behouden. Tiberius had mogelijk zelfs plannen gehad om daar troepen te stationeren, waardoor het Parthische rijk aan meerdere kanten omringd zou zijn geweest door Romeinse troepen. Dat had een Parthische aanval moeilijker gemaakt, aangezien de Parthen dan bij het binnenvallen van een Romeins gebied vanuit een ander gebied aangevallen konden worden. De poging een Romeins gezinde troonpretendent op de Parthische troon te krijgen mislukte echter; wel was er uiteindelijk weer vrede in het oosten. Men kan dus stellen dat Tiberius een directere controle probeerde te krijgen op de situatie in het oosten en de aan de Parthische invloedssfeer grenzende gebieden, maar dat dat niet geheel lukte.

Caligula (37-41)

Tijdens Caligula's regering vonden verschillende veranderingen plaats met betrekking tot de vazalkoninkrijken. Hij gaf rond 37 Antiochus, de zoon van de koning van Commagene, Commagene en Cilicië Trachea tot bezit. Later nam hij hem het gebied echter weer af, mogelijk om hem er een ander gebied voor in de plaats te geven.⁵⁸ Daarnaast maakte hij in 37 Agrippa, de kleinzoon van Herodes, tot tetrarch van de tetrarchieën van Philippus en Lysanias en wees hij hem het gebied van de Libanon toe. Agrippa kreeg rond 38 ook de tetrarchie van Herodes Antipas, welke laatstgenoemde na beschuldigingen van samenspanning met Sejanus, een geëxecuteerde staatsvijand, en de Parthische koning Artabanus verloor.⁵⁹ Rond diezelfde tijd wees Caligula aan ene Sohaemus Iturea, aan ene Cotys Armenië Minor en later delen van

⁵⁸ Volgens Cassius Dio kreeg Antiochus 'de Cilicische kust' in bezit, waarmee waarschijnlijk Cilicië Trachea bedoeld wordt. Welk gebied Antiochus er mogelijk voor in de plaats kreeg wordt niet vermeldt. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 59.8.2 en 60.8.1, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 19.276, Suetonius, *C. Caligula* 16.3 en idem, *Divus Vespasianus* 8.4

⁵⁹ Zie voor de tetrarchie van Philippus voetnoot 38. De tetrarchie van Lysanias bestond uit Abila; het gaat hier dus om een andere Lysanias dan degene wiens domein onderdeel was van het 'gebied van Zenodorus' (zie voetnoot 36). Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 58.14.1-5, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.237, 238, 250-252 en 19.275, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 2.181 en 183 en Lucas, *Lucas* 3.1

Arabië en aan ene Polemo de gebieden van zijn vader, Pontus en het Bosporuskoninkrijk, toe. Tijdens Caligula's regering werd Mithridates, de koning van Armenië, naar Rome gehaald en vastgezet, waarna Armenië waarschijnlijk in handen van de Parthen viel.⁶⁰ Caligula hield dus vazalkoninkrijken in stand en vormde sommige Romeinse gebieden zelfs tijdelijk om in vazalgebied. Zo kwam de verdediging van de Romeinse oostgrens tijdelijk meer in handen van de vazalkoninkrijken te liggen. Daarnaast kwam Armenië op het moment dat de Romeinse vazalkoning verdwenen was weer in de Parthische invloedssfeer terecht.

Toen ene Izates voor 38 koning van Adiabene werd zond hij, om het gevaar op een coup te verkleinen, het ene deel van zijn verwanten naar Rome en het andere deel naar de Parthische koning Artabanus. Zo maakte hij zich afhankelijk van beide grootmachten; de vraag is hoe groot de invloed van beide grootmachten op Adiabene daardoor was en of Izates' positie zo verbeterde of verslechterde.⁶¹

Petronius, de nieuwe gouverneur van Syria, trok rond 39 met twee legioenen en vele hulptroepen naar Judaea om een beeltenis van Caligula in de Tempel te plaatsen en de Joden indien ze protesteerden met geweld te onderdrukken. Caligula's dood voorkwam echter geweld.⁶² Doordat twee van de vier Syrische legioenen werden meegenomen werd de verdediging van de Romeinse oostgrens, en dan vooral van Syria, in principe verzwakt. De Romeinen konden dus in vredige tijden de helft van de Syrische troepen gebruiken om onrustige gebieden te pacificeren, zonder dat ze het idee hadden dat Syria slecht verdedigd was.

Caligula hield de 'vazalkoninkrijkenbuffer' dus in stand maar verloor Armenië, terwijl vrede heerste in het oosten; het verlies van Armenië compromitteerde mogelijk ietwat de verdediging van de Romeinse oostgrens.

Claudius (41-54)

Rond 41 voerde Claudius aan het begin van zijn heerschappij verschillende veranderingen met betrekking tot de vazalkoninkrijken door. Hij voegde aan Agrippa's gebied veel gebied

⁶⁰ Iturea behoorde oorspronkelijk tot de tetrarchie van Philippus (zie voetnoot 38); Agrippa kreeg dus niet de gehele tetrarchie van Philippus in handen. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 59.12.2 en 60.8.2 en Tacitus *Annales* 11.8 en 9

⁶¹ Josephus meldt dat het ene deel van Izates' verwanten naar keizer Claudius werd gestuurd en het andere naar Artabanus. Aangezien Artabanus in 38 stierf en Claudius in 41 keizer werd is er sprake van een anachronisme. Waarschijnlijk heeft Josephus Claudius met Caligula verward aangezien het gebeurde verteld wordt tijdens Josephus' relaas over Claudius' regering. Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 20.36, 37 en 69-72

⁶² Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 18.261-309, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 2.184-187 en 192-203, Philo, *Πρεσβείας πρὸς Γάιον* 31.207 en Tacitus, *Historiae* 5.9

toe dat zijn grootvader Herodes had bezeten en Agrippa's broer Herodes kreeg Chalcis toegewezen. Het gebied van Antiochus, de voormalige koning van Commagene en Cilicië Trachea, werd hem afgenomen waarop hij zijn oude gebieden terugkreeg. De voormalige Armeense koning Mithridates werd vrijgelaten en weggezonden om de Armeense troon weer te bestijgen. Een andere Mithridates kreeg het Bosporuskoninkrijk, dat Polemo van Pontus dus verloor, misschien omdat zijn positie daar te zwak was en Mithridates de eigenlijke heerser was; hij kreeg er echter een deel van Cilicië voor in de plaats. Rond 45 beschuldigde Cotys, de broer van de laatstgenoemde Mithridates, Mithridates echter van opstandige plannen, waardoor Claudius Mithridates door militaire interventie door Cotys verving.⁶³ Claudius vergrootte dus het gebied dat in handen van vazalkoningen was, wat betekent dat de verdediging van de Romeinse oostgrens meer in hun handen kwam te liggen.

Toen Mithridates door Claudius als koning terug naar Armenië werd gestuurd kon hij, terwijl de Parthische troonpretendenten Vardanes en Gotarzes tegen elkaar vochten, Armenië veroveren doordat Romeinse troepen de heuvelforten innamen terwijl de (cavalerie)troepen van de Iberische koning Pharasmanes door de vlakten trokken.⁶⁴ Dat toont aan hoe relatief vaardig de Romeinse infanterie was in belegeren in vergelijking met andere volken, terwijl de kracht van de Iberiërs in cavalerie lag; een handige combinatie. De Parthische troonpretendent Vardanes wilde Armenië heroveren, wat werd voorkomen doordat Vibius Marsus, de

⁶³ Josephus specificceert de aan Agrippa gegeven gebieden van Herodes: Judea en Samaria met Trachonitis en Auranitis daaraan toegevoegd. Dat zijn niet alle gebieden die Herodes bij zijn dood bezat (zie voetnoot 38); Agrippa kreeg dus maar een deel van Herodes' gebieden of Josephus heeft niet alle gebieden genoemd die Agrippa kreeg. Josephus meldt dat Claudius Agrippa naast de genoemde gebieden Abila gaf maar dat gebied had Caligula Agrippa eerder al gegeven (zie pagina 24 en voetnoot 59). Chalcis behoorde tot Agrippa's gebied (zie voetnoten 36 en 38 en pagina 24); hij gaf het dus met toestemming van de keizer aan zijn broer. Mogelijk werd bij de militaire interventie in het Bosporuskoninkrijk het achtste legioen 'Augusta' uit Moesia gebruikt. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* (ed. Loeb classical library, vertaald door E. Cary, band 8, boeken 61-70 (Londen en New York 1925); de indeling van het werk van Cassius Dio in boeken in de editie van de Loeb classical library is niet gelijk aan de standaardindeling, vandaar de ogenschijnlijke inconsistentie tussen het hier genoemde boek en de in deze uitgave ondergebrachte boeken) 60.8.1-3, 28.7 en 32.4a, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 19.274-277 en 20.145, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 2.215 en 217, Luttwak, *The grand strategy* 38 en 39, Reddé, 'Legio VIII Augusta' 121 en Ritterling, 'Legio' 1647 en 1649

⁶⁴ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 60.8.1, Tacitus, *Annales* 11.8, 8n2 en 9 en H.W. Benario, *Tacitus Annals 11 and 12* (Lanham en Londen 1983) 92. Cassius Dio meldt dat Mithridates rond 41 naar Armenië gezonden werd terwijl Tacitus, waarschijnlijk foutief, de gebeurtenis in 47 plaatst, aldus *Annales* 11.8n2. Het is naar mijn mening waarschijnlijker dat Claudius nadat hij keizer geworden was zijn nieuwe beleid uitvoerde en dus rond die tijd Mithridates naar Armenië stuurde. Mogelijk wordt het argument dat de gebeurtenissen vroeger plaatsvonden dan 47 gesteund door Tacitus, *Annales* 11.9. Daar meldt hij dat Vardanes ten tijde van de Armeense gebeurtenissen Seleucia zeven jaar na de opstand van de stad innam. Indien de gebeurtenissen zich rond 47 hadden plaatsgevonden zou Seleucia dus in 40 tegen Vardanes in opstand gekomen zijn, dat is mogelijk. Echter, volgens *Annales* 6.42 had Seleucia zich rond 35/36 bij Tiridates aangesloten. Indien de stad zich vanaf toen tegen Artabanus en zijn zonen verzet had, hebben de conflicten rond Vardanes en Gotarzes plaatsgevonden rond 43. Men kan echter vanwege de ontbrekende delen van de *Annales* niet met zekerheid stellen dat de belegering niet in 40 begonnen was. Koestermann heeft ook een dergelijke beredenering in *Annalen: Buch 11-13* 45

gouverneur van Syria, met oorlog dreigde.⁶⁵ Van Armenië werd dus weer een Romeins vazalkoninkrijk gemaakt, maar ditmaal door middel van een oorlog waarbij de Romeinen door het gebruik van Romeinse troepen direct betrokken waren.

In 44 besloot Claudius om, na de dood van Agrippa, niet zijn nog jonge zoon Agrippa op de troon te zetten maar om van Judea weer een provincie te maken en er een procurator heen te zenden.⁶⁶ Het gebied van Judaea was, zoals eerder gesuggereerd, kennelijk te belangrijk om door een incapabele vazalkoning bestuurd te worden.

Nadat de Parthische troonpretendent Vardanes vermoord was werd, wegens Parthische ontevredenheid over zijn opvolger Gotarzes, Claudius rond 49 verzocht om Phraates' nakomeling Meherdates te sturen om de Parthische troon te bestijgen. Meherdates werd naar de Eufraat begeleid door Gaius Cassius Longinus, de gouverneur van Syria waarvan Tacitus meldt dat hij zijn troepen goed disciplineerde; dat dat een vermelding waard was maakt duidelijk dat dat lang niet altijd gebeurde, al moet men bedenken dat disciplineren ook een literair topos was in de klassieke literatuur en dus niet teveel betekenis aan zulke meldingen geven. Meherdates besloot vervolgens via Armenië het Parthische rijk binnen te trekken. Abgarus van Osroëne en Izates van Adiabene waren zijn bondgenoten; Gotarzes haalde hen echter over om Meherdates te verlaten, waarna de laatste in een veldslag werd verslagen door Gotarzes.⁶⁷ Ten eerste ondernam Claudius dus een poging om invloed uit te oefenen op de Parthen door een troonpretendent te sturen, ten tweede blijkt hieruit de ietwat onafhankelijke houding die de vazalkoninkrijkes, die zich tussen de Romeinen en Parthen bevonden, konden aannemen.

Mithridates, de afgezette koning van het Bosporuskoninkrijk, probeerde rond 49 dat koninkrijk, nadat het merendeel van de Romeinse troepen daarvandaan was vertrokken, op zijn broer Cotys te heroveren. Cotys trok echter met Romeinse troepen en Aorse bondgenoten tegen Mithridates op. De bondgenoten waren verantwoordelijk voor de gevechten te paard, de Romeinen voor de belegeringen. Waarschijnlijk verplaatsten de troepen zich in de volgende opstelling: de voor- en achterhoede werden gevormd door de Aorsen en het centrum door de Romeinse en de Bosporustroepen, die naar Romeins voorbeeld waren bewapend. Tijdens het belegeren van een stad werden belegeringstorens gebruikt om werpsperen (*hastae*) en toortsen op het daar aanwezige garnizoen te werpen en ladders om de muren te beklimmen.

⁶⁵ Tacitus, *Annales* 11.10. In de bronnen wordt niet gemeld hoe Vibius Marsus Vardanes tegenhield. Mogelijk dreigde Vibius Marsus met Romeinse troepen de Eufraat over te steken en weerhield hij Vardanes er zo van naar Armenië te gaan of trok hij met extra Romeinse troepen Armenië binnen.

⁶⁶ Tacitus plaatst deze gebeurtenissen in 49. Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 19.361-363 en 363nd, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 2.220 en 220ng, Tacitus, *Annales* 12.23 en idem, *Historiae* 5.9.

⁶⁷ Tacitus, *Annales* 11.10, 12.5 en 10-14

Uiteindelijk gaf Mithridates zich over en werd hij naar Rome gestuurd.⁶⁸ Men ziet dus weer een taakverdeling van de troepen naar hun kunnen; de Romeinen mochten de belegeringen uitvoeren. Daarbij werden ongeveer dezelfde middelen gebruikt als bij de eerder beschreven belegering van Piso in 19, behalve dat ditmaal geen belegeringsdam werd gebruikt.⁶⁹ Daarnaast ziet men een marsorde waarbij bondgenotentroepen de voor- en achterhoede vormden, zodat de Romeinse troepen een relatief veilige positie innamen.

In 49 stief Sohaemus van Iturea, waarop Iturea werd toegevoegd aan Syria. Ook Herodes van Chalcis overleed rond die tijd, waarop Claudius Chalcis aan Agrippa, de zoon van Agrippa, gaf. In 53 ontnam Claudius hem weer de heerschappij over Chalcis, maar gaf er een groter gebied voor terug. Over die gebieden waar Agrippa niet over heerste voerde de Romeinse procurator het bewind.⁷⁰ Claudius was er dus niet op gefocust het Romeinse grondgebied te vergroten of vazalkoninkrijken in stand te houden; wat er gebeurde verschilde per situatie.

Rond 51 probeerde Radamistus, de zoon van Pharasmanes van Iberië, Armenië op Mithridates te veroveren. Mithridates vluchtte naar een fort maar werd door een omgekochte *praefectus* uitgeleverd, waarna hij werd vermoord. Het fort en de daar aanwezige legereenheid of legereenheden tonen aan hoe gebieden door verspreide legereenheden verdedigd konden worden. Daarnaast blijkt dat andere volken niet zo goed konden belegeren als de Romeinen; enkel door verraad viel het fort. Voor dit verraad plaatsvond was een centurio uit het fort weggegaan om ofwel Pharasmanes over te halen Radamistus te stoppen of

⁶⁸ De Aorsen waren volgens de Grieken en Romeinen een mogelijk Sarmatisch volk dat leefde in een gebied tussen de Zee van Azov en de Kaspische Zee dat in het zuiden door de Kaukasus begrensd werd en waar de rivier de Don doorheen stroomde. Tijdens de belegering kunnen de toortsen en speren (*facibus atque hastis*) door geschut van de toren zijn afgeschoten (in welk geval men *hastis* mogelijk beter kan vertalen met pijlen), maar in dit geval lijkt het even goed mogelijk dat ze met de hand gegooid werden, aangezien de woorden niet direct op geschut wijzen; indien er vermeld was dat er ook stenen waren afgeschoten zou het waarschijnlijker zijn geweest dat men geschut gebruikte. Plinius, *Naturalis historia* 4.12.80, Strabo, *Γεωγραφικά* 11.2.1 en 5.8, Tacitus, *Annales* 12.15, 15n3 en 16-21 en I. von Bredow, 'Aorsoi' in: Cancik en Schneider, *Der neue Pauly. Altertum* 1.823

⁶⁹ Zie pagina 19 en 20 voor de belegering van Gnaeus Piso door Gnaeus Sentius in 19.

⁷⁰ Agrippa kreeg zo uiteindelijk de tetrarchie van Philippus, of in ieder geval een deel daarvan, namelijk Batanea, Trachonitis en Gaulanitis (zie ook voetnoot 38). Abila en, volgens de *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου*, 'Varus' tetrarchie' werden aan zijn gebied toegevoegd. Varus was mogelijk de zoon van ene Sohaemus die tetrarch van het gebied van de Libanon was. Mason stelt deze Sohaemus gelijk aan Sohaemus van Iturea en het gebied van de Libanon aan Iturea. Aangezien Iturea volgens Tacitus aan Syria werd toegevoegd na Sohaemus' dood meent Mason dat Varus vervolgens toch over een deel van Iturea regeerde tot dat aan Agrippa werd gegeven. Dat is natuurlijk mooi bedacht, maar het blijft de vraag of het hier om een of twee personen gaat die de naam Sohaemus droegen. Persoonlijk ben ik niet door Masons redenering overtuigd; rond 37/38 gaf Caligula aan Agrippa het gebied van de Libanon en aan Sohaemus Iturea (zie pagina 24), dus naar mijn mening ging het om twee verschillende gebieden en dus om twee verschillende personen met de naam Sohaemus. De procurator voerde het bewind over Judaea, Samaria, Galilaea en Peraea. Josephus, *Ἰουδαϊκή Αρχαιολογία* 20.104, 138 en 159, idem, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 2.223, 247 en 252, idem, *Ἰωσήπου βίος* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.St.J. Thackeray (Londen en New York 1926)) 52, Tacitus, *Annales* 12.23 en Mason, *Judean war* 2 201n1557, 348n2951 en 2952

om Ummidius Quadratus, de gouverneur van Syria, op de hoogte te stellen van de gang van zaken.⁷¹ Pharasmanes kon niet overtuigd worden, waarna de centurio mogelijk naar Quadratus was gegaan; via hem of andere kanalen had deze van het verraad gehoord. Quadratus en zijn raad besloten om Radamistus over Armenië te laten heersen hoewel ze een officieel gezantschap stuurden om Pharasmanes ertoe te manen zijn zoon en troepen uit Armenië te halen. Ondertussen werd Radamistus gesteund door Julius Paelignus, de procurator van Cappadocia, die zijn hulp had ingeroepen en hartelijk door Radamistus ontvangen was; Paelignus adviseerde hem zichzelf tot koning uit te roepen.⁷² Om de Romeinse reputatie hoog te houden werd vervolgens de bevelhebber Helvidius Priscus met een Syrisch legioen naar Armenië gestuurd om orde op zaken te stellen. Hij werd op een moment echter teruggeroepen, mogelijk om te voorkomen dat de Parthen met deze Romeinse inmenging ontevreden zouden zijn en er een oorlog zou uitbreken.⁷³ Zolang de Romeinse belangen niet teveel geschaad werden en Armenië in Romeinse handen bleef werd deze machtswisseling geaccepteerd, mogelijk omdat ingrijpen de vrede met de Parthen kon bedreigen. Die waren niet meer verdeeld en hadden al enige tijd aangezien hoe een Romeinse vazalkoning met Romeinse militaire steun op de Armeense troon had gezeten.⁷⁴

De Parthische koning Vologaesius, die zijn oudere broer Pacorus al de heerschappij over Medië had gegeven, besloot dan ook rond 53 Armenië te veroveren om zijn broer Tiridates daar op de troon te plaatsen. Mogelijk was de recente troonwisseling door verraad daar een mooi excuus voor. De Iberische en mogelijk ook Romeinse troepen werden verdreven en Armenië viel in Parthische handen. De bevoorrading bleek tijdens de strenge winter echter niet voldoende te zijn, waardoor de Parthen zich moesten terugtrekken en Radamistus Armenië weer in handen kreeg; zijn wreedheid leidde echter tot een opstand en hij moest weer vluchten, waarop de Parthen Armenië weer veroverden.⁷⁵

Men kan dus concluderen dat Claudius de vazalkoninkrijken ongeveer in stand hield; Iturea en Judea werden aan Syria toegevoegd terwijl Commagene en Cilicië werden teruggegeven

⁷¹ Een *praefectus* was een aanvoerder van bondgenotentroepen. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 61.6.6, Tacitus, *Annales* 12.44-47, Koestermann, *Annalen. Buch 11-13* 186 en Benario, *Tacitus Annals 11 and 12* 196 en 197

⁷² Tacitus, *Annales* 12.46, 48 en 49

⁷³ Helvidius Priscus was een *legatus*; dat kan vertaald worden als gouverneur, maar aangezien hij uit Syria kwam waar Ummidius Quadratus gouverneur was, wordt waarschijnlijk bedoeld dat hij bevelhebber en/of rechterhand van de gouverneur was. Tacitus, *Annales* 12.49 en Koestermann, *Annalen. Buch 11-13* 194

⁷⁴ Josephus, *Ἰουδαϊκή Ἀρχαιολογία* 20.74 en Tacitus, *Annales* 12.14 en 44

⁷⁵ Onderhand was Nero in 54 keizer geworden, dus in het jaar waarin de tweede herovering door de Parthen plaatsvond. Josephus, *Ἰουδαϊκή Ἀρχαιολογία* 20.74, Tacitus, *Annales* 12.50, 51 en 13.6 en Koestermann, *Annalen. Buch 11-13* 194 en 196

aan Antiochus en de jonge Agrippa enkele gebieden kreeg toegewezen. Wat betreft Armenië blijkt een agressievere houding; dat werd met directe Romeinse militaire interventie binnen de Romeinse invloedssfeer gehouden. Daardoor werden de relaties met de Parthen echter meer gespannen. Claudius probeerde een Romeins gezinde troonpretendent op de Parthische troon te plaatsen, wat mislukte, maar de Romeinen probeerden oorlog met de Parthen te voorkomen. Wat betreft het Romeinse leger komen verschillende dingen naar voren: de verschillende troepen werden gebruikt voor datgene waar ze goed in waren, waardoor bondgenotentroepen bijvoorbeeld de vlakten onderworpen terwijl de Romeinen de steden belegerden. Daarnaast namen de Romeinse troepen een centrale positie in in de marsorde terwijl bondgenotentroepen de voor- en achterhoede vormden.

Nero (54-68)

Armenië en de Parthen

In 54 kwam een Armeens gezantschap naar Nero om hem te vragen iets aan de Armeense situatie te doen. Nero gaf het bevel dat de rekruten, die in de aangrenzende provincies werden gerekruteerd om de oosterse legioenen op te vullen, naar het gebied moesten worden gebracht en dat de legioenen dicht bij Armenië moesten worden gestationeerd. In voorbereiding op de oorlog werd Aristobulus, een zoon van Herodes van Chalcis, tot koning van Armenië Minor en ene Sohaemus tot koning van Sophene gemaakt. Agrippa's gebied werd uitgebreid. Agrippa en Antiochus van Commagene en Cilicië Trachea moesten hun troepen gereed maken om het Parthische rijk binnen te vallen; daarbij moesten zij bruggen over de Eufraat plaatsen.⁷⁶ De vazalkoningen mochten de oorlog dus beginnen. Echter, voordat het echt tot een oorlog kwam probeerde Vologaesus' zoon, Vardanes, de Parthische troon over te nemen, waarop de Parthische troepen Armenië verlieten, om vijandigheden daar voor het moment te vermijden zodat alle troepen gebruikt konden worden voor de burgeroorlog.⁷⁷ Zo lag Armenië weer heerserloos tussen beide rijken.

Nero stuurde Domitius Corbulo naar het oosten om van Armenië weer een Romeins vazalkoninkrijk te maken. Hij kreeg daarvoor de helft van de Syrische legioenen, waarschijnlijk het derde legioen 'Gallica' en het zesde legioen 'Ferrata', de hulpstroepen die zich in Cappadocia bevonden en de bondgenotentroepen mee. De overige twee legioenen, het

⁷⁶ Agrippa kreeg vier steden en de gebieden eromheen, namelijk Tiberias en Tarichaeae in Galilea en Julias en mogelijk Abila in Peraea. Het Romeinse Cilicia was onderhand een zelfstandige provincie geworden (zie ook voetnoot 17). Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 20.158 en 159, idem, *Ιουδαϊκῶ πολέμῳ* 2.252, Tacitus, *Annales* 12.55, 13.5, 7, 8, 33 en 16.21 en Koestermann, *Annalen. Buch 11-13* 249

⁷⁷ Tacitus, *Annales* 13.7

tiende legioen ‘Fretensis’ en het twaalfde legioen ‘Fulminata’, en een deel van de hulptroepen bleven achter in Syria, onder het bevelhebberschap van gouverneur Quadratus. De vazalkoningen moesten beide bevelhebbers gehoorzamen. Beide bevelhebbers maanden Vologaesius vervolgens om voor vrede te kiezen en gijzelaars naar Rome te sturen (dit gebeurde eind 54 of 55).⁷⁸ Mogelijk blijkt daaruit de superioriteit die de Romeinen zich aanmatigden. Men kan dit voorstel echter ook interpreteren als een soort deal: Armenië bleef in de Romeinse invloedssfeer en Vologaesius kon door het geven van gijzelaars mogelijke rivalen kwijtraken. Vologaesius maakte gebruik van het Romeinse verzoek om gijzelaars om belangrijke leden van de Arsacidische familie naar Rome te sturen.⁷⁹ De helft van de Syrische legioenen kon dus gebruikt worden om Armenië in handen te krijgen terwijl de andere helft Syria kon beschermen.

In 58 escaleerde het conflict rond Armenië. Vologaesius wilde Tiridates daar op de troon houden terwijl Corbulo Armenië weer in de Romeinse invloedssfeer wilde brengen. De Armeniërs zelf waren ondertussen verdeeld; de meerderheid was echter Parthisch gezind.⁸⁰ Het vierde legioen ‘Scythica’ was in 56 of 57 met hulptroepen uit Moesia naar Syria gekomen, dat dus extra beschermd werd. In de winter tussen 57 en 58 trok Corbulo kennelijk Armenië binnen; hij probeerde de troepen met een ijzeren discipline te disciplineren voor de veldtocht en de omstandigheden die daarmee gepaard zouden gaan (zoals de zeer koude winter). Zijn Syrische legioenen en de daaraan toegevoegde *vexillatio* van het tiende legioen ‘Fretensis’ hadden lange tijd nauwelijks strijd gezien en waren het militaire leven op een veldtocht ontwend. Ook waren niet alle soldaten geschikt en was de bewapening niet meer op orde. Corbulo hield daarom een lichte in Galatia en Cappadocia. Terwijl hij de legioenen in het kamp hield legde hij de hulptroepen in garnizoen op geschikte plaatsen met het bevel de vijand niet aan te vallen. Volgens Frontinus was het onder meer aan de verbetering van de discipline te danken dat Corbulo met zijn troepen de Parthen kon weerstaan.⁸¹ De inactieve

⁷⁸ Cassius Dio, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 65.14.3, Tacitus, *Annales* 13.8, 9 en 38. Zie ook de beschrijvingen van de oosterse legioenen in 23 en 66 op pagina 20 en 39.

⁷⁹ Tacitus, *Annales* 13.9

⁸⁰ Tacitus, *Annales* 13.34

⁸¹ Aangezien het vijfde legioen ‘Macedonica’ uit Moesia kwam en het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ uit Pannonia (zie pagina 36 en 37) kan men concluderen dat het vierde legioen het legioen was dat uit ‘Germanië’ (eigenlijk Moesia) was gehaald. Volgens Jackson ging het bij het deel van het tiende legioen (*decumanorum delectis*) om een *vexillatio*, wat ik inderdaad hoogstwaarschijnlijk acht en wat ook Koestermann van mening schijnt te zijn. Cassius Dio, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 55.23.3 en 62.19.1, Frontinus, *Stratagemata* (ed. Loeb classical library (*Frontinus: the stratagems; the aqueducts of Rome*), M.B. McElwain ed., vertaald door C.E. Bennet (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969)) 4.1.21, 4.1.28 en 4.2.3, Tacitus, *Annales* 13.35, 36, 40, 40n1 en 15.6, Koestermann, *Annalen. Buch 11-13* 313, Ritterling, ‘Legio’ 1558 en 1559 en M.A. Speidel, ‘Legio IV Scythica’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.329

legioenen waren dus niet altijd goed toegerust voor veldtochten of strijd; discipline was zeer belangrijk in het Romeinse leger, maar die was niet altijd zoals het hoorde.

Zowel de Parthen als de Romeinen begonnen vervolgens een oorlog van terreur, waarbij de Romeinen hun troepen verdeelden om verschillende gebieden tegelijkertijd aan te kunnen vallen. Ze werden ondertussen bevoorrad via de Zwarte Zee en de stad Trapezus, een stad die mogelijk ook bij latere oorlogen in Armenië een belangrijk logistiek knooppunt was, vanwaar de voorraden over de door de Romeinen bezette bergen werden geleid. Ondertussen moest Antiochus van Commagene de hem aangrenzende vijandelijke gebieden aanvallen, voerde ook Pharasmanes van Iberië oorlog tegen de Armeniërs en stroopten de Moschen, een vazalstam, de moeilijk bereikbare delen van Armenië af. De Romeinen hadden dus ten eerste een logistiek netwerk opgezet om de bevoorrading veilig te stellen en ten tweede hadden ze een taakverdeling voor de verovering van Armenië. Daarbij werd onder meer gebruik gemaakt van de vaardigheden van de Moschen.⁸²

Een voorbeeld van een opstelling van het Romeinse leger wordt gegeven bij een ontmoeting tussen Tiridates en Corbulo. In het centrum stond onder één adelaar het zesde legioen ‘Ferrata’, aangevuld met ongeveer drieduizend legionairs uit het derde legioen ‘Gallica’, zodat het leek of er maar één legioen aanwezig was. Op de flanken stonden de hulptroepen.⁸³ De Romeinse infanterie vormde dus de kern van de opstelling, aangevuld door de hulptroepen.

In een poging de oorlog te bekorten en de Armeniërs tot een defensieve houding te dwingen besloot Corbulo vervolgens de Armeense vestingen te vernietigen. Tacitus beschrijft hoe dat in zijn werk ging: Corbulo liet een deel van de troepen een *testudo* (de beroemde Romeinse schildpadformatie) vormen om de muren te ondergraven. Een ander deel bestormde ondertussen met ladders de muren, terwijl weer een ander deel met geschut de vijand beschoot met brandend hout en pijlen. Tot slot werden de slingeraars opgesteld om van een afstand te

⁸² De Parthen werden geleid door Tiridates; koning Vologaesius had zijn handen vol aan een opstand van de Hyrcaniërs. Hyrcanië was een Parthische regio bij de zuidoostelijke hoek van de Kaspische Zee, in het zuiden en zuidoosten begrensd door het Elburzgebergte. De Moschen leefden volgens Von Bredow tussen Colchis en Armenië, volgens Jackson in het noordwesten van Armenië. De klassieke schrijvers melden dat de Moschen in de buurt van de Zwarte Zee leefden, en dat de rivier de Rion door hun gebied stroomde, dat bergachtig was (men spreekt van de Moschische bergen). Wel moet gemeld worden dat in ieder geval Strabo dacht dat de bron van de Rion in Armenië lag. Het is dus niet echt duidelijk hoe men dacht dat de loop van de rivier was. De hier vermelde plannen tonen aan dat men tijdens de veldtocht in Armenië een redelijke geografische kennis van het gebied had, wat wordt bevestigd door Plinius. Plinius, *Naturalis historia* 6.4.13 en 15.40, Strabo, *Γεωγραφικά* 11.2.14, 15 en 17, Tacitus, *Annales* 13.37, 37n1 en 39, I. von Bredow, ‘Moschoi’ in: Cancik en Schneider, *Der neue Pauly. Altertum 8: Mer-Op* (Stuttgart en Weimar 2000) 413, E.L. Wheeler, ‘Legio XV Apollinaris: from Carnuntum to Satala – and beyond’ in: Le Bohec en Wolff, *Les légions de Rome* 1.301 en 302 en J. Wiesehöfer, ‘Hyrcania’ in: Cancik en Schneider, *Der neue Pauly. Altertum 5: Gru-Iug* (Stuttgart en Weimar 1998) 824 en 825

⁸³ Tacitus, *Annales* 13.38

slingeren; zo werd er van alle kanten druk op de Armeniërs uitgeoefend. Andere manieren van belegeren blijken uit latere belegeringen van Armeense vestingen: men kon bijvoorbeeld een blokkade aanleggen of een belegeringsdam bouwen. Zo werden enkele vestingen ingenomen, waarbij de verdedigers werden gedood, waarna andere zich uit angst overgaven.⁸⁴ De Romeinen hadden dus diverse belegeringswijzen, wat hun efficiëntie in het belegeren aantoont; deze vaardigheid had ook een psychologisch effect op vijandelijke vestingen. De Armeniërs werden dus geterroriseerd en hun veilige plaatsen veroverd; een effectieve methode ter onderwerping.

De Romeinen wilden vervolgens Artaxarta aanvallen. Vóór de belegering viel Tiridates de Romeinen aan. Het Romeinse leger marcheerde echter in slagorde, mogelijk in de *agmen quadratum*-formatie: de *vexillatio* van het tiende legioen ‘Fretensis’ vormde het centrum, het zesde legioen ‘Ferrata’ de linkerflank en het derde legioen ‘Gallica’ de rechterflank. Op de flanken bevonden zich bij heuvels ook hulptroepen, namelijk de boogschutters te voet en een deel van de cavalerie; de linkerflank was iets langer dan de rechter, om de vijand te kunnen omsingelen. Tussen de gelederen bevond zich de bagage en er was een achterhoede van duizend cavaleristen, die het bevel hadden bij een gevecht de vijand niet te achtervolgen als die vluchtte. De Parthische boogschutters bleven buiten het bereik van de Romeinse projectielen maar afwisselend dreigden ze en simuleerden ze paniek, mogelijk om de Romeinse gelederen losser te maken. Dat gebeurde echter niet waarop de Parthen zich terugtrokken.⁸⁵ Hieruit blijkt hoe de Romeinen in het gevecht gebruikmaakten van hun talenten; hun infanterie vormde de kern van het leger, terwijl de hulptroepen het leger diverser en daardoor bruikbaar maakten in de strijd. Het bereik van het Romeinse leger hield de Parthen op een afstand en de discipline ervan voorkwam slachtoffers of mogelijk zelfs een nederlaag. De Parthen konden zo niets uitrichten.

Artaxarta gaf zich over maar werd vernietigd; Corbulo wilde niet de soldaten missen die nodig zouden zijn geweest om de stad in handen te houden. Vervolgens wilde Corbulo de stad Tigranocerta aanvallen. Onderweg werd genade geschonken aan wie zich onderworpen terwijl tegenstanders werden gestraft. Toen de Romeinen onderweg door de Marden werden lastiggevallen lieten ze de Iberiërs hun gebied verwoesten. Dat de Romeinen, of in ieder geval

⁸⁴ Tacitus, *Annales* 13.39, 14.24 en 25. Er worden twee woorden voor ‘slingeraars’ gebruikt, *libritoribus funditoribusque*. Over de moeilijkheden wat betreft de betekenis van *libritores* zie Goodyear, *The Annals of Tacitus* 238. Volgens Koestermann is het verschil tussen de twee soorten slingeraars dat de *funditores* loden kogels gebruikten; *Annalen. Buch 1-3* 287

⁸⁵ Bij de *agmen quadratum*-formatie marcheerde het leger in een vierkante formatie met de bagage in het midden. Tacitus, *Annales* 13.39 en 40, Koestermann, *Annalen. Buch 11-13* 313 en H.M.D. Parker, *The Roman legions* (Oxford 1928) 254 en 255

Tacitus, weinig waarde hechtten aan het lot van de troepen van bondgenoten is af te leiden uit deze zin van Tacitus: ‘*quos Corbulo inmissis Hiberis vastavit hostilemque audaciam externo sanguine ultus est.*’⁸⁶ De tocht was zwaar; de voorraden raakten uitgeput waardoor het leger leefde van het vlees van vee, water was schaars, de marsen waren lang en de temperatuur was hoog. Uiteindelijk kwam men in een landbouwgebied zodat men van gewassen kon leven. Tigranocerta gaf zich over voordat men daar was aangekomen en werd gespaard; mogelijk hoopte Corbulo zo de loyaliteit van de stad te vergroten.⁸⁷ De Romeinen gaven dus duidelijk de boodschap af dat wie hen steunde overleefde; praktische belangen gingen echter voor. Ook werden de hulptroepen, kennelijk in Tacitus’ tijd door sommigen als nuttige doch niet belangrijke troepen gezien, zo ingezet dat de Romeinen hun hoofddoel konden blijven volgen.

Rond die tijd werd een bondgenootschap aangegaan tussen de Romeinen en de Hyrcaniërs, die in oorlog waren met de Parthen. Nadat geheel Armenië onderworpen was werd ene Tigranes op de troon geplaatst, die een garnizoen van duizend legionairs, drie *cohortes* en twee *alae* hulptroepen tot zijn beschikking kreeg. De delen van Armenië die aan Iberië, Pontus, Armenië Minor of Commagene grensden kwamen onder het gezag van de daarover regerende vazalkoningen te staan zodat ze er gebaat bij waren die gebieden te verdedigen, waardoor de verdediging van Armenië vergemakkelijkt werd. Vervolgens trok Corbulo naar Syria, waarvan de gouverneur onderhand overleden was.⁸⁸ Zo was Armenië weer een Romeins vazalkoninkrijk geworden. De toewijzing van delen van Armenië aan de vazalkoningen die hadden meegeholpen kan worden gezien als zowel een beloning als een

⁸⁶ Volgens de klassieke schrijvers leefden de Marden ten zuidwesten of zuiden van de Kaspische Zee, in het gebergte in het noorden van Medië; Plinius, *Naturalis historia* 6.15.36 en Strabo, *Γεωγραφικά* 11.6.1, 7.1, 8.1 en 13.3. Strabo meldt echter in *Γεωγραφικά* 11.13.3 dat er een waarschijnlijk verwant volk met dezelfde naam ‘in Armenië’ leefde; dat was waarschijnlijk het volk van de Marden waar het hier over gaat. Volgens Klaudios Ptolemaios, *Γεωγραφική Ὑφήγησις* (ed. A.F. Didot, door K. Müller 1.2 (Parijs 1901)) 5.12.9 leefden ze in zuid- of zuidoost-Armenië, ten oosten van Carduene. Jacksons vertaling van het citaat is: “Corbulo threw the Iberians into the country, ravaged it, and chastised the enemy’s boldness at the price of purely foreign blood.” Deze zin zegt natuurlijk in principe meer over Tacitus’ kijk op de hulptroepen, of over het idee daarover in Tacitus’ tijd, dan over het idee dat Corbulo en zijn Romeinse troepen daarover hadden. Koestermann bevestigt echter het idee dat de Romeinen van de hulptroepen gebruik maakten om de eerste klappen op te vangen. Wat betreft de tijdsrekening wordt het verhaal door Tacitus verteld alsof Corbulo pas in 60 weer actie ondernam (Tacitus meldt in zijn beschrijving van 59 niets over de gang van zaken in het oosten) maar Tigranocerta werd mogelijk in 59 ingenomen. Verschillende theorieën over de chronologie van Corbulo’s veldtochten worden door Jackson opgesomd in *Annales* 13.35n2. Cassius Dio, *Ῥωμαϊκή ἱστορία* 62.19.4 en 20.1, Tacitus, *Annales* 13.41 en 14.23 en Koestermann, *Annalen. Buch 14-16* 70 en 72

⁸⁷ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκή ἱστορία* 62.20.1 en Tacitus, *Annales* 14.24. Frontinus spreekt in *Stratagemata* 2.9.5 tegen dat Tigranocerta zich direct overgaf, maar meent dat Corbulo de stad eerst angst aanjoeg door een hoofd van een edelman in de raadsvergadering te schieten. Aangezien Frontinus verschillende *casus* opnoemt om een punt te demonstrenen terwijl Tacitus meer gericht is op een chronologische vertelling van het gebeurde prefereer ik hier de laatste.

⁸⁸ Zie voor de Hyrcaniërs voetnoot 82. Tigranes was de achterkleinzoon van Herodes en Archelaus van Cappadocia en waarschijnlijk de neef van de laatste Tigranes van Armenië, die voor Erato koning was geweest (zie pagina 8 en voetnoot 15). Josephus, *Ἰουδαϊκή Ἀρχαιολογία* 18. 139 en 140, Tacitus, *Annales* 13.7, 14.25 en 26 en Koestermann, *Annalen. Buch 14-16* 75

beleid waardoor de verdediging van Armenië vergemakkelijkt werd. De invloedssfeer van het Romeinse rijk was uitgebreid terwijl de Parthen met meerdere vijanden tegelijk te maken hadden.

Rond 62 beval Vologaesius echter twee edelen, onder wie de vazalkoning van Adiabene, Tigranes te verdrijven uit Armenië, waarschijnlijk aangezien Tigranes rooftochten ondernam in Adiabene en Tiridates tegen Vologaesius' zin uit Armenië verdreven was. Hijzelf bedreigde ondertussen met zijn legermacht Syria.⁸⁹

Corbulo zond vervolgens twee legioenen naar Armenië, mogelijk het vierde legioen 'Scythica' en het twaalfde legioen 'Fulminata', en verzocht Nero om een bevelhebber te sturen voor de verdediging van Armenië. In Syria stationeerde hij de resterende drie legioenen aan de Eufraat, bewapende hij een noodlichting Syriërs, plaatste hij garnizoensposten bij de plaatsen waar men Syria kon binnengaan en beveiligde of verborg vanwege de schaarsheid aan water waterbronnen en -stromen.⁹⁰ De Parthen verdeelden dus hun legermacht en de Romeinen deden hetzelfde om de Parthische dreiging te kunnen weerstaan. Syria was als Romeins grondgebied duidelijk belangrijker dan Armenië en haar verdediging werd nauwkeurig voorbereid. Tegelijkertijd was Syria een soort zwakke plek; door het belang van Syria kon minder aandacht aan Armenië geschonken worden.

De Parthen belegerden zonder effect Tigranocerta, waar Tigranes en zijn Romeinse troepen zich bevonden. Er waren voldoende voorraden in Tigranocerta en de Parthen konden enkel pijlen afschieten terwijl de Adiabense troepen met hun ladders en oorlogswerktuigen werden teruggeslagen. Ondertussen dreigde Corbulo met een invasie als Vologaesius de belegering niet beëindigde. Aangezien de Parthen Armenië niet konden veroveren, bedreigd werden door een invasie en er een tekort aan voedsel voor hun paarden was, zond Vologaesius vervolgens een gezantschap naar Nero om te onderhandelen over Armenië en trok hij de Parthische troepen terug. Ondertussen werden ook de Romeinse troepen uit Tigranocerta teruggetrokken.⁹¹ De Adiabense troepen waren dus enigszins vaardig in het belegeren, maar misschien niet zo vaardig als de Romeinen. Armenië kon dus niet zomaar veroverd worden. Ook blijkt dat Syria ook voor de Parthen een zwakke plek was; een dreigende inval vanuit

⁸⁹ De datering van Tacitus is nog steeds niet echt duidelijk. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 62.20.2 en Tacitus, *Annales* 15.1, 15n1 en 2

⁹⁰ Kort samengevat waren de legioenen dus mogelijk als volgt over het oosten verspreid: IV 'Scythica' en XII 'Fulminata' in Armenië, III 'Gallica', VI 'Ferrata' en X 'Fretensis' in Syria en III Cyrenaica en XXII 'Deiotariana' in Aegyptus. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 62.20.3, Tacitus, *Annales* 15.3 en Ritterling, 'Legio' 1256 en 1559

⁹¹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 62.20.3 en 4 en Tacitus, *Annales* 15.4-6

Syria bedreigde het Parthische plan. Daarnaast was de bevoorrading van de Romeinen in dit geval mogelijk beter dan die van Parthen.

Caesennius Paetus, gestuurd om Armenië te verdedigen, kwam aan in Cappadocia. Hij kreeg het bevel over het vierde legioen ‘Scythica’, het twaalfde legioen ‘Fulminata’, het vijfde legioen ‘Macedonica’, dat uit Moesia was gehaald, en over de hulptroepen uit Pontus, Galatia en Cappadocia. Corbulo hield het bevel over het derde legioen ‘Gallica’, het zesde legioen ‘Ferrata’, het tiende legioen ‘Fretensis’ en de hulptroepen uit Syria. De resterende troepen zouden worden ingezet zoals de situatie zou eisen. Toen Vologaesius’ gezanten zonder resultaat terugkeerden en de Parthen ten oorlog trokken, trok Paetus, zonder de graanvoorraad goed verzorgd te hebben, Armenië binnen met het vierde legioen ‘Scythica’ en het twaalfde legioen ‘Fulminata’ om zo snel mogelijk Tigranocerta in handen te krijgen. Dat deed hij mogelijk bij Melitene, misschien de belangrijkste oversteekplaats bij de Eufraat tussen Cappadocia en Armenië. Tijdens zijn veroveringen bedierf zijn graan echter en moest hij zich vanwege de naderende winter terugtrekken.⁹² De Romeinen waren dus van plan om Syria en Armenië ongeveer even goed te beschermen. Ook de Romeinen konden echter tekortschieten bij de bevoorrading, wat ten koste ging van de verdediging van Armenië.

Ondertussen vermeerderde Corbulo in Syria het aantal bewakingsposten langs de Eufraat aangezien vijandelijke troepen zich aan de overkant bevonden. Daarnaast liet hij bij Zeugma een brug van boten bouwen, waarop *catapultae* en *ballistae* werden geplaatst om van een afstand de vijandelijke boogschutters te kunnen verjagen met pijlen (*hastae*) en stenen. De Romeinen konden dus bootbruggen bouwen terwijl de vijand hen tegenwerkte. Toen de brug af was werd aan de overkant een legionair kamp gebouwd; zo had Corbulo een bruggenhoofd en was Syria, door de dreiging die ervan uitging, beschermd. Daardoor richtte het Parthische leger zich op Armenië.⁹³ Syria was dus beveiligd maar het Parthische leger keerde zich nu in zijn geheel tegen Armenië.

Nadat Paetus zijn kamp bij Rhandaia had opgezet trok hij op tegen Vologaesius, mogelijk om het opnieuw belegerde Tigranocerta te ontzetten. Daarvoor nam hij het vierde

⁹² De ‘oude troepen’ uit Syria (*priorque Syriae miles*) zullen waarschijnlijk de hulptroepen zijn geweest. Het vijfde legioen was waarschijnlijk ‘Macedonica’. Koestermann is zowel over de hulptroepen als het vijfde legioen hetzelfde van mening. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 55.23.3 en 62.20.4, Tacitus, *Annales* 15.6-8, 10, 12, 16 en 26, Koestermann, *Annalen. Buch 14-16* 172-174 en 191 en Ritterling, ‘Legio’ 1255, 1521 en 1574

⁹³ *Catapultae* en *ballistae* waren twee soorten oorlogsgeschut. Een *catapulta* schoot pijlen af, terwijl een *ballista* meestal stenen afschoot. Ook Cassius Dio beschrijft het bouwen van bootbruggen terwijl de Romeinen belaagd werden door de vijand, maar dan met betrekking tot de tijd van Marcus Aurelius. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* (ed. Loeb classical library, vertaald door E. Cary, band 9, boeken 71-80 (Londen en New York 1927)) 71.3.1.1, Tacitus, *Annales* 15.9 en 9n1 en Koestermann, *Annalen. Buch 14-16* 176. Mogelijk kan men een voorbeeld van de rivierbewaking zien in Dessau, *ILS* 1.2709, waarin sprake is van een *praefectus ripae fluminis Euphratis*, al kan de inscriptie van later datum zijn, bijvoorbeeld uit de tijd van de Flavische keizers.

legioen ‘Scythica’ en het twaalfde legioen ‘Fulminata’ mee, beide verzwakt door de vele verloven, terwijl het vijfde legioen ‘Macedonica’ in Pontus gestationeerd was, mogelijk om het Romeinse rijk tegen invallen vanuit het (noord)oosten te beschermen. Toen zijn verkenners werden vernietigd trok hij zich echter terug, waarbij hij drieduizend soldaten en zijn Pannonische cavaleristen de toegangswegen door de Taurus liet blokkeren. Corbulo stuurde ondertussen drieduizend legionairs, achthonderd cavaleristen en evenveel hulptroepen naar hem toe. Vologaesus vernietigde echter Paetus’ blokkade en belegerde de resterende troepen in het kamp te Rhandeia, waarop Corbulo’s hulp ingeroepen werd.⁹⁴ Corbulo liet een deel van zijn troepen achter bij de Eufraat en trok zo snel mogelijk naar Armenië, waarbij hij een lange stoet kamelen beladen met graan meenam tegen voedselschaarste. Paetus had ondertussen echter met Vologaesus afgesproken dat de Romeinse troepen zich zouden terugtrekken uit Armenië, daarbij alle forten en voorraden aan de Parthen overgevend, terwijl Vologaesus een gezantschap naar Nero zou sturen om het koningschap over Armenië te vragen voor Tiridates. Vervolgens sprak Corbulo met Vologaesus af dat hij zijn bruggenhoofd bij de Eufraat zou vernietigen als de Parthische troepen uit Armenië werden teruggetrokken. Zo geschiedde.⁹⁵ De Romeinen verloren dus Armenië doordat Paetus in het nauw gebracht werd en Corbulo’s reddingsactie te laat kwam. Door Corbulo’s afspraak met Vologaesus werden echter zowel de Parthische dreiging vanuit Armenië als de Romeinse dreiging bij Syria weggenomen. De Romeinen waren Armenië dus verloren zonder dat ze daar dreiging van ondervonden.

Tiridates kwam echter niet zelf naar Rome en Nero besloot in 63 Corbulo het bevel over de oosterse troepen te geven en zond het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ uit Pannonia met Illyrische en Aegyptische *vexillationes* naar het (noord)oosten. Corbulo verplaatste de verzwakte legioenen, het vierde legioen ‘Scythica’ en het twaalfde legioen ‘Fulminata’, naar Syria, dat ze waarschijnlijk met het tiende legioen ‘Fretensis’ verdedigden, en nam het derde legioen ‘Gallica’, het vijfde legioen ‘Macedonica’, het zesde legioen ‘Ferrata’ en het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ met de *vexillationes*, hulp- en bondgenotentroepen mee naar Armenië. Daar onderhandelde hij met de Parthen, terwijl hij door terreur in Armenië druk op hen uitoefende; uiteindelijk werd afgesproken dat Tiridates in Rome de heerschappij over

⁹⁴ Volgens Koestermann was het vijfde legioen net in Pontus aangekomen (aangezien het uit Moesia kwam en naar Paetus toe moest). Cassius Dio, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 62.21.1, Tacitus, *Annales* 15.9, 10, 10n1, 11 en 13 en Koestermann, *Annalen. Buch 14-16* 177

⁹⁵ Cassius Dio, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 62.21.2-22.3, Eutropius, *Breviarium* 7.14 en Tacitus, *Annales* 15.12-17

Armenië van Nero zou ontvangen.⁹⁶ Zo werd Armenië een Romeins vazalkoninkrijk met een Arsacied op de troon; een voor beide partijen, na al die decennia van steeds agressiever getouwtrek, acceptabele oplossing, waardoor er waarschijnlijk weer een goede relatie ontstond tussen Nero en de Parthen.⁹⁷

Overige gebeurtenissen in het oosten

Rond 60 werd mogelijk een Scythische aanval op het Bosporuskoninkrijk door Romeinse militaire interventie afgeslagen. Vazalkoninkrijken boden dus niet altijd bescherming maar vereisten dat soms ook.⁹⁸

Rond 64 werd Pontus, dat werd opgegeven door koning Polemo, omgevormd in de provincie Pontus Polemoniacus of Polemonianus (in dit onderzoek zal het verder Pontus genoemd worden). Het is waarschijnlijk dat de vloot van Pontus door de Romeinen werd overgenomen. Waar het noordelijke deel van de oostgrens niet langs de Eufraat liep werden forten aangelegd, al kan niet gezegd worden of dat onmiddellijk na de inlijving gebeurde of pas later.⁹⁹ Het kan zijn dat Nero het veiliger vond dit vazalkoninkrijk, dat grensde aan het *de facto* Arsacidische Armenië, onder directe Romeinse controle te hebben en dat zo ook de Romeinse landsgrens in het oosten verkort werd.

Josephus meldt dat in 66 de volken rondom de Zwarte Zee onderworpen waren aan drieduizend soldaten en veertig oorlogsschepen; dat gold ook voor de eerder nog onafhankelijke nomadische piratenvolkjes. De hele Zwarte Zeekust behoorde dus mogelijk tot de Romeinse invloedssfeer, waardoor de Romeinse kust bij de Zwarte Zee, waarlangs

⁹⁶ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 55.23.5, 62.22.4-23.4, 63.1.2 en 3.4, Suetonius, *Nero* 13 en 40.2, Tacitus, *Annales* 15.24-29 en Ritterling, 'Legio' 1257

⁹⁷ Suetonius, *Nero* 47.2 en 57.1

⁹⁸ Mogelijk speelde het achtste legioen 'Augusta' uit Moesia deels of geheel een rol bij deze militaire interventie. Dessau, *ILS* 1.986, Reddé, 'Legio VIII Augusta' 121 en J.J. Wilkes, 'The Danubian and Balkan provinces' in: A.K. Bowman, E. Champlin en A. Lintott ed., *The Cambridge ancient history 10: the Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69* (Cambridge 1996) 557

⁹⁹ De tijdsbepaling is afgeleid van munten uit steden uit Pontus; met de omvorming tot een provincie begon daar een nieuwe era, waarvan het jaar op munten werd gezet wanneer ze werden geslagen. Van wanneer tot wanneer het eerste jaar duurde is niet zeker, maar terugrekenend lijkt het erop dat het begon en eindigde tussen augustus 63 en maart 65 van onze jaartelling. Werd Pontus Polemoniacus mogelijk soms ook Pontus Mediterraneus genoemd? Dat is zeer onzeker. Dat de vloot werd overgenomen lijkt men uit Tacitus op te kunnen maken en lijkt daarnaast waarschijnlijk als men kijkt naar de Romeinse overnames van Galatische en Nabateese troepen toen de bijbehorende vazalkoninkrijken werden geannexeerd. Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 5, Eutropius, *Breviarium* 7.14, *Scriptores historiae Augustae (SHA)* (ed. Loeb classical library, vertaald door D. Magie, band 3, van *Valeriani duo* tot en met *Carus et Carinus et Numerianus* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1998)) *divus Aurelianus* 21.11, Suetonius, *Nero* 18, Tacitus, *Historiae* 3.47, *AE* 1956 (1957) 124, E. Babelon, Th. Reinach en W.H. Waddington, *Recueil général des monnaies Grecques d'Asie Mineure* 1.1: *Pont et Paphlagonie* (Parijs 1925) 26 nr. 35, 101 nr. 1-3, 103 nr. 9a en 14, 125 en 126 nr. 43-49, 128 nr. 59, 152 nr. 30 en 31a, 154 nr. 41 en 43 en 155 nr. 48 en 49, A. Domaszewski, O. Hirschfeld en T. Mommsen ed., *CIL* 3: *Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum supplementum* 2 (Berlijn 1902) 6818, F.A. Lepper, *Trajan's Parthian war* (Londen en Oxford 1948) 114, Mommsen, *CIL* 5: *inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae 2: inscriptiones regionum Italiae undecimae et nonae* (Berlijn 1877) 8660, idem, *CIL* 10.2: *inscriptiones Siciliae et Sardiniae* (Berlijn 1883) 7583 en 7584 en J.A.R. Munro, 'Some Pontic milestones', *Journal of Hellenic studies* 20 (1900) 161

verschillende vlootbases lagen, beschermd was.¹⁰⁰ De legioenen waren in 66 als volgt over het Romeinse oosten verdeeld. In Aegyptus bevonden zich het derde legioen ‘Cyrenaica’ en het tweeëntwintigste legioen ‘Deiotariana’ en tijdelijk bevond ook het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ zich daar, mogelijk om terug te keren naar Pannonia of te wachten op troepen voor een van Nero’s geplande expedities (zie hieronder). In of in de buurt van Syria bevonden zich waarschijnlijk het derde legioen ‘Gallica’, het vierde legioen ‘Scythica’, dat in de buurt van Antiochië was gestationeerd, het vijfde legioen ‘Macedonica’ (waar het gestationeerd was is onbekend, misschien wilde Nero het terughalen naar Moesia of gebruiken voor een geplande expeditie (zie hieronder)), het zesde legioen ‘Ferrata’, het tiende legioen ‘Fretensis’ en het twaalfde legioen ‘Fulminata’.¹⁰¹ Het oosten werd dus tijdelijk beschermd door negen legioenen (naast alle hulp- en bondgenotentroepen), waarvan drie waren ‘geïmporteerd’; de meerderheid bevond zich waarschijnlijk in of in de buurt van Syria, waar relatief gezien de grootste dreiging was. Zoveel legioenen garandeerden een krachtige verdediging van het oosten.

Rond 66 had Nero *vexillationes* van de legioenen richting de Kaukasus gestuurd om deel te nemen aan een geplande veldtocht tegen de Albaniërs. Ze werden echter teruggeroepen om elders in het rijk de opstand van ene Vindex neer te slaan. Waarschijnlijk wilde Nero Iberië en Albanië onder directe Romeinse militaire controle brengen, waardoor volken niet vanuit de Kaukasus het Romeinse rijk konden binnenvallen en waardoor het *de facto* Arsacidische Armenië omringd zou zijn geweest door gebied dat onder directe Romeinse militaire controle stond. Nero wilde mogelijk ook een veldtocht tegen de Meroïten ondernemen, die echter ook niet plaatsvond. Het kan zijn dat hij wegens economische motieven de Rode Zee kust daar onder Romeinse controle wilde hebben, maar dat dat het volgens zijn verkenners niet waard was.¹⁰²

Tot slot waren de Joden in 66 wegens het wangedrag van procurator Gessius Florus een opstand tegen de Romeinen begonnen die tot 73 of 74 zou voortduren. Tijdens deze opstand vonden in het oosten enige troepenverplaatsingen plaats. Het vierde legioen ‘Scythica’ werd naar Zeugma verplaatst om Syria goed te kunnen beschermen. Daarnaast werd het derde legioen ‘Gallica’ naar Moesia verplaatst; de Donau-grens miste immers sinds

¹⁰⁰ Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 2.366 en 367 en Wheeler, ‘Legio XV Apollinaris’ 301. Zie voor het eerder gemelde over de nomadische piratenvolkjes pagina 11.

¹⁰¹ Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 2.387, 494, 500, 3.8, 64, 65, 7.17 en 18, Tacitus, *Historiae* 5.1, Ritterling, ‘Legio’ 1258, 1560, 1574, 1575, 1750 en 1751, Speidel, ‘Legio IV Scythica’ 330 en Wheeler, ‘Legio XV Apollinaris’ 275 en 276

¹⁰² Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 55.23.3, 63.8.1 en 2, Suetonius, *Nero* 19.2, Tacitus, *Historiae* 1.6, A.B. Bosworth, ‘Arrian and the Alani’, *Harvard studies in classical philology* 81 (1977) 226, Török, *The kingdom of Kush* 464 en B.H. Warmington, *Suetonius: Nero* (Londen 1999) 47

de oorlog in Armenië enige legioenen.¹⁰³ Deze opstand maakte de inzet van troepen noodzakelijk (zie verderop), maar zal vanwege de vele legioenen en de vredige situatie in het oosten de verdediging van de oostgrens nauwelijks aangetast hebben. Wel was het natuurlijk belangrijk dat het opstandige gebied snel weer onderworpen zou worden om de veiligheid van het rijk te garanderen.

Concluderend is dus te zien dat Nero Armenië door middel van een directe oorlog tussen de Parthen en de Romeinen in Romeinse handen probeerde te houden. De Romeinse troepen vormden de kern van de Romeinse legermacht, hoewel hun discipline eerst op peil moest worden gebracht. Daarnaast werd gebruik gemaakt van de vaardigheden van de troepen van de vazalkoninkrijken. De Romeinen probeerden hun bevoorrading goed te regelen, al lukte of gebeurde dat niet altijd. Ze konden een logistiek netwerk ter bevoorrading opzetten, zelf voorraden meenemen en/of van het land leven. Ondanks alle inspanningen in andere gebieden werd er altijd voor gezorgd dat Syria, Romeins grondgebied, goed beschermd werd. Uiteindelijk werd het eindeloze getouwtrek om Armenië beëindigd doordat een Arsacied de Romeinse vazalkoning van Armenië werd; zo was Armenië Romeins en Parthisch tegelijk. Wat betreft de vazalkoninkrijken bevond Pontus zich waarschijnlijk in een dergelijke positie dat Nero het verstandig vond dat gebied toe te voegen aan het Romeinse rijk en mogelijk wilde hij Iberië en Albanië onder militaire controle brengen, al kwam hij daar niet aan toe. De Romeinse oostgrens verschoof dus iets naar het oosten, Armenië was weer een Romeins vazalkoninkrijk, zij het met een Arsacidische vazalkoning, en er was vrede met de Parthen.

De Julisch-Claudische dynastie (27 v.C.-68 n.C.)

Tijdens de Julisch-Claudische dynastie zijn op strategisch gebied vooral twee dingen te zien. Ten eerste bestond er een soort buffer van vazalkoninkrijken die het Romeinse rijk in het oosten omringde en beschermde. Tijdens de heerschappij van de Julisch-Claudische dynastie verschoof de Romeinse grens, doordat enkele vazalkoninkrijken bij het Romeinse rijk werden ingelijfd, naar het oosten. Dat gebeurde voornamelijk in Asia Minor, waar zo uiteindelijk een relatief korte noord-zuidgrens ontstond. Daarnaast werd Judea in het rijk geïncorporeerd. Het beleid per keizer verschilde. Augustus lijfde Galatië en Lycaonië en Judea in en maakte van

¹⁰³ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 63.1.1, 8.2, 22.1a en 65.14.3, Josephus, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 20.252-258, idem, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 2.277-279, 284 en 408-410, Suetonius, *Divus Vespasianus* 6.3, Tacitus, *Historiae* 2.74 en 5.10, H.M. Cotton, 'The date of the fall of Masada: the evidence of the Masada papyri', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 78 (1989) 157-162, Ritterling, 'Legio' 1258 en 1521 en Speidel, 'Legio IV Scythica' 330 en 331

Pontus een vazalkoninkrijk. Tiberius lijkt gestreefd te hebben naar meer directe Romeinse controle over de grenszone en lijfde verschillende vazalkoninkrijken in Asia Minor in. Caligula en Claudius draaiden een deel van Tiberius' veranderingen terug, behalve de incorporatie van Cappadocië. Verder hielden zij de vazalkoninkrijken grotendeels in stand. Nadat Armenië een Arsacidische koning had gekregen lijfde Nero ten slotte Pontus in. Zo verschoof de oostgrens dus geleidelijk; mogelijk bestond er een preferentie om de Romeinse invloedssfeer tot de Eufraat onder directe Romeinse controle te brengen, maar kon men niet teveel veranderingen in weinig tijd doorvoeren. Van Tiberius' veranderingen werd immers beschreven dat ze zoveel onrust in het oosten veroorzaakten dat Germanicus moest worden gestuurd. En terwijl Caligula en Claudius vazalkoninkrijken in stand hielden werd de annexatie van Cappadocië niet ongedaan gemaakt. Een andere mogelijkheid is dat men het Romeinse grondgebied uit wilde breiden richting de Parthische invloedssfeer zodat men gemakkelijker in kon grijpen indien nodig. Mogelijk bestonden er dus ideeën over hoe de oostgrens er uit moest zien, maar verschilden de ideeën erover afhankelijk van de situatie en de voorkeuren van de regerende keizer. Het Romeinse oosten werd waarschijnlijk eerst door ongeveer zes legioenen, twee in Aegyptus en vier in Syria, beschermd; daar waren aan het einde van de Julisch-Claudische dynastie door de oorlog in Armenië drie legioenen bijgekomen, waardoor de oostgrens dus goed verdedigd kon worden.

Ten tweede werd tussen de Romeinen en de Parthen steeds agressiever gestreden om Armenië. Waar eerst nog tijdens een vredige situatie in het oosten overlegd werd of indirect werd gestreden om het vazalkoninkrijk werden uiteindelijk oorlogen gevoerd met directe strijd tussen Romeinen en Parthen; daarbij werd zelfs Syria bedreigd. Wie Armenië in bezit had was beter beschermd en kon meer druk uitoefenen op de ander. Uiteindelijk eindigde dat met Armenië als een Romeins vazalkoninkrijk met een Arsacidische vazalkoning.

Tijdens deze strijd maakte het Romeinse leger handig gebruik van de vazalkoninkrijken. Deze troepen, net als de hulptroepen een aanvulling op de legioenen die de kern van het Romeinse leger vormden, maakten het Romeinse leger diverser en daarmee bruikbaar. Ook konden zij voor bepaalde doelen worden ingezet zodat de Romeinen zich op hun hoofddoel konden blijven concentreren. Tot slot waren de Romeinen relatief zeer vaardig waren in het belegeren.

Het Romeinse leger in de tweede helft van de eerste eeuw

Josephus beschrijft in zijn werken onder meer de Romeinse troepen en hoe die functioneerden. Zijn beschrijvingen geven de mogelijkheid om een beeld te schetsen van hoe de Romeinse troepen eruit zagen en hoe ze te werk gingen.

Josephus' beschrijving in *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.70-109

Josephus geeft in *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.70-109 een beschrijving van het Romeinse leger in de tweede helft van de eerste eeuw. Deze beschrijving geeft een mooi inzicht in de training en discipline, de bewapening en het opzetten van kampen van en door het Romeinse leger in het oosten in die tijd. Men moet echter bedenken dat een van de doelen van deze beschrijving was om mogelijke Romeinse vijanden af te schrikken en dat de beschrijving waarschijnlijk meer een ideaal weergeeft dan de praktijk.¹⁰⁴

Training en discipline

Het Romeinse leger trainde constant en energiek in vreedstijd; daardoor werden Romeinse soldaten in oorlogstijd minder snel verrast door verwarring, paniek of uitputting. Door de training werden lichaam en geest standvastig terwijl ongehoorzaamheid streng werd gestraft. En door hun training waren de Romeinen meestal superieur aan hun vijanden. Van te voren en tijdens gevechten werd iedere actie overwogen en ook veldtochten werden weloverwogen gepland.¹⁰⁵ Oftewel, het Romeinse leger was zeer gedisciplineerd; soldaten konden snel bevelen opvolgen in gevechten, snel reageren op signalen en het leger kon als een geheel optreden. Door deze gedisciplineerdheid kon het Romeinse leger vele verschillende situaties goed aan; Josephus vond het daarom niet verwonderlijk dat, met een dergelijk efficiënt leger, het Romeinse rijk zo uitgebreid was.¹⁰⁶ Kijkend naar Corbulo's veldtocht kan men echter concluderen dat de discipline ook kon verslappen, bijvoorbeeld als legioenen lange tijd weinig actie zagen, en dat Josephus dus inderdaad een ideaalbeeld schetst.

Bewapening

Zowel infanteristen als cavaleristen droegen ieder een kuras (θώραξ) en een helm (κράνος). De infanteristen droegen langs iedere zij een zwaard (μάχαιρα); langs de linkerzij een langer en langs de rechterzij een korter zwaard (ξίφος). De infanteristen die de lijfwacht van de generaal vormden droegen ieder een λόγχη (een (werp)speer) en een ἀσπίς (een schild), de infanteristen in de slaglinie ieder een ξυστόν (een speer) en een θυρεός (een rechthoekig schild). Cavaleristen droegen een lang zwaard (μάχαιρα) aan hun rechterzij, een lange kovτός

¹⁰⁴ Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.108, 108na en 109

¹⁰⁵ Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.72-75, 98, 99, 102-104, 106 en 107

¹⁰⁶ Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.105-107 en 5.310

(een speer/lans) in hun hand, een θυρεός die schuin langs de zijkant van het paard hing en een koker langs hun zijkant met drie of meer ἄκοντες (werpsperen). De bereden lijfwacht van de generaal was op dezelfde manier bewapend.¹⁰⁷

Kampen

Volgens Josephus trokken de Romeinen bij het binnenvallen van vijandelijk gebied niet ten strijde tot ze een kamp hadden opgezet. Een kamp werd omgeven door een muur met op regelmatige afstand van elkaar torens, waarop ὄξυβελεῖς, καταπέλται, λιθοβόλοι en ander geschut stonden, gereed voor gebruik. Vier poorten gaven toegang tot het kamp, die breed genoeg waren om lastdieren door te laten of uitvallen te doen. Indien het nodig werd geacht werd het kamp omringd door een gracht van ongeveer twee meter breed en diep. Als men vertrok werd het kamp in brand gestoken om te voorkomen dat vijanden er gebruik van zouden maken.¹⁰⁸ Zo kon men dus redelijk veilig door gebieden heen trekken.

De eerste Joodse oorlog (66-73/74)

De informatie die over de Joodse oorlog beschikbaar is geeft een uniek inzicht in het opereren van het Romeinse leger in het oosten en daarom zullen, hoewel deze oorlog niet direct te maken had met de verdediging van de oostgrens, fragmenten uit deze oorlog worden geanalyseerd.

Troepensamenstellingen

Josephus geeft enkele voorbeelden van hoe troepen waren samengesteld. Na het uitbreken van de opstand nam de Syrische gouverneur Cestius Gallus het twaalfde legioen ‘Fulminata’ en tweeduizend man van elk Syrisch legioen, zes σπειραι infanterie, vier ἵπαι cavalerie en hulptroepen van vazalkoningen mee: Antiochus van Commagene leverde tweeduizend bereden en drieduizend boogschutters te voet, Agrippa leverde drieduizend infanteristen en minder dan tweeduizend cavaleristen, Sohaemus van Sophene leverde vierduizend soldaten, van wie een derde cavalerie en mogelijk twee derde boogschutter te voet was. Het leger dat Cestius Gallus meenam was mogelijk op papier ongeveer dertigduizend man groot, bestaande uit ongeveer vijfendertig procent legioniare troepen, twintig procent hulptroepen en

¹⁰⁷ Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 3.93-97. Λόγχη kan vertaald worden als lans, speer of werpspeer. Ἄσπίς kan zowel als ‘schild’ als als ‘rond schild’ vertaald worden. Ἐυστόν kan vertaald worden als ‘speer’ of ‘lans’. Thackeray stelt in Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 3.95nb-e de λόγχη gelijk aan de *hasta*, de ἄσπίς aan de *parma*, het ξυστόν aan het *pilum* en de θυρεός aan het *scutum*. G. Cornfeld, P.L. Maier en B. Mazar doen hetzelfde in *Josephus: The Jewish war. Newly translated with extensive commentary and archaeological background illustrations* (Grand Rapids (Michigan) 1982) 220n95d en 220n95e.

¹⁰⁸ Ὄξυβελεῖς en καταπέλται waren volgens Thackeray soorten *catapultae*, waarbij hij de ὄξυβελεῖς aan *scorpiones* gelijkstelt, een bepaald soort *catapultae*, en schoten waarschijnlijk pijlen af. Λιθοβόλοι kunnen volgens Thackeray gelijkgesteld worden aan *ballistae* en wierpen stenen. Mason is hetzelfde van mening, behalve dat hij ὄξυβελεῖς niet aan *scorpiones* gelijkstelt. Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 2.553, 3.76, 79, 80, 80na, 81, 90, 167, 5.263 en 5.263na en Mason, *Judean war* 2 377n3323

vijfenveertig procent bondgenotentroepen. Tijdens zijn tocht verzamelde hij nog hulptroepen uit de steden waar hij langs kwam. Hij had ook belegeringswapens zoals ἑλεπόλεις en ὄξυβελεῖς mee.¹⁰⁹

Toen Vespasianus de leiding over de oorlog kreeg begon hij met het vijfde legioen ‘Macedonica’, het tiende legioen ‘Fretensis’ en het vijftiende legioen ‘Apollinaris’, drieëntwintig σπεῖραι en zes ἵλαι cavalerie. De vazalkoningen Antiochus, Agrippa en Sohaemus leverden ieder tweeduizend boogschutters te voet en duizend cavaleristen, de Arabische vazalkoning Malchus leverde duizend cavaleristen en vijfduizend infanteristen, voornamelijk boogschutters. Vespasianus had dus waarschijnlijk op papier de leiding over bijna vijftigduizend man, bestaande uit ongeveer dertig procent legionaire troepen, veertig procent hulptroepen en dertig procent bondgenotentroepen.¹¹⁰

Toen Titus de leiding over de oorlog kreeg had hij het vijfde legioen ‘Macedonica’, het tiende legioen ‘Fretensis’, het twaalfde legioen ‘Fulminata’, het vijftiende legioen ‘Apollinaris’, Syrische hulptroepen en de troepen van de eerder genoemde vazalkoningen tot

¹⁰⁹ Een deel van de infanteristen uit Commagene was mogelijk in Macedonische stijl gewapend en getraind. Niet uitgaande van Josephus' cijfers in Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.67 (waar hij waarschijnlijk, zo meent Cheesman, foutief van *centuriae* van 100 man in plaats van 80 uitgaat) maar van de troepensterktes op papier die Hassall geeft (per legioen op papier 4.800 infanteristen en 120 cavaleristen, per *cohors quingenaria* 480 en per *cohors milliaria* 800 infanteristen, per *cohors equitata quingenaria* 480 infanteristen en 120 cavaleristen, per *cohors equitata milliaria* 800 infanteristen en 240 cavaleristen en uitgaande van *alae quingenariae* van 480 en *alae milliariae* van 720 cavaleristen) komt men uit op ongeveer 10.920 man legionaire troepen (als men ervan uitgaat dat enkel van de originele Syrische legioenen die in Syria achterbleven 2.000 man per legioen meeding – het is immers onbekend of de twee ‘geïmporteerde’ legioenen in Syria zich bijvoorbeeld niet voor een verplaatsing naar een ander deel van het Romeinse rijk aan het voorbereiden waren), 5.520 man hulptroepen (als de *cohortes cohortes equitatae quingenariae* waren zoals in Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.67 en de ἵλαι *alae quingenariae*) en 14.000 man bondgenotentroepen, oftewel 30.440 man op papier. Een ἑλέπολις kan een belegeringstoren zijn maar wordt in Josephus ook wel gebruikt om een stormram aan te duiden. Cornfeld, Maier en Mazar menen in *Josephus: The Jewish war* 222n121c en 230n226b dat het belegeringstorens betrof die stormrammen bevatten; volgens hen kon men de stormrammen uit de belegeringstorens halen en onafhankelijk gebruiken. Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 2.499-502, 553, 3.121, 121na (waarom het hier om belegeringstorens zou gaan en waarom het hier niet over stormrammen zou kunnen gaan is naar mijn mening niet duidelijk), 226, 226nc, 230, 5.263na, 275, 279, 281, 299, 317, 329, 460, 473, 479, 6.23, 26, 220, 221 en 393, Tacitus, *Annales* 13.7, idem, *Historiae* 5.10, Mason, *Judean war* 2 358n3078, Cheesman, *The auxilia* 28 en Hassall, ‘The army’ 324, 325, 332 en 333

¹¹⁰ Malchus kan de Nabateese vazalkoning zijn geweest, aangezien de Nabateeërs zich dicht bij de Joden bevonden; dat is echter slechts een suggestie. Suetonius meldt dat aan de troepen in Judaea twee legioenen met acht *alae* en tien *cohortes* werden toegevoegd, wat lijkt op de legioenen, Titus' legioen uit Alexandrië weglatend, en op de achttien σπεῖραι/eenheden die Vespasianus volgens Josephus meenam (voordat vijf σπεῖραι en een ἵλη uit Caesarea en vijf σπεῖραι uit Syria zich bij hem voegden: negenentwintig minus die nieuwe elf is achttien eenheden). Aangezien Josephus echter de samenstelling van de σπεῖραι specificeert als grotendeels bestaande uit infanterie verschillen Suetonius en Josephus van elkaar; Josephus lijkt te prefereren vanwege zijn betrokkenheid bij de gebeurtenissen. Weer uitgaande van Hassalls cijfers (en aannemende dat Josephus in *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.67 bedoelt dat er tien *cohortes milliariae* en dertien *cohortes equitatae quingenariae* waren) komt men uit op ongeveer 14.760 man legionaire troepen, 18.860 man hulptroepen en 15.000 man bondgenotentroepen, oftewel 48.440 man op papier. Ondertussen was een *vexillatio* van het derde legioen ‘Augusta’ in Aegyptus gekomen, misschien om de Aegyptische troepen te versterken. Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.7, 8, 64-69 en 69nc, Suetonius, *Divus Vespasianus* 4.6, Tacitus, *Historiae* 2.4 en Y. le Bohec, ‘Legio III Augusta’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.374

zijn beschikking. Tacitus stelt dat er ongeveer twintig *cohortes* en acht *alae* hulptroepen meegingen, wat niet veel verschilt van de eerder genoemde aantallen $\sigma\pi\epsilon\tilde{\iota}\rho\alpha\iota$ en $\tilde{\iota}\lambda\alpha\iota$. Titus had op papier mogelijk beschikking over meer dan vijftigduizend soldaten, bestaande uit ongeveer vijfendertig procent legionaire troepen, vijfendertig procent hulptroepen en dertig procent bondgenotentroepen.¹¹¹

Om een opstand in een relatief klein gebied neer te slaan werden dus drie/vier legioenen, hulptroepen en bondgenotentroepen gebruikt; een groot aantal soldaten. De legionairs vormden gemiddeld vijfendertig procent van het leger, maar wel de infanteriekern, terwijl de bondgenoten- en hulptroepen, die gemiddeld ongeveer vijftenzestig procent van het leger vormden, onder meer uit boogschutters en cavalerie bestonden. Daardoor was het leger divers en werd de bruikbaarheid ervan verhoogd. Opvallend is dat er geen legioenen werden gebruikt die veel ervaring hadden opgedaan in Armenië, zoals het derde legioen ‘Gallica’ of het zesde legioen ‘Ferrata’. Er werden dus legioenen gebruikt die de jaren ervoor relatief weinig ervaring hadden opgedaan.¹¹²

De marsorde

Josephus vertelt hoe Vespasianus in de gebruikelijke Romeinse marsorde het vijandelijk gebied binnentrok: hij liet lichtbepapend en boogschutters uit de hulptroepen vooropgaan om het gebied te verkennen en plotselinge aanvallen af te slaan. Achter hen volgde een groep zwaarbepapende Romeinse infanteristen en cavaleristen en daarna kwamen de groep die de kampen moesten afmeten en de groep die de wegen toegankelijk moest maken. Daarachter volgden de goederen van Vespasianus en zijn onderbevelhebbers met een bereden escorte en daarachter zichzelf met een escorte, waaronder zijn lijfwacht. Daarop volgde de legionaire cavalerie. Daarna kwamen de belegeringswapens, met daarachter de onderbevelhebbers met een escorte, vervolgens de adelaars omringd door de standaarden en daarachter de trompetters en de legioenen in een colonne van zes man breed. Daarachter volgde de bagage van de gewone soldaten, daarna een groep ‘huurlingen’ en ten slotte een achterhoede bestaande uit licht- en zwaarbepapende infanterie en een groep cavalerie. Eenzelfde marsorde gebruikte

¹¹¹ Omdat *vexillationes* van de legioenen in verband met de burgeroorlog naar het westen waren gezonden (zie pagina 50) waren er gaten gevallen in de legioenen; die werden opgevuld door vijfduizend soldaten, waarvan tweeduizend van de twee legioenen in Aegyptus en de andere drieduizend van de legioenen bij de Eufraat kwamen. Hier wordt ervan uitgegaan dat de door Titus gebruikte legioenen daardoor weer compleet waren. Weer uitgaande van Hassalls cijfers kan men stellen dat er mogelijk op papier ongeveer 19.680 man legionaire troepen, 17.840 man hulptroepen (uitgaande van tien *cohortes milliariae* en tien *cohortes equitatae quingenariae*) en ongeveer 15.000 man bondgenotentroepen (dat aantal is een gok) waren, oftewel ongeveer 52.520 man aan troepen op papier. Josephus, *Ἰουδαϊκὸν πολέμου* 5.41-44 en Tacitus, *Historiae* 5.1

¹¹² Wheeler, is in ‘Legio XV Apollinaris’ 276 dan ook erg positief als hij zegt dat het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ in 67 zijn ‘old Armenian comrades’, het vijfde legioen ‘Macedonica’ en het tiende legioen ‘Fretensis’, tegenkwam.

ook Titus, zij het dat gemeld wordt dat vóór de groepen die de kampen afmaten en de wegen verzorgden de voorhoede zich bevond die enkel bestond uit de troepen van de vazalkoningen en de hulptroepen.¹¹³

Er komt dus een duidelijke opstelling naar voren; ten eerste werden troepen en ‘hulpmiddelen’ telkens afgewisseld; de ‘hulpmiddelen’ werden dus van voren en van achteren beschermd. Ten tweede vormden de hulp- en bondgenotentroepen de voor- en achterhoede; werden die aangevallen dan vingen zij de klap op, zodat de Romeinse soldaten relatief veilig waren.

Strijd

Een voorbeeld van het Romeinse kunnen werd getoond toen Cestius Jeruzalem aanviel: tegen de pijlen die omlaag kwamen gebruikten de Romeinse soldaten hun *testudo*-formatie. Een voorbeeld van desastreus vluchten geeft die situatie ook: toen de zwaarbewapende Romeinen vluchtten, leden ze grote verliezen door aanvallen van achter en op de flanken door lichtbewapende Joden. Ook bij het achtervolgen van vijanden hinderde hun zware uitrusting de Romeinen, zoals bij de belegering van Jotapata; daarom zette Vespasianus zijn Arabische boogschutters, Syrische slingeraars en λιθοβόλοι in om de Joodse uitvallen af te slaan en zo te voorkomen dat de Romeinse soldaten in actie moesten komen.¹¹⁴

Toen er bij Jotapata een bres in de muur was gevallen stelde Vespasianus zijn soldaten als volgt op voor de aanval: voor de bres plaatste hij zijn dapperste cavaleristen te voet, volledig bepantserd en met hun lansen (κοντοί) naar voren gericht. De resterende cavalerie stond bij de heuvels tegenover de muur om te voorkomen dat Joodse vluchtelingen zouden ontsnappen. Achter de cavaleristen voor de bres plaatste hij de sterkste infanteristen; deze twee groepen moesten proberen door de bres heen te komen. Daarachter stonden in een halve cirkel de boogschutters, de slingeraars en het geschut, die de verdedigers van de bres met hun projectielen moesten weggagen. Andere soldaten moesten ondertussen met ladders de intacte delen van de muur aanvallen, zodat de belegerden zich nauwelijks op het verdedigen van de bres konden richten. De trompetters van de legioenen gaven het signaal voor de strijd, waarop de troepen een strijdkreet aanhieven. Vervolgens werden pijlen afgevuurd, waarna de

¹¹³ Er waren 120 legioenaire cavaleristen per legioen, dat was mogelijk een kwart van het aantal soldaten in een ἄλι (zie ook voetnoot 24). De ‘huurlingen’ waren mogelijk de resterende hulptroepen. Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 3.116-126, 126na en 5.47-49, Tacitus, *Historiae* 5.1 en Cornfeld, Maier en Mazar, *Josephus: The Jewish war* 222n126c

¹¹⁴ Mason is over de *testudo* hetzelfde van mening, hij meldt dat die symbool stond voor de uitzonderlijke discipline van de legioenen terwijl ze beschoten werden. Josephus heeft het verschil tussen de zwaarbewapende Romeinen en lichtbewapende Joden mogelijk wel overdreven om de Joodse strijders als moedig en effectief af te schilderen. Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 2.537, 540-545, 3.207-211 en Mason, *Judean war* 2 371n3236 en 372n3268

Romeinse troepen de bres betraden door middel van neergelegde planken. Tijdens het vechten konden uitgeputte soldaten vervangen worden door onvermoeide soldaten. Ondertussen moedigden ze elkaar aan en door middel van de *testudo* beschermden ze zich tegen projectielen.¹¹⁵

Het lijkt er dus op dat de Romeinen zeer vernuftig waren. Bij het aanvallen van de bres probeerden ze de druk die op de aanvallers van de bres zou komen te liggen te verminderen door projectielen af te schieten en met ladders aan te vallen. De hulpstroepen bestonden vaak uit troepen die de Romeinen niet bezaten en waren daarom zeer nuttig in de strijd of bij achtervolgingen. Het Romeinse leger wist zich dus goed aan te passen aan situaties.

Belegeringen

Een mooi voorbeeld van hoe de Romeinen belegerden is te vinden bij de belegering van Jotapata. Vespasianus besloot een belegeringsdam naar de muur aan te leggen en liet zijn troepen daarvoor hout, stenen en aarde verzamelen. De verzamelende soldaten werden tegen projectielen beschermd door vlechtwerk dat ze over een palissade hadden verspreid; deze constructies waren mogelijk verplaatsbaar. Ondertussen gebruikte Vespasianus zijn geschut om de verdedigers op de muren te beschieten; *καταπέλται* schoten grote pijlen (*λόγχοι*), *πετρόβολοι* (steenwerpers) stenen, er werden brandende projectielen afgeschoten en ondertussen schoten of worpen ook de Arabische boogschutters, de slingeraars en de speerwerpers hun projectielen. De vijand probeerde echter het werk van de aanvallers teniet te doen door te proberen hun werken tijdens uitvallen in brand te steken, waarop Vespasianus besloot de stad te omsingelen en uit te hongeren.¹¹⁶ Later, toen de belegeringsdam de stad naderde, zette hij een stormram (*κρίος*) in; die werd beschermd door vlechtwerk bedekt met huiden. Ondertussen bestookten *καταπέλται*, *ὄξυβελεῖς*, *πετρόβολοι*, mogelijk ook ander geschut, boogschutters en slingeraars de verdedigers op de muren zodat die geen actie konden ondernemen tegen de stormram. Uiteindelijk viel er een bres in de muur door het gebeuk van alle belegeringswapens.¹¹⁷ Bij een tweede poging de stad in te nemen liet Vespasianus de

¹¹⁵ Josephus, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 3.253-257, 259, 260, 265-267, 270, 277. De planken zijn in het Grieks eigenlijk *μηχανὰς* (3.267), beter vertaald als ‘middelen’ of ‘instrumenten’, of *πρόσβασις* (3.277), ‘middelen tot toegang/nadering’, hier dus gebruikt om door de bres te komen. Men kan ervan uitgaan dat het om ladders met planken erop of iets dergelijks ging, zie ook pagina 49.

¹¹⁶ Aangezien *πετρόβολοι* steenwerpers waren kan men deze mogelijk ook gelijkstellen aan *ballistae*. Josephus, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 3.80na, 161-170 en 176-180 en C.L. Murison, *Rebellion and reconstruction: Galba to Domitian. An historical commentary on Cassius Dio's Roman history books 64-67 (A.D. 68-96)* (Atlanta (Georgia) 1999) 134

¹¹⁷ Josephus beschrijft de stormram: die bestond uit een balk met aan het uiteinde ijzer in de vorm van een ramshoofd; de balk hing met een touw aan een andere balk die gesteund werd door twee palen die in de grond waren vastgezet. Soldaten trokken de stormram terug om hem vervolgens zo hard mogelijk tegen de muur te duwen; volgens Josephus kon uiteindelijk geen muur of toren de kracht ervan weerstaan. Hij meldt echter zelf

belegeringsdam verhogen en drie belegeringstorens van ongeveer vijftien meter hoog bouwen, geheel bedekt met ijzeren platen zodat ze stabiel en vuurbestendig waren. Deze werden op de belegeringsdam geplaatst en erop stonden licht geschut, speerwerpers, boogschutters en slingeraars. Zo konden de verdedigers van bovenaf worden beschoten terwijl ze zich moeilijk konden verdedigen. Uiteindelijk kwam de belegeringsdam over de muur heen en werd de stad na 47 dagen van belegering ingenomen.¹¹⁸

Bij de belegering van Jeruzalem werden dezelfde middelen gebruikt om de stad in te nemen. De stad werd omsingeld, er werden belegeringsdammen gebouwd, er werden stormrammen en belegeringstorens gebruikt en ondertussen beschermden boogschutters, speerwerpers, ὄξυβελεῖς, καταπέλται en λιθοβόλοι de troepen.¹¹⁹ Er zijn enkele noemenswaardige details. Zo werden op een moment de stormrammen tegengewerkt; een groep soldaten was toen erg inventief: ze maakten hun schilden aan hun lichamen vast en probeerden met hun handen en breekijzers (μοχλοί) de funderingen te ondermijnen. Hoewel de effectiviteit daarvan betwijfeld kan worden, kregen ze wel vier stenen uit de muur.¹²⁰ De muur van de tempel bleek het moeilijkst te overkomen; stormrammen konden niets uitrichten tegen deze muur, en ook met breekijzers konden de funderingen niet worden ontmanteld. Daarom zette Titus ladders in; de verdedigers op de muur doodden echter alle aanvallers die op de muur kwamen. Uiteindelijk zetten de Romeinen de poorten in brand.¹²¹ Uiteindelijk viel de stad na een belegering van mogelijk 125 dagen. Tacitus meldt dat bij deze belegering zo ongeveer ieder middel om een stad in te nemen werd gebruikt; dat was kennelijk niet gebruikelijk.¹²² Josephus meldt bij deze belegering hoe de Romeinen goed werden bevoorrad; voorraden zoals graan kwamen uit Syria en de naburige gebieden. Cassius Dio meldt dat water van ver gebracht moest worden en dus van een slechte kwaliteit en schaars was, al kan de waarheid van dit verhaal betwijfeld worden.¹²³

dat bij de belegering van Jeruzalem de meest geduchte stormram de muur bij de tempel niet kon beschadigen. Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.213-221, 240, 243, 251, 6.221 en 222

¹¹⁸ Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 3.284-287 en 316

¹¹⁹ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 66.4.2 en 6.1, Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 5.262, 263, 269, 275, 276, 292, 296, 297, 356, 357, 499, 502, 522, 523 en 6.150 en Tacitus, *Historiae* 5.13

¹²⁰ Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 6.23-27

¹²¹ Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 6.220-228 en 233. Volgens Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 66.6.1 zetten de Joden de gebouwen bij de muren in brand zodat de Romeinen gehinderd zouden worden maar vernietigden ze daarmee ook de barrière rondom de tempel, zodat de Romeinen naar binnen konden. Het is echter te betwijfelen of Cassius Dio, die mogelijk Josephus als bron had, hier gelijk heeft; Josephus lijkt te prefereren vanwege zijn betrokkenheid en aangezien hier weinig reden lijkt te zijn voor een kleuring van zijn verhaal.

¹²² Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 5.98, 98na, 99, 106, 6.435 en 435nb, Tacitus, *Historiae* 5.13 en Murison, *Rebellion and reconstruction* 135 en 136

¹²³ Volgens Murison was er in en rondom Jeruzalem water genoeg. Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 66.4.5, Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 5.520 en Murison, *Rebellion and reconstruction* 135

Ook bij de belegering van Masada werd gebruik gemaakt van een omsingeling, een belegeringsdam, een stormram, een belegeringsstoren en geschut om de verdedigers op de muren te beschieten.¹²⁴ Noemenswaardig bij deze belegering is onder meer dat het Romeinse kamp moeilijk te bevoorraden was; voedsel en zelfs water moesten over een grote afstand naar het leger worden gebracht door Joden, mogelijk gevangenen.¹²⁵ Toen de belegeringsdam niet hoog en stabiel genoeg bleek voor de belegeringswapens werd er nog een platform op gebouwd van grote stenen. Nadat men door de eerste muur heen was gebroken bleek er nog een tweede houten muur achter te zitten, die de soldaten echter verbrandden door er toortsen naar te gooien. Toen de Romeinen het fort eenmaal ingingen deden ze dat door middel van ladders met planken erop, die tussen de belegeringsdam en het fort gelegd waren.¹²⁶

De Romeinen hadden dus verschillende belegeringsmethoden; een stad kon omsingeld en uitgehongerd worden, stormrammen konden de muren kapot beuken en met ladders kon men proberen de muren in te nemen. Ondertussen wisten ze hun troepen goed te beschermen door de verdedigers met geschut te verjagen; indien ze veel tegenwerking van de verdedigers ondervonden konden belegeringstorens worden gebouwd zodat de verdedigers op de muren zich in een zeer onveilige positie bevonden. Zo hoefde een belegering geen jaren te duren, al moesten de troepen zich daar wel voor inspannen. De troepen konden ook voldoende bevoorrad worden, zij het soms moeizaam, afhankelijk van waar de voorraden vandaan moesten komen; in dit geval uit Syria.

Uit al deze voorbeelden blijken wederom verschillende dingen. Het Romeinse leger werd diverser en bruikbaar door de hulp- en bondgenotentroepen, die samen het merendeel van het Romeinse leger vormden; wel vormden de legioenen de kern van het leger en op marsen bevonden zij zich dan ook op de veiligste positie. De kracht van de Romeinse troepen lag waarschijnlijk in zijn training en discipline, maar ook het aanpassingsvermogen en de belegeringsvaardigheden zorgden ervoor dat Romeinse legers goed konden presteren.

¹²⁴ Josephus, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 7.276, 304 en 306-310

¹²⁵ Josephus, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 7.277 en 278 en Cornfeld, Maier en Mazar, *Josephus: The Jewish war* 483n278e

¹²⁶ Josephus, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 7.307, 315, 316 en 402

De Flavische dynastie (69-96)

Vespasianus (69-79)

Toen Vespasianus in 69 een poging deed om keizer te worden had hij in het oosten negen legioenen, een grote hoeveelheid hulptroepen, bondgenotentroepen en vloeten tot zijn beschikking. Naar de Parthen en Armenië werden gezanten gezonden en er werden voorzorgsmaatregelen genomen om de grenzen tijdens de burgeroorlog te beschermen. De goede relatie die tussen Vespasianus en de Parthen bestond blijkt uit het aanbod van veertigduizend bereden boogschutters dat Vologaesius hem deed. Vespasianus stuurde Mucianus met een legermacht bestaande uit het zesde legioen 'Ferrata' en dertienduizend soldaten in *vexillationes* van de oosterse legioenen richting Italia. Toen Mucianus Vitellius verslagen en Rome veroverd had ging Vespasianus naar Rome terwijl Titus de Joodse opstand zou neerslaan.¹²⁷ Tijdens de burgeroorlog werd de aanwezige legermacht in het oosten dus verdund, maar bleef er nog een redelijke legermacht over. Daarnaast werden de grenzen door diplomatie veiliggesteld en kon Titus het neerslaan van de Joodse oorlog doorzetten. De verdediging van het oosten werd dus tijdelijk verzwakt maar er waren goede relaties met de potentiële vijanden.

In 69 brak er een opstand uit in Pontus; de opstandelingen vielen Trapezus aan en slachtten daar een *cohors* af, waarna ze de vloot in brand staken en in zelfgebouwde boten de zee opvluchtten. Uiteindelijk werden ze verslagen door *vexillationes* van Vespasianus' legioenen, maar deze gebeurtenis richtte mogelijk wel grote schade aan aan de vloot in Trapezus; de Zwarte Zee was daardoor mogelijk minder beschermd. Met alle vazalvolken eromheen had dat echter waarschijnlijk weinig gevolgen.¹²⁸

Na de burgeroorlog en de verovering van Jeruzalem in 70 werd het derde legioen 'Gallica' naar Syria teruggestuurd; mogelijk werd het bij Raphanaea gestationeerd, waar het in ieder geval vanaf de tweede helft van de tweede eeuw gestationeerd was. Waarschijnlijk

¹²⁷ Tot de bondgenoten behoorden in ieder geval koning Agrippa, koningin Berenice, Antiochus van Commagene en Cilicië Trachea en Sohaemus van Sophene. Tot de vloeten behoorde onder meer de vloot van de Zwarte Zee. Of Vologaesius werkelijk zoveel bereden boogschutters aanbood is niet zeker. Josephus, *Ἰουδαϊκὸν πολέμου* 4.616, 617, 632, 656-658 en 5.43, Suetonius, *Vitellius* 15.1 en *Divus Vespasianus* 6.4, Tacitus, *Historiae* 2.4, 6, 76, 81-83, 4.51 en 5.1 en Ritterling, 'Legio' 1266

¹²⁸ Volgens Wellesley ging het niet om de Zwarte Zee-vloot, die Mucianus in zijn geheel naar Byzantium zou hebben verplaatst, maar om een andere vloot. Volgens Wellesley hadden de opstandelingen namelijk een eigen vloot en hadden ze de schepen uit de Zwarte Zee-vloot goed zelf kunnen gebruiken; die zouden ze niet in brand gestoken maar meegenomen hebben. Hoewel het inderdaad kan zijn dat het om een andere vloot ging, is zijn argument niet sterk; indien de opstandelingen niet genoeg mankracht hadden voor de schepen van de vloot, of hun eigen type schip beter geschikt was voor hun doeleinden, was het slim om de schepen van de vloot te verbranden, zodat de vijand die niet kon gebruiken. Tacitus, *Historiae* 3.47 en 48 en K. Wellesley, *Cornelius Tacitus: The histories book III* (Sydney 1972) 142

werd ook het zesde legioen ‘Ferrata’ naar Syria teruggezonden. Het vijfde legioen ‘Macedonica’ en het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ keerden naar Moesia respectievelijk Pannonia terug. Het tiende legioen ‘Fretensis’ werd samen met enkele eenheden infanterie en ἵλαι als garnizoen in Jeruzalem gestationeerd. Het twaalfde legioen ‘Fulminata’, dat onder Cestius door de Joden was verslagen, keerde niet terug naar Syria maar werd naar Melitene bij de Eufraat in Cappadocia verplaatst. Dit en waarschijnlijk het door Vespasianus opgerichte zestiende legioen ‘Flavia’, dat bij Satala gestationeerd werd, werden in Cappadocia geplaatst omdat dat werd geteisterd door vijandelijke invallen en de Cappadocische troepenmacht het Romeinse kustgebied bij de Zwarte Zee en de belangrijke grens met Armenië moest beschermen. Mogelijk was het om van Cappadocia een sterke provincie te maken dat Vespasianus onder meer Armenië Minor (dat Aristobulus dus verloor), Pontus en Galatia aan Cappadocia toevoegde en er de infrastructuur verbeterde, waardoor er onder meer betere verbindingen tussen het oosten en het noorden van het Romeinse rijk alsook langs het noordelijke deel van de oostgrens ontstonden. Ook in Syria werd de infrastructuur tijdens Vespasianus’ regering verbeterd. Deze verbeteringen vergemakkelijkten mogelijk communicatie en logistiek en daarmee de verdediging van de Romeinse oostgrens.¹²⁹ De

¹²⁹ De eenheden van de eenheden infanterie worden λόχοι genoemd, wat, zoals men kan afleiden uit Liddell en Scott, *Greek-English Lexicon*, in het algemeen iets betekent als ‘groepen soldaten’, maar mogelijk ook gelijkgesteld kan worden aan de Latijnse *centuriae*. De precieze betekenis is onduidelijk, vandaar dat λόχοι als ‘eenheden’ vertaald wordt. Misschien was het zestiende legioen ‘Flavia’ tijdelijk, minstens tot 75, in Samosata in Commagene gestationeerd, aldus French, maar zijn argumentatie is niet sterk (hij verwoordt vooral problemen en geeft daarvoor mogelijke oplossingen) en zijn bewijsvoering is vaag. Zie voor Aristobulus, de vazalkoning van Armenië Minor, pagina 30. Arrianos, *Ἑκταξίς κατά Ἀλανῶν* (ed. B.S. Bachrach, *A history of the Alans in the West: from their first appearance in the sources of classical antiquity through the early Middle Ages* (Minneapolis (Minnesota) 1973), B. Campbell, *Greek and Roman military writers: selected readings* (Londen en New York 2004), Didot, door Dübner en Müller, *Arriani Anabasis et Indica; reliqua Arriani* en Teubner, door Roos en Wirth, *Flavii Arriani*) 6, Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 55.23.2-5, 24.3, 65.14.3, 71.9.1, 3 en 79.7.1, Hērōdianos, *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστοριῶν βιβλία ὀκτώ* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.R. Whittaker, band 2, boeken 5-8 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1970)) 5.3.9, Josephus, *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* 6.435, 435nb, 7.5, 17 en 18, Suetonius, *Divus Vespasianus* 8.4, Tacitus, *Annales* 15.6, idem, *Historiae* 2.81 en 4.39, *AE* 1905 (1906) 120, Dąbrowa, ‘Legio III Gallica’ 313, Dessau, *ILS* 1.1017 en 2288 en 3.2 (Berlijn 1916) 8971, D. French, ‘Legio III Gallica’ in: E. Dąbrowa ed., *The Roman and Byzantine army in the East: proceedings of a colloquium held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992* (Krakau 1994) 34-37 en 41, W.E. Gwatkin jr., *Cappadocia as a Roman procuratorial province* (Princeton 1930) 56, Isaac, *The limits of empire* 34-36, D. Magie, *Roman rule in Asia Minor: to the end of the third century after Christ 1: text* (Princeton 1950) 571, T.B. Mitford, ‘Cappadocia and Armenia Minor: historical setting of the Limes’ in: H. Temporini ed., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung 2: Principat 7: politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.])* (Berlijn en New York 1980) 1183, Mommsen, *CIL 3: inscriptiones Asiae; provinciarum Europae Graecarum; Illyrici Latinae 1: inscriptiones Aegypti et Asiae; inscriptiones provinciarum Europae Graecarum; inscriptionum Illyrici partes I-V* (Berlijn 1873) 318, 3.suppl.2.12117 en 5.2.8660, Murison, *Rebellion and reconstruction* 135 en 136, W.M. Ramsay, ‘Studies in the Roman province Galatia. VI.-Some inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea’, *The journal of Roman studies* 14 (1924) 180, T. Reinach, ‘Le mari de Salomé et les monnaies de Nicopolis d’Arménie’, *Revue des Études anciennes* 16 (1914) 137-148, Ritterling, ‘Legio’ 1270-1272, 1523, 1575, 1590, 1751 en 1765 en D. Roques, *Hérodien: histoire des empereurs romains. De Marc-Aurèle à Gordien III (180 ap. J.-C. - 238 ap. J.-C.)* (Parijs 1990) 262n33, Wheeler, ‘Legio XV

legioenen werden dus gelijkmatiger langs de grenzen van het Romeinse rijk geplaatst; twee in Cappadocia, drie in Syria, een in het onrustige Judaea en twee in Aegyptus. Mogelijk moesten de grenzen zo directer beschermd (en Judaea steviger onder controle gehouden) worden dan wanneer er een grote hoeveelheid legioenen in Syria verzameld was.

Na de verovering van Jeruzalem ontmoette Titus in Zeugma bij de Eufraat gezanten van Vologaesius, de koning van de Parthen, die waren gekomen om hem goud en een kroon aan te bieden ter ere van zijn overwinning op de Joden.¹³⁰ Deze ontmoeting benadrukt de goede relatie tussen de Parthen en de Romeinen.

Rond 72 beschuldigde Caesennius Paetus, de gouverneur van Syria, in een brief aan Vespasianus Antiochus IV van Commagene en Cilicië Trachea en zijn zoon Antiochus Epiphanes ervan dat ze een verbond hadden met de Parthische koning en dat ze in opstand wilden komen tegen Rome. Volgens Josephus was die beschuldiging zo ernstig, aangezien de aan de Eufraat gelegen hoofdstad van Commagene, Samosata, de Parthen een gemakkelijke toegang tot het rijk bood, dat Paetus van Vespasianus actie mocht ondernemen.¹³¹ Paetus viel met het zesde legioen 'Ferrata', drie of vier *vexillationes*, enkele eenheden infanterie, enkele ἵπαι cavalerie en hulp van ene Aristobulus van Chalcis en Sohaemus van Sophene Commagene binnen. De troepenmacht ontmoette geen tegenstand aangezien Antiochus niet tegen de Romeinen wilde vechten maar prefereerde te vluchten. Nadat een deel van het leger Samosata bezet had, werd de achtervolging ingezet. Antiochus' zoons boden toen met hun troepen weerstand, maar Antiochus vluchtte naar Cilicië (Trachea waarschijnlijk). De Commagene troepen liepen daarom over naar de vijand, zodat Antiochus' zonen uiteindelijk met enkele cavaleristen de Eufraat overstaken en werden opgevangen door Vologaesius. Paetus liet Antiochus in Tarsus gevangennemen. Vespasianus was Antiochus echter gunstig gezind en gaf hem een hoog inkomen en verzoende zich ook met zijn zonen, die daarvoor naar Rome waren gekomen en voor wie Vologaesius eerder al gezanten ter verzoening had gezonden. Commagene werd toegevoegd aan Syria en Cilicië Trachea aan Cilicia.¹³² Vanwege de hulp van Antiochus tijdens de Joodse oorlog en de goede relatie tussen

Apollinaris' 294 en 296 en idem, 'The army and the Limes in the East' in: Erdkamp, *A companion to the Roman army* 246. Kort samengevat waren de legioenen uiteindelijk als volgt over het oosten verspreid: XII 'Fulminata' en XVI 'Flavia' in Cappadocia, III 'Gallica', IV 'Scythica' en VI 'Ferrata' in Syria, X 'Fretensis' in Judaea en III 'Cyrenaica' en XXII 'Deiotariana' in Aegyptus.

¹³⁰ Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 7.105

¹³¹ Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 7.219-225 en E. Dąbrowa, 'The bellum Commagenicum and the ornamenta triumphalia of M. Ulpius Traianus' in: idem, *The Roman and Byzantine army in the East* 21

¹³² Zie voor de 'eenheden' voetnoot 129. Was de hier genoemde Aristobulus van Chalcis de zoon van Herodes van Chalcis die eerder kennelijk niet alleen de vazalkoning van Armenië (zie ook pagina 30) was geweest maar ook Chalcis bezat? Of betreft het hier een andere Aristobulus, mogelijk een andere zoon van Herodes van Chalcis? Eutropius, *Breviarium* 7.19, Josephus, *Ἰουδαϊκῶν πολέμων* 7.225, 226, 226na en 227-243, Suetonius,

de Parthen en de Romeinen lijkt het erop dat Paetus ruzie had met Antiochus en hem vals beschuldigde, dat Vespasianus Commagene, dat aan het Parthische rijk grensde en op de snelste route tussen Syria en Armenië lag¹³³, wilde inlijven of dat Vespasianus van de beschuldiging gebruik maakte om Commagene aan het Romeinse rijk toe te voegen toen het kon. Met de inlijving van Commagene liep de Romeinse oostgrens bij Asia Minor zo grotendeels langs de Eufraat, waardoor de Romeinse oostgrens waarschijnlijk ietwat verkort werd en de verdediging ervan mogelijk gemakkelijker werd.

De Parthische koning Vologaesius was echter kennelijk niet blij met deze verovering en ondernam in 73 militaire actie in Commagene. Na enige strijd, waarbij mogelijk twee Syrische gouverneurs omkwamen, konden de Romeinen de Parthische inval stoppen, en werd er vrede gesloten.¹³⁴ Later, rond 75, vroeg Vologaesius Vespasianus om hulptroepen en een zoon van Vespasianus om die aan te voeren, om de Alanen te kunnen verslaan. Dat verzoek werd echter niet ingewilligd, mogelijk wegens de vriendschappelijke relatie met de Alanen en hun bruikbaarheid tegen de Parthen.¹³⁵ De relatie tussen de Parthen en de Romeinen was dus uiteindelijk weer vredig, doch gespannen en zeker niet optimaal.

Tot slot kwamen er tijdens Vespasianus' regering Romeinse troepen in Iberië en Albanië. Waarschijnlijk bleven deze gebieden vazalkoninkrijken maar kwamen ze, wegens hun ligging ten opzichte van de Kaukasus en Armenië, onder Romeinse militaire controle te staan, al kan het ook zijn dat ze enkel hielpen versterkingen te bouwen of een dergelijke tijdelijke taak hadden.¹³⁶

Domitianus (81-96)

Tijdens Domitianus' regering overleden de vazalkoning Agrippa, de laatste Joodse koning, Aristobulus van Chalcis (in 92) en mogelijk ook Sohaemus van Sophene. De gebieden van

Divus Vespasianus 8.4, Dąbrowa, 'Legio III Gallica' 310, M. Griffin, 'The Flavians' in: Bowman, Garnsey en Rathbone, *The Cambridge ancient history* 11.39 en M. Sartre, 'Syria and Arabia' in Bowman, Garnsey en Rathbone, *The Cambridge ancient history* 11.637

¹³³ Tacitus, *Annales* 15.12

¹³⁴ Het wat, wanneer, waarom en hoe van deze oorlog is onduidelijk en de informatie is zeer beperkt. Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 9 en 9n13, Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Panegyricus* (ed. Loeb classical library (*Pliny: letters and Panegyricus*), vertaald door B. Radice, band 2 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969)) 14.1 en 1n2, Bosworth, 'Arrian and the Alani' 227 en Dąbrowa, 'The bellum Commagenicum' 21-26

¹³⁵ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 66.15.3, Suetonius, *Domitianus* 2.2, Bosworth, 'Arrian and the Alani' 224 en Dąbrowa, 'The bellum Commagenicum' 20. Zie voor hun mogelijke bruikbaarheid pagina 22

¹³⁶ Een inscriptie uit Domitianus' regering toont bijvoorbeeld de aanwezigheid van waarschijnlijk een *vexillatio* van het twaalfde legioen 'Fulminata' aan. Het idee dat de troepen enkel versterkingen kwamen bouwen komt uit Wheeler, die echter nauwelijks voetnoten gebruikt en zijn theorieën dus niet onderbouwt. Bertrand en Rémy, 'Legio XII Fulminata' 253 en 255, Bosworth, 'Arrian and the Alani' 226 en 227 en Wheeler, 'The army and the Limes in the East' 243

Agrippa en Aristobulus werden waarschijnlijk aan het Romeinse rijk toegevoegd, wat er met Sophene gebeurde is onbekend.¹³⁷ Vanwege de ligging van Sophene is een inlijving in het Romeinse rijk niet zeer waarschijnlijk. Misschien bleef het een vazalkoninkrijk of werd het een neutraal koninkrijk.

Vespasianus en de Flavische dynastie (69-96)

Tijdens Vespasianus' regering zijn dus enkele veranderingen te zien. Armenië Minor, Commagene en Cilicië Trachea werden aan het Romeinse rijk toegevoegd, waardoor de oostgrens bij Asia Minor grotendeels langs de Eufraat kwam te liggen, en Iberië en Albanië kwamen onder Romeinse militaire controle te staan. Daarnaast werd de provincie Cappadocia vergroot en werd de infrastructuur van Syria en Cappadocia uitgebreid, wat waarschijnlijk ook de verdediging van de oostgrens vergemakkelijkte. De uiteindelijk acht legioenen in het oosten werden redelijk gelijkmatig over de oostgrens verspreid. Tijdens Vespasianus' regering vond er dus een soort herstructurering van de oostgrens plaats, waardoor het Romeinse rijk bij Syria en Asia Minor tot de Eufraat reikte, de infrastructuur verbeterd werd en de legioenen gelijkmatiger langs de oostgrens gestationeerd werden. Tot slot was er over het algemeen een redelijke doch niet optimale relatie met de Parthen en waren zowel de Romeinen als de Parthen kennelijk tevreden over de Armeense situatie. Dat er tijdens de regeringen van de andere Flavianen weinig in het oosten gebeurde, op het incorporeren van enkele gebiedjes na, duidt erop dat men tevreden was met de verdediging van de oostgrens zoals die toen was. Vespasianus week in zekere zin weinig af van de koers die de Julisch-Claudische dynastie begonnen was; de 'vazalkoninkrijkenbuffer' werd verkleind en het gebied onder directe Romeinse militaire controle uitgebreid, waardoor de grens bij de Eufraat kwam te liggen en de grens tussen de Romeinse en Parthische invloedssferen aan de Romeinse kant grotendeels onder directe Romeinse controle stond. Hij week echter wel van die koers af door zijn verbetering van de infrastructuur en de plaatsing van de legioenen. Mogelijk kan men stellen dat de oostgrens zich vanaf Augustus continu naar het oosten

¹³⁷ Wanneer Agrippa precies overleed is onduidelijk. Mason beargumenteert aan de hand van verschillende bronnen dat Agrippa mogelijk rond 91 of 92 stierf. K. Kessler, 'Sophene' in: Cancik en Schneider, *Der neue Pauly. Altertum* 11.722, S. Mason, *Flavius Josephus: translation and commentary 9: Life of Josephus: translation and commentary* (Boston, Keulen en Leiden 2001) xv-xix, H. Miltner en E. Stein, 'Sohaemus' in: W. Kroll en K. Mittelhaus ed., *Paulys Real-Encyclopädie* 2.3.1: *Silacenis-Sparsus* (Stuttgart 1927) 797 en Reinach, 'Le mari de Salomé et les monnaies de Nicopolis d'Arménie' 153-157. Zie voor de belangrijkste schriftelijke bronnen Ioustos van Tiberias, *Χρονικόν Ἰουδαίων βασιλέων τῶν ἐν τοῖς στέμμασιν* in: Phōtios, *Βιβλιοθήκη* of *Μυροβιβλίον* 33 en Josephus, *Ἰωσήπου βίος* 359 en 360.

verplaatste tot die langs de Eufraat liep en de verdediging van het oosten toen door Vespasianus werd bijgeschaafd.

De Nervisch-Antonijnse dynastie (96-192)

Trajanus (98-117)

Trajanus gebruikte voor zijn Dacische oorlogen in 101-102 en 105-106 onder meer *vexillationes* van verschillende oosterse legioenen, waardoor het oosten tijdelijk ietwat verzwakt zal zijn geweest. Rond 106 bezetten de Romeinen het Nabateese (vazal)koninkrijk, dat werd omgevormd tot de provincie Arabia Petraea en waar waarschijnlijk het derde legioen 'Cyrenaica' bij Bostra gestationeerd werd. De infrastructuur in Judaea en Arabia Petraea werd vervolgens uitgebreid en langs de wegen die ten zuiden van de Eufraat ongeveer de grens van het Romeinse rijk vormden werden mogelijk rond deze tijd forten gebouwd; er was immers geen bescherming door een rivier. Het kan zijn dat een groot deel van het Nabateese leger eerst gebruikt werd om de nieuwe provincie te pacificeren voordat het tussen 111 en 114 vanwege de komende Parthische oorlog omgevormd werd tot hulptroepen. Aangezien het (mogelijk bereden) boogschutters betrof die voornamelijk in het oosten werden gebruikt, kan men hieruit afleiden dat de Romeinen handig gebruik maakten van de vechtwijzen en het kunnen van soldaten uit het oosten tegen hun oosterse vijanden en in de oosterse omgeving waar ze goed konden worden gebruikt. Tot slot werd rond 106 het vijftiende legioen 'Apollinaris' naar Aegyptus verplaatst, zodat er daar nog steeds twee legioenen waren.¹³⁸ Het Romeinse grondgebied werd dus uitgebreid. De vraag is waarom het Nabateese koninkrijk werd onderworpen. Mogelijk was dat aangezien er in en rondom dat gebied weinig dreiging was en er dus geen vazalkoninkrijk als buffer benodigd was; in dat geval kozen de Romeinen ervoor een relatief gemakkelijk te verdedigen gebied onder directe Romeinse controle te plaatsen. Men kan daarnaast ook stellen dat zo een relatief rechte grens van de Eufraat naar de Rode Zee gecreëerd werd.

Tussen 107 en 113 werd Galatia weer van Cappadocia gesplitst. Kennelijk was een groot Cappadocia toch niet handig of nodig. Rond 110 werd een stenen weg door de

¹³⁸ In de Dacische oorlogen streden voor zover bekend onder meer *vexillationes* van het derde legioen 'Gallica', het vierde legioen 'Scythica', het zesde legioen 'Ferrata' en het tiende legioen 'Fretensis' mee. Mogelijk was de onderwerping van het Nabateese rijk relatief vredig gezien de snelle incorporatie van Nabateese hulptroepen in het Romeinse leger. Bostra werd hernoemd tot 'Nova Traiana'. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 55.23.2, 68.14.5 en 5n1, Festus, *Breviarium* 14, H.M. Cotton, 'The legio VI Ferrata' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.355, Dąbrowa, 'Legio III Gallica' 310, idem, 'Legio X Fretensis' 320, Dessau, *ILS* 2.1 (Berlijn 1902) 5834 en 3.2.9471, P.-L. Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.341 en 344, D.F. Graf, 'The Nabataean army and the cohortes Ulpiae Petraeorum' in: Dąbrowa, *The Roman and Byzantine army in the East* 296, 297, 299, 300 en 302-305, Isaac, *The limits of empire* 59, 60, 132, 133 en 349, T.K. Kissel, *Untersuchungen zur Logistik des römischen Heeres in den Provinzen des griechischen Ostens* (27 v. Chr. – 235 n. Chr.) (St. Katharinen 1995) 55, Lepper, *Trajan's Parthian war* 112 en 113, Luttwak, *The grand strategy* 54, I. Piso, 'Les légions dans la province de Dacie' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.213, Speidel, 'Legio IV Scythica' 332 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 290

moerassen van Pontus aangelegd, wat mogelijk een verbetering van de infrastructuur was zoals Vespasianus die ook liet uitvoeren.¹³⁹

Vanaf 113 ondernam Trajanus een veldtocht tegen de Armeniërs en de Parthen, waarbij de officiële reden volgens Cassius Dio was dat de Armeense koning, Exedares, zijn diadeem niet uit Romeinse handen had ontvangen; de eigenlijke reden zou Trajanus' wil om roem te verkrijgen zijn geweest, wat inderdaad een reden kan zijn geweest. Het idee dat Trajanus' doel roem was, kan echter ook uit Hadrianus' tijd komen. Het kan zijn dat de relatie tussen de Romeinen en de Parthen al een tijdje gespannen was; mogelijk waren er door een van de of beide volken zelfs extra versterkingen gebouwd. De Parthische koning Osroes zond echter een voorstel tot vrede naar Trajanus waarin hij voorstelde om de Arsacied Parthamasiris tot koning van Armenië te maken; Exedares was ondertussen afgezet aangezien ook de Parthen ontevreden over hem waren. Trajanus beantwoorde het voorstel echter niet.¹⁴⁰ Toen hij in Antiochië aankwam stuurde Abgarus van Osroëne Trajanus geschenken in de hoop zo neutraal te kunnen blijven; hij, en misschien ook andere koningen in Mesopotamië, waren bang voor de Parthische reactie indien ze de Romeinen zouden steunen en mogelijk waren ze omgekeerd ook bang voor de Romeinen, zij het misschien in mindere mate gezien de vele onvrijwillige onderwerpingen tijdens Trajanus' veldtocht.¹⁴¹ De oorlog kan zowel wegens roem als Exedares' kroning begonnen zijn. Exedares' kroning was onwettig, aangezien Armenië een Romeins vazalkoninkrijk was, en zo hadden de Parthen zich het land eigenlijk toegeëigend. Het voorstel van Osroes was echter een soort onderwerping die de situatie herstelde, maar mogelijk was de eerdere toe-eigening van Armenië zo onacceptabel dat dat niet mocht baten; het lijkt er dus op dat Trajanus' besluit tot oorlog voortkwam uit de woede om het gebeurde en de wens Armenië vervolgens onder Romeinse controle te plaatsen of/en uit een wens om roem te vergaren.

In 114 viel Trajanus het vijandelijke gebied binnen, waar prinses en satrapen zich aan hem kwamen onderwerpen. Het is niet geheel duidelijk hoe zijn leger eruitzag, maar het bestond waarschijnlijk uit enkele legioenen, waaronder mogelijk het merendeel van de oosterse legioenen, *vexillationes* en hulptroepen, waaronder een eenheid Mauren. Het leefde waarschijnlijk van voedsel dat geplunderd was in de vijandelijke gebieden, al werd het

¹³⁹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 68.15.3.1 en R. Teja, 'Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit' in: Temporini, *Aufstieg und Niedergang* 2.7.1087

¹⁴⁰ Arrianos, *Παρθικά* (ed. Teubner, door A.G. Roos en G. Wirth, *Flavii Arriani quae exstant omnia 2: scripta minora et fragmenta* (Leipzig 1968)) (vanwege de fragmentarische aard en daardoor onduidelijkheid van de context van vele van deze fragmenten zal achter die fragmenten waarvan onzeker is of ze van toepassing zijn op het stuk waarbij ze in de voetnoot staan een vraagteken worden geplaatst) fragment 32, 33 en 37, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 68.17.1-3, 20.3 en 4 en Lepper, *Trajan's Parthian war* 201, 202 en 204

¹⁴¹ Arrianos, *Παρθικά* fr. 44, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 68.18.1 en Lepper, *Trajan's Parthian war* 205

waarschijnlijk ook deels bevoorrad vanuit Galatia en misschien vanuit Judaea; het kan zijn dat later tijdens zijn veldtocht voor de bevoorrading kamelen gebruikt werden.¹⁴² Trajanus trok via Arsamosata en Satala naar Elegeia in Armenië waar hij Parthamasiris ontving, maar hij maakte hem niet tot koning van Armenië; het lijkt erop dat Parthamasiris met een escorte uit Armenië werd weggezonden maar daarbij door de Romeinen werd gedood. Trajanus onderwierp Armenië terwijl ondertussen verschillende koningen zich aan zijn kant schaarden. Vervolgens nam hij, terwijl zijn generaals mogelijk ondertussen Armenië verder onderwierpen, de steden Nisibis en Batnae, misschien de hoofdstad van de streek Anthemusië, in. Daardoor was Armenië beschermd tegen een Parthische aanval vanuit Mesopotamië. Nadat Trajanus op handige plaatsen garnizoenen had achtergelaten ging hij naar Edessa waar Abgarus van Osroëne waarschijnlijk een vazalkoning werd.¹⁴³ Armenië en het noorden van

¹⁴² Door het bronnenmateriaal, namelijk enkele inscripties, is de precieze troepensamenstelling niet bekend, vaak zelfs niet of het, bij de legioenen waarvan men denkt dat ze met Trajanus in het oosten meevochten, ging om gehele legioenen of slechts om delen van sommige (*vexillationes*, afgekort als *vex.*). Mogelijk gingen, in het kort, de volgende troepen mee: I ‘Adiutrix’, een *vex.* van I ‘Italica’, II ‘Adiutrix’, II ‘Traiana’, een *vex.* van III ‘Augusta’, III ‘Cyrenaica’, III ‘Gallica’, IV ‘Scythica’, een *vex.* van V ‘Macedonica’, VI ‘Ferrata’, een *vex.* van VII ‘Claudia’, een *vex.* van of geheel X ‘Fretensis’, XII ‘Fulminata’, XV ‘Apollinaris’ en XVI ‘Flavia’. Mauren waren de inwoners van de provincie Mauretania. Mogelijk wijst Cassius Dio’s omschrijving van Lucius Quietus als leider van de Mauren en aanvoerder van een eenheid cavalerie er op dat de Maurische eenheid uit cavalerie bestond. Van de koningen die naar Trajanus toekwamen worden de volgende specifiek genoemd: de koning van de Heniochiërs en de Machelonen (de Machelonen hadden dezelfde koning als de Heniochiërs (zie voetnoot 19) en leefden dus in hun buurt, aan de oostkust van de Zwarte Zee, niet ver verwijderd van de Moschen (zie daarvoor voetnoot 82)), van de Iberiërs, van de Sarmaten, van de Bosporanen, van de Colchiërs, van de Arabieren en dus van de Osroënen. De Albaniërs kregen een koning toegewezen door Trajanus. De meeste of alle van deze volken zullen vazallen zijn geweest van de Romeinen. Arrianos, *Παρθικά* fr. 52, 53, 80?, 81?, 92, 104? en 105?, idem, *Περίπλους του Ευξείνου Πόντου* (ed. A. Liddle, *Arrian: periplus Ponti Euxini* (Londen 2003)) 11.2, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 68.32.4-18.2 (32.4 en 5 zijn tussen 18.1 en 18.2 ingevoegd) en 19.2, Eutropius, *Breviarium* 8.3, Festus, *Breviarium* 20, Plinius, *Naturalis historia* 6.11.29, M. Absil, ‘Legio I Italica’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.229 en 231, Le Bohec, ‘Legio III Augusta’ 374, Cotton, ‘The legio VI Ferrata’ 351 en 353, Dąbrowa, ‘Legio III Gallica’ 310, idem, ‘Legio X Fretensis’ 320, S. Daris, ‘Legio II Traiana fortis’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.359, Gatier, ‘La legio III Cyrenaica et l’Arabie’ 346, C.S. Lightfoot, ‘Trajan’s Parthian war and the fourth-century perspective’, *The journal of Roman studies* 80 (1990) 115 en 118, B. Lörincz, ‘Legio I Adiutrix’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.155, idem, ‘Legio II Adiutrix’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.163 en 164, Ritterling, ‘Legio’ 1284, 1285, 1392, 1486, 1499, 1509, 1590, 1622, 1674, 1698 en 1765, Speidel, ‘Legio IV Scythica’ 332 en 333, S. Weinstock, ‘Mauretania’ in: W. Kroll ed., *Paulys Real-Encyclopädie* 1.14.2: *Mantikles-Mazaion* (Stuttgart 1930) 2349 en Wheeler, ‘Legio XV Apollinaris’ 260 en 291

¹⁴³ Hoewel het gebruik van de Romeinse troepen door Trajanus nagenoeg onbekend is, lag het vierde legioen ‘Scythica’ na de verovering van Armenië mogelijk bij Artaxarta in garnizoen en hetzelfde geldt misschien voor een *vexillatio* van het eerste legioen ‘Italica’ en het zesde legioen ‘Ferrata’. In Edessa bevonden zich op een moment waarschijnlijk het derde legioen ‘Cyrenaica’, het tiende legioen ‘Fretensis’ en het twaalfde legioen ‘Fulminata’, mogelijk als bezettingsmacht of op doorreis. Wat betreft de onderwerping van Armenië melden de bronnen onder meer dat de Marcomeden werden onderworpen; ‘-meden’ lijkt al te verwijzen naar Medië en Von Gutschmid meldt: “Marcomedi sind »die Meder, welche March heissen«; dies ist der Armenische Plural von Mar, der Meder.” Mogelijk heeft Arrianos in zijn grotendeels verloren *Παρθικά* bericht over een van de hier vermelde of een andere stadsnaam door de Romeinen aan het begin van zijn veldtocht. De heerser van Anthemusië (een streek, ongeveer gelegen tussen de Eufraat en de Khabur, waarin zich onder meer een gelijknamige plaats niet ver van Edessa en Zeugma bevond en waarvan Batnae de hoofdstad was) was gevlucht toen de Romeinse troepen zijn gebied binnenvielen. De ‘gelukkige afloop’ van Trajanus’ komst had Abgarus mogelijk te danken aan de onderhandelingen door zijn zoon, gezien de woede die Trajanus toonde bij een

Mesopotamië werden dus onder directe Romeinse controle geplaatst en van Osroëne werd een vazalkoninkrijk gemaakt, waardoor de Romeinse invloedssfeer in het oosten werd uitgebreid en het noordwesten van het Parthische rijk omringde; een voor de Romeinen voordelige en voor de Parthen bedreigende situatie.

Mannus, de heerser over het ‘Arabische’ deel van Mesopotamië dat aan Osroëne grensde en mogelijk van de Arabische Praetavi, en Manisarus, die delen van Armenië en Mesopotamië in handen had, beide misschien vazallen van Mebarsapes, de koning van Adiabene en een Romeinse vijand, berichtten Trajanus rond 115 dat ze zich aan zijn zijde wilden scharen; Manisarus berichtte dat Osroes tegen hem optrok en dat hij bereid was de delen van Armenië en Mesopotamië die hij bezat aan Trajanus af te staan. Trajanus geloofde Manisarus niet zonder meer en wantrouwde Mannus, die hulptroupen naar Mebarsapes gezonden had. Daarom trok hij naar Adiabene, waar Mannus en Manisarus zich volgens Cassius Dio bevonden, en nam zo zonder geweld verschillende plaatsen waaronder Singara, mogelijk Mannus’ hoofdstad, in. Misschien werd rond deze tijd ook Hatra veroverd, dat voor de Romeinen vanwege haar ligging bij de Tigris en een van de wegen naar Babylonië mogelijk een beschermende functie had als voorpost. Het kan zijn dat hetzelfde gold met betrekking tot Dura Europos aan de Eufraat, dat in dat geval waarschijnlijk door een aparte troepenmacht werd ingenomen.¹⁴⁴

Aangezien Adiabene ten westen van de Tigris was onderworpen, probeerde Trajanus vervolgens met een bootbrug bij de Cardueense bergen de Tigris over te steken, maar op de andere oever stond de vijand. Die probeerde de Romeinen te hinderen door met boten naar de Romeinen te varen tot ze binnen schootsafstand waren. Die konden echter gebruik maken van boogschutters en van infanteristen die mogelijk met hun schilden de pijlen van de vijand tegenhielden. Zo wisten de Romeinen de rivier over te steken. Vervolgens bezetten deze

ontmoeting met het ‘kind van Abgarus’. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.C. Rolfe, band 1, boeken 14-19 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1956)) 14.3.3, Arrianos, *Παρθικά* fr. 34, 38?, 39, 40 (indien het erover gaat dat Parthamasiris de afspraak geschonden had en daarom werd geëxecuteerd), 42-47 en 54-56, 85-87, 92 en 96?, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 68.19.1-21.3, Eutropius, *Breviarium* 8.3 en 3n9, Festus, *Breviarium* 20, Fronto, *Epistulae: principia historia* 15/18 (p. 2.213 en 215/212), Isidōros van Charax, *Σταθμοὶ Παρθικοὶ* 1, Plinius, *Naturalis historia* 5.21.86 en 6.30.118 en Strabo, *Γεωγραφικά* 16.1.27, A. von Gutschmid, *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden* (Tübingen 1888) 143n1, M.P.J. van den Hout, *A commentary on the letters of M. Cornelius Fronto* (Boston, Keulen en Leiden 1999) 481, Lepper, *Trajan’s Parthian war* 100, 102 en 103, Lightfoot, ‘Trajan’s Parthian war’ 102, 118, Speidel, ‘Legio IV Scythica’ 333 en Wheeler, ‘Legio XV Apollinaris’ 291, 293 en 294

¹⁴⁴ Noordelijk Mesopotamië werd ook wel Arabië genoemd, vandaar de ogenschijnlijk vreemde vermeldingen van een Arabisch gebied en volk. Arrianos, *Παρθικά* fr. 49, 50? en 51?, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 68.21.1, 22.1 en 2, Eutropius, *Breviarium* 8.3, Festus, *Breviarium* 20, Plinius, *Naturalis historia* 5.21.86, Bivar, ‘The political history of Iran’ 89, Gatier, ‘La legio III Cyrenaica et l’Arabie’ 346, Lepper, *Trajan’s Parthian war* 116-118, 208 en 209 en Lightfoot, ‘Trajan’s Parthian war’ 118 en 120

troepen Adiabene. Er zijn twee mogelijkheden voor wat vervolgens gebeurde. De ene is dat, na de verovering van Adiabene ten oosten van de Tigris in 116, het Romeinse leger en de vloot via de Tigris eerst Seleucia bereikten en innamen en vervolgens doorgingen naar Babylon (waarbij men mogelijk de vloot naar de Eufraat overzette). Daarna liet Trajanus zijn boten van de Eufraat naar de Tigris overzetten, waarna hij de rivier mogelijk door middel van een bootbrug overstak en Ctesiphon innam. De andere mogelijkheid is dat Trajanus na de verovering van Adiabene zijn leger naar de Eufraat bij Dura Europos verplaatste of zich daar bij een andere troepenmacht voegde en via de Eufraat uiteindelijk naar Ctesiphon trok. Bij twee troepenmachten zou er sprake zijn geweest van een aanval van twee kanten. De Parthen hadden bij alle mogelijkheden ondertussen waarschijnlijk te maken met binnenlandse conflicten.¹⁴⁵

In de buurt van de Perzische Golf maakte hij vervolgens de koning van Mesene, Athambelus, tot een vazalkoning, en misschien creëerde Trajanus bij de Perzische Golf een vlootbasis. Toen hij op de terugweg in Babylon was hoorde hij echter dat de veroverde gebieden in opstand waren gekomen en de geplaatste garnizoenen waren verjaagd of vernietigd. Hij zond zijn bevelhebbers om die neer te slaan; verschillende steden werden daarbij na inname in brand gezet. Een Parthisch leger werd verslagen terwijl met de aanvoerder van een ander een wapenstilstand gesloten werd, waardoor hij in ruil voor vrede de heerschappij over een deel van Armenië in handen kreeg. Zo bezat het Romeinse rijk door Trajanus' veldtochten drie nieuwe provincies, namelijk Armenia, Mesopotamia, waarvan de grens van Circesium aan de Eufraat via Singara naar en langs de Tigris liep, en Assyria, dat mogelijk uit Babylonië bestond, en vormde de Tigris de Romeinse oostgrens. Tijdens zijn oorlog had hij vrede met de Parthen geweigerd, maar na deze veroveringen kroonde hij Parthamaspatēs tot koning van de Parthen, waarbij deze mogelijk Assyria in handen kreeg; waarschijnlijk hoopte Trajanus door een Parthische vazalkoning te kronen meer opstanden te voorkomen en zo Mesopotamia, dat daarmee mogelijk begrensd werd door een vazalkoninkrijk, beter te beschermen.¹⁴⁶ Trajanus ondernam dus, vergeleken met zijn

¹⁴⁵ Arrianos, *Παρθικά* fr. 12-14?, 57-63, 65-68, 74, 93, 96 en 102, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 68.26.1-68.26.4.2, 68.28.1, 2 en 30.2, Eutropius, *Breviarium* 8.3, Festus, *Breviarium* 20, Fronto, *Epistulae: principia historiae* 4/5m (m = in margine, p. 2.201/205), de *Kroniek van Arbela* (ed. P. Kawerau (Leuven 1985)) 2.3, Lepper, *Trajan's Parthian war* 133-135 en Lightfoot, 'Trajan's Parthian war' 118 en 120

¹⁴⁶ Mesene wordt door Cassius Dio beschreven als een eiland in de Tigris, waaronder men waarschijnlijk een gebied moet verstaan dat werd begrensd door rivieren en mogelijk ook door de Perzische Golf. De Perzische Golf wordt hier in het Grieks Ἐρυθρὴ θάλασσα genoemd, in de *Breviaria* in het Latijn *mari rubro* oftewel 'Rode Zee'. De vlootbasis kan ook bij wat tegenwoordig de Rode Zee heet zijn geplaatst, maar in de context van Festus' en Eutropius' verhalen lijkt dat onwaarschijnlijk. Een andere mening over Assyria is dat het uit Adiabene bestond, al beweert Lightfoot overtuigend dat het om Babylonië ging. De kroning van Parthamaspatēs betekende natuurlijk niet dat hij daarmee dé Parthische koning was, slechts de door de Romeinen gesteunde pretendent.

voorgangers, een ‘radicale’ veldtocht; hij onderwierp een groot Parthisch gebied en bracht dat grotendeels onder directe Romeinse controle. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dat enkel wegens woede om de Parthische acties gebeurde, dus het is niet vreemd dat Trajanus ervan beschuldigd werd dat hij roem wilde vergaren. Er is echter ook een andere, strategische mogelijkheid. Door deze veroveringen verschoof de grens namelijk van de Eufraat naar de Tigris; Trajanus nam dus het initiatief en verzwakte zo de Parthische positie. Een nadeel was echter dat deze nieuwe grens erg lang was vergeleken met de vorige, al boden enkele vazalkoninkrijken mogelijk enige bescherming. Hij kroonde een Parthische koning; mogelijk hoopte hij zo vanwege de binnenlandse Parthische conflicten te bereiken dat de Parthen hun aandacht voorlopig niet op de Romeinen zouden richten en, indien zijn kandidaat voor de Parthische troon de conflicten zou overleven, een goede relatie met de Parthen te creëren.

Trajanus kwam vervolgens met zijn leger bij Hatra aan, dat volgens Cassius Dio ook in opstand was gekomen; dat kon hij echter niet innemen. Er was nauwelijks water, hout of voedsel in de omgeving, die voornamelijk uit woestijn bestond, waardoor een langdurige belegering met een groot leger onmogelijk was; zonder hout kon men geen belegeringswapens maken. Na enkele bestormingen werd het beleg opgegeven. Dat was waarschijnlijk problematisch aangezien zo een belangrijke route van en naar Mesopotamia niet door de Romeinen beschermd werd maar een belangrijke stad langs die route in vijandelijke handen was. De stad had voor de Romeinen zowel de route kunnen bewaken als een Romeinse voorpost kunnen zijn.¹⁴⁷ Het klimaat verhinderde dus dat de Romeinen, ondanks hun vaardigheden, deze stad konden innemen; deze vijand was niet te onderwerpen.

Trajanus bereidde een nieuwe expeditie naar Mesopotamië voor maar besloot vanwege zijn verslechterende gezondheid naar Italia terug te keren. Hij liet het leger onder leiding van Publius Aelius Hadrianus achter in Syria. Volgens Cassius Dio waren het veroveren van Armenië en het merendeel van Mesopotamië en het verslaan van de Parthen uiteindelijk niets

Arrianos, *Παρθικά* fr. 15, 16, 69-71, 75, 77, 79?, 93, 102 en 103, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 68.28.3, 3n1, 4, 29.4-30.3, 75.9.6 en 75.9.6n1 (waarin staat dat dit fragment uit boek 75 waarschijnlijk in boek 68 hoort, zoals betoogd door U.P. Boissevain in ‘Ein verschobenenes Fragment des Cassius Dio (75, 9, 6)’, *Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie* 25.3 (1890) 329-339), Eutropius, *Breviarium* 8.3, Festus, *Breviarium* 14 en 20, Fronto, *Epistulae: principia historiae* 4/5m (m = in margine) en 14/18 (p. 2.201/205 en 2.213/212), Isaac, *The limits of empire* 127, Lepper, *Trajan’s Parthian war* 11, 21, 114, 115, 147, 148 en 151 en Lightfoot, ‘Trajan’s Parthian war’ 121-124 en 211

¹⁴⁷ Wat betreft de belegeringswapens die men zonder hout in de buurt niet kon maken gaat het waarschijnlijk over belegeringstorens of een belegeringsdam of dergelijke dingen; er wordt namelijk wel gemeld dat delen van de muur werden neergehaald, dus waarschijnlijk had men wel beschikking tot (door het leger meegenomen) geschut. Arrianos, *Παρθικά* fr. 17?, 82?, 100? en 104? (dit fragment kan ook over een andere belegering gaan), Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 68.31, J. Fündling, *Kommentar zur Vita Hadriani der Historia Augusta* 1 (Bonn 2006) 1.403, Isaac, *The limits of empire* 154 en 155 en Lepper, *Trajan’s Parthian war* 212

waard aangezien de Parthen Parthaspates niet accepteerden als koning, al moet gezegd worden dat hij zelf geen al te goede ervaringen had met oorlogen in het oosten.¹⁴⁸

Ondertussen waren rond 116, onder meer in verschillende gebieden in het oosten (Aegyptus, Cyprus, mogelijk Judaea en Mesopotamia), Joden in opstand gekomen; deze opstanden werden in 117 neergeslagen door bevelhebbers van Trajanus. Deze opstanden kwamen waarschijnlijk zeer ongelegen aangezien ze in verschillende gebieden uitbraken ten tijde van grote veroveringen en het neerslaan ervan om de inzet van troepen vroeg, waardoor de verdediging van het oosten waarschijnlijk tijdelijk verzwakt was.¹⁴⁹

Trajanus' beleid week af van dat van zijn voorgangers. Niet zozeer in het aan het Romeinse rijk toevoegen van het Nabateese koninkrijk, waardoor er een relatief rechte grens van de Eufraat naar de Rode Zee liep, maar wel in het verleggen van de Romeinse oostgrens naar de Tigris. Mogelijk wilde Trajanus van de Parthische situatie gebruik maken om de Romeinen in een voordelige positie te brengen, waarmee de positie van de Parthen verzwakt werd maar wel een lange grens werd gecreëerd. Daarbij creëerde hij de nieuwe provincies Mesopotamia en Armenia maar waarschijnlijk ook enkele vazallen daaromheen. Dat Trajanus het veroverde gebied niet in zijn geheel in vazalkoninkrijken omvormde is begrijpelijk, aangezien het voorheen tot de Parthische invloedssfeer had behoord en directe Romeinse controle dus waarschijnlijk benodigd was om het in Romeinse handen te houden. Helaas voor Trajanus en zijn uitbreidingsplannen mislukte het plan om een Romeins gezinde Arsacied op de Parthische troon te krijgen, wat samen met de Mesopotamische opstand waarschijnlijk de Romeinse positie in het oosten verzwakte.

¹⁴⁸ In de *Scriptores historiae Augustae* wordt Parthaspates Parthasiris genoemd. Het werk van Cassius Dio is geschreven ten tijde van Alexander Severus en Cassius Dio had de oosterse oorlogen van Septimius Severus, Caracalla en Macrinus meegemaakt. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 68.33.1 en 2, *SHA* (ed. Loeb classical library, vertaald door D. Magie, band 1, van *De vita Hadriani* tot en met *Vita Clodii Albini* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2000)) *de vita Hadriani* 5.4, 4n8 en 21.10 en T.D. Barnes, 'The composition of Cassius Dio's "Roman history"', *Phoenix* 38.3 (1984) 248 en 249

¹⁴⁹ Mogelijk hebben onder meer het tweede legioen 'Adiutrix', een *vexillatio* van het derde legioen 'Cyrenaica', een *vexillatio* van het zevende legioen 'Claudia' en een *vexillatio* van het vijftiende legioen 'Apollinaris' de opstanden onderdrukt en misschien hielp ook het twaalfde legioen 'Fulminata' mee. De Joodse opstand in Mesopotamië vond waarschijnlijk plaats in het kader van de Mesopotamische opstand. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 68.32.2 en 3, Eusebios van Caesarea, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* (ed. Loeb classical library, band 1, boeken 1-5, vertaald door K. Lake (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1959)) 4.2.2-5, Paulus Orosius, *Historiarum adversum paganos libri VII* (ed. Les belles lettres, vertaald door M. Arnaud-Lindet (Parijs 1991)) 7.12.6 en 7, *SHA: de vita Hadriani* 5.8, Bertrand en Rémy, 'Legio XII Fulminata' 253, Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' 347 en 353, Lepper, *Trajan's Parthian war* 212, Lörincz, 'Legio II Adiutrix' 164, Ritterling, 'Legio' 1509 en 1622, Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 291 en M.P. Ben Zeev, 'The uprisings in the Jewish diaspora, 116-117' in: S.T. Katz ed., *The Cambridge history of Judaism 4: the late Roman-rabbinic period* (Cambridge 2006) 95-102

Hadrianus (117-138)

Hadrianus gaf Armenia en Mesopotamia weer op waarop de Eufraat weer de grens tussen de Romeinen en de Parthen werd en de in de oorlog gebruikte troepen werden teruggezonden; hoewel de bronnen verschillende motieven noemen had het waarschijnlijk te maken met het feit dat Hadrianus zijn keizerschap moest veiligstellen, dat door alle troepen in het oosten andere grenzen verzwakt waren en dat er Joodse opstanden waren.¹⁵⁰ Daarbij zullen waarschijnlijk de nieuwe vazalkoninkrijken die zich verder weg bevonden (zoals Mesene) ook verloren zijn gegaan. Hij gaf Parthaspates, die ongewenst was bij de Parthen, de heerschappij over een naburig gebied, mogelijk Osroëne, in plaats van over de Parthen. Waarschijnlijk werd het tweede legioen 'Traiana', dat tijdens de Parthische oorlog in het oosten was gekomen, bij Caparcotna in Judaea gestationeerd en werd het derde legioen 'Cyrenaica' naar Aegyptus, het zesde legioen 'Ferrata' naar Arabia Petraea, het vijftiende legioen 'Apollinaris' naar Satala in Cappadocia en het zestiende legioen 'Flavia' naar Samosata in Syria verplaatst. Er werd dus een tweede legioen in Judaea geplaatst.¹⁵¹

Hadrianus reisde tijdens zijn regering door de Romeinse provincies; in ieder geval aan de Rijn grens inspecteerde hij daarbij garnizoenen en forten. Sommige daarvan verplaatste hij, andere hief hij op en hij richtte ook enkele nieuwe op. Hij inspecteerde in de kampen wapens, apparaten, greppels, wallen, palissaden en voorraden. Ook trainde hij soldaten. Mogelijk deed hij hetzelfde tijdens zijn reis in het oosten. Het lijkt er in ieder geval op dat hij tijdens zijn reizen ook de plaatselijke infrastructuur liet verbeteren, in ieder geval in de vorm van wegen. Volgens Cassius Dio was de militaire training en discipline in het rijk door Hadrianus' beleid van een dergelijk hoog niveau dat het een van de redenen was dat zijn regering zo relatief vredig was.¹⁵²

¹⁵⁰ Eutropius, *Breviarium* 8.6, Festus, *Breviarium* 14 en 20, Fronto, *Epistulae: principia historiae* 10/11 en 12 (p. 2.207/208 en 209), de *Kroniek van Arbela* 4.2 en *SHA: de vita Hadriani* 5.3, 5.4, 21.10 en 21.11, H.W. Benario, *A commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta* (Ann Arbor (Michigan) 1980) 125, Cotton, 'The legio VI Ferrata' 352 en 354, Daris, 'Legio II Traiana fortis' 359, Fündling, *Kommentar zur Vita Hadriani* 1.403 en 404, Lepper, *Trajan's Parthian war* 150, 212 en 213 en Ritterling, 'Legio' 1286, 1288 en 1486

¹⁵¹ In commentaren wordt gemeld dat Parthaspates Osroëne in zijn bezit kreeg; daar worden echter geen bewijzen of argumenten voor genoemd. Enkel dat hij vazalkoning werd van een naburig gebied wijst daar enigszins op, maar dat verklaart niet de overtuiging van de commentaren. Kort samengevat waren de legioenen vervolgens waarschijnlijk als volgt over het oosten verspreid: XII 'Fulminata' en XV 'Apollinaris' in Cappadocia, III 'Gallica', IV 'Scythica' en XVI 'Flavia' in Syria, II 'Traiana' en X 'Fretensis' in Judaea, VI 'Ferrata' in Arabia Petraea en III 'Cyrenaica' en XXII 'Deiotariana' in Aegyptus. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 55.24.3 en 24.4n1, *SHA: de vita Hadriani* 5.4, 4n8 en 21.10, Cotton, 'The legio VI Ferrata' 353, Fündling, *Kommentar zur Vita Hadriani* 1.416, Lepper, *Trajan's Parthian war* 148, Ritterling, 'Legio' 1286 en 1765 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 293-295

¹⁵² Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 69.9.1-5, Fronto, *Epistulae: principia historiae* 10/11 (p. 2.207/208), *SHA: de vita Hadriani* 10.2-11.1, 13.6-14.5 en 22.1 en Isaac, *The limits of empire* 111. Dat Hadrianus de discipline op een hoog niveau hield betekent niet dat die tijdens Trajanus' regering veel slechter was. Zie bijvoorbeeld Plinius,

Rond 123 dreigde er volgens de *Scriptores historiae Augustae* een oorlog met de Parthen, die werd afgewend door een ontmoeting tussen Hadrianus en de Parthische koning, waarschijnlijk Osroes, waarbij er vriendschap werd gesloten tussen beide volkeren. Mogelijk was een voorwaarde daarvoor dat Parthaspates, Osroes' zoon, uit Osroëne werd gehaald en de vorige dynastie daar weer op de troon werd geplaatst. Tijdens de periode van dreiging waren er ter bescherming of om druk uit te oefenen Romeinse troepen naar het grensgebied verplaatst.¹⁵³

Deze ontwikkelingen lijken zeer overdacht; toen bleek dat de Romeinse gezinde Parthische troonpretendent geen kans had herstelde Hadrianus de kortere en beter te verdedigen grens bij de Eufraat, waardoor er ook geen troepen gebruikt hoefden te worden om dat gebied onderworpen te houden. Hij wist een vredige en verdedigbare situatie te creëren in het oosten. Daarnaast verhoogde hij met zijn reizen waarschijnlijk de kwaliteit van de Romeinse troepen. Men kan dus concluderen dat Hadrianus de verdediging van de oostgrens verbeterde.

Rond 132 kwamen de Joden in Judaea in opstand en begonnen ze een guerrillaoorlog. Dat gebeurde omdat op de plaats van Jeruzalem een nieuwe stad gebouwd werd, Aelia Capitolina, met een tempel voor Jupiter, of omdat besnijdenis werd verboden. Hadrianus en zijn beste generaals kwamen met een grote troepenmacht om de opstand neer te slaan, onder meer door de Joden in kleine groepjes te verslaan en ze uit te putten. Zo was Judaea uiteindelijk rond 136 geheel onderworpen, waarna de naam van de provincie werd veranderd in Syria Palestina. Tijdens de opstand kwamen zeer veel Joden maar ook vele Romeinse soldaten om.¹⁵⁴ Gedurende deze opstand was de oostgrens door de grote troepeninzet tijdelijk

Epistulae (ed. Loeb classical library (*Pliny: letters and Panegyricus*), vertaald door B. Radice, band 2, boeken 8-10 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969)) 10.29

¹⁵³ Waarschijnlijk waren onder meer het tweede legioen 'Traiana' en het derde legioen 'Cyrenaica' richting de Eufraat verplaatst en waren enkele troepen onder meer in Palmyra geplaatst. *SHA: de vita Hadriani* 12.8, 13.8 en 21.10 en mogelijk *AE* 1936.17, A.R. Birley, *Hadrian: the restless emperor* (Londen en New York 1997) 153 en 154, Fündling, *Kommentar zur Vita Hadriani* 2 (Bonn 2006) 618, Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' 347 en Ritterling, 'Legio' 1290

¹⁵⁴ Volgens de *Scriptores historiae Augustae* was een verbod op besnijdenis de reden voor de opstand, volgens Cassius Dio was de reden dat de Joden het onacceptabel vonden dat vreemde volken in hun stad zouden wonen en daar vreemde religieuze rituelen zouden uitvoeren. Hoewel de precieze troepensamenstelling onbekend is, vochten kort samengevat mogelijk de volgende legioenen in deze oorlog mee: een *vex.* van I 'Adiutrix', een *vex.* van I 'Italica', een *vex.* van II 'Adiutrix', een *vex.* van of geheel II 'Traiana', een *vex.* van of geheel III 'Cyrenaica', een *vex.* of geheel III 'Gallica', een *vex.* van V 'Macedonica', VI 'Ferrata', misschien IX 'Hispana', dat tijdens deze oorlog kan zijn vernietigd, X 'Fretensis', een *vex.* van X 'Gemina', een *vex.* van XI 'Claudia', een *vex.* van of geheel XII 'Fulminata', een *vex.* van XIII 'Gemina', een *vex.* van XIV 'Gemina' en XXII 'Deiotariana', dat mogelijk tijdens deze oorlog vernietigd werd. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 69.12.1-14.3, Eusebios van Caesarea, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 6.1.1, 3 en 4, Fronto, *Epistulae: de bello Parthico* 2/2 (p. 2.23/221), *SHA: de vita Hadriani* 14.2, Absil, 'Legio I Italica' 229 en 231, Benario, *A commentary on the Vita Hadriani* 98, Bertrand en Rémy, 'Legio XII Fulminata' 253 en 255, Cotton, 'The legio VI Ferrata' 353 en 354, Dąbrowa, 'Legio III Gallica' 310 en 311, idem, 'Legio X Fretensis' 320, Daris, 'Legio II Traiana fortis' 360 en

verzwakt en na de oorlog zal de verdediging ervan door de Romeinse verliezen waarschijnlijk nog een tijdje verzwakt zijn gebleven.

Voor of na de tweede Joodse oorlog vonden enkele troepenverplaatsingen plaats. Uiteindelijk was het tweeëntwintigste legioen ‘Deiotariana’ mogelijk vernietigd tijdens de tweede Joodse oorlog en waren het zesde legioen ‘Ferrata’ naar Syria Palestina, het derde legioen ‘Cyrenaica’ naar Arabia Petraea en het tweede legioen ‘Traiana’ naar Aegyptus verplaatst. Mogelijk was het tweede legioen ‘Traiana’ voor 127 naar Aegyptus verplaatst en had het tweeëntwintigste legioen ‘Deiotariana’ zijn plaats ingenomen, waardoor na zijn mogelijke vernietiging tijdens de tweede Joodse oorlog het zesde legioen ‘Ferrata’ zijn plaats innam en het derde legioen ‘Cyrenaica’ weer de plaats van het zesde legioen ‘Ferrata’ innam. Een andere mogelijkheid is dat het zesde legioen ‘Ferrata’ voor 127 naar Judaea verplaatst was, waarna het derde legioen ‘Cyrenaica’ zijn plaats innam, terwijl het tweede legioen ‘Traiana’ weer de plaats innam van het derde legioen ‘Cyrenaica’. Wanneer wat gebeurde blijft onduidelijk, maar uiteindelijk bleef er in Aegyptus maar één legioen over.¹⁵⁵

Arrianos schreef ten tijde van Hadrianus over een tocht langs de kust van de Zwarte Zee. Daaruit blijkt hoe over het Romeinse gebied verschillende garnizoenen, verschillend in grootte, verspreid waren. Ook blijkt uit Arrianos’ controle dat de wapens, de verdedigingswerken en de voedselvoorraden goed onderhouden dienden te worden en dat de soldaten goed getraind moesten zijn. De forten waren niet allemaal hetzelfde; dat hing onder meer af van welke verdedigingselementen waren toegepast.¹⁵⁶ Arrianos beschrijft ook verschillende volken aan de oostkust van de Zwarte Zee, waarvan de meeste onderdanig lijken te zijn geweest aan de keizer. Het gebied dat onder Romeinse heerschappij (ἐπικράτεια)

361, H. Eshel, ‘The Bar Kochba revolt, 132-135’ in: Katz, *The Cambridge history of Judaism* 4.106, 107, 111, 112 en 121-127, T. Franke, ‘Legio XIV Gemina’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.200, Gatier, ‘La legio III Cyrenaica et l’Arabie’ 347, Goldsworthy, *The Roman army at war* 92, J. Gómez-Pantoja, ‘Legio X Gemina’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.190, J.K. Haalebos, ‘Römische Truppen in Nijmegen’ in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 2.472, Lörincz, ‘Legio I Adiutrix’ 157, idem, ‘Legio II Adiutrix’ 165 en 166 en Ritterling, ‘Legio’ 1291, 1292, 1511, 1523, 1578, 1591, 1674, 1685, 1699, 1720 en 1795

¹⁵⁵ Kort samengevat waren de legioenen uiteindelijk mogelijk als volgt over het oosten verspreid: XII ‘Fulminata’ en XV ‘Apollinaris’ in Cappadocia, III ‘Gallica’, IV ‘Scythica’ en XVI ‘Flavia’ in Syria, VI ‘Ferrata’ en X ‘Fretensis’ in Judaea, III ‘Cyrenaica’ in Arabia Petraea en II ‘Traiana’ in Aegyptus. Het derde legioen ‘Cyrenaica’ werd rond deze tijd mogelijk versterkt door een *vexillatio* van het derde legioen ‘Augusta’. Dessau, *ILS* 1.2288, Cotton, ‘The legio VI Ferrata’ 352-354 en Gatier, ‘La legio III Cyrenaica et l’Arabie’ 347

¹⁵⁶ Arrianos, *Περίπλους* 3.1 (waar een garnizoen bestaande uit een eenheid (τάξις, een kleine eenheid van mogelijk 128 soldaten; zie ook Arrianos, *Τέχνη τακτική* 10.2) infanterie en twintig cavaleristen beschreven wordt), 6.1, 6.2 en 6.1-2n95 en 96 (de nummers achter ‘n’ geven de paginanummers van het commentaar aan. In dit stuk worden vijf σπεῖραι beschreven, die beschermd werden door een muur en een gracht; door een *castellum*. Ernaast lag een *canaba*, een veteranennederzetting), 9.3, 9.4 (waarin het gaat om vierhonderd soldaten in een fort, dat een dubbele gracht had en geschut bezat; de muur bestond eerst uit aarde waar houten torens op stonden maar werd later vervangen door een bakstenen muur) en 10.3

stond eindigde bij het kamp bij Dioskourias/Sebastopolis.¹⁵⁷ Een van de redenen voor Arrianos' beschrijving was dat de koning van het Bosporuskoninkrijk gestorven was en dat Arrianos de keizer zo topografische informatie kon geven voor het geval dat hij plannen had voor dat vazalkoninkrijk.¹⁵⁸ De Romeinen konden zichzelf dus redelijk gedetailleerde informatie verschaffen. De vraag is of zulke reizen vaker plaatsvonden of dit enkel een gelegenheidsreis was wegens Cotys' dood. Wel blijkt dat de Romeinen hun gebied stevig in handen hadden.

Arrianos' beschrijving van het Romeinse leger dat tegen de Alanen ten strijde trok

Rond 135 trokken de Alanen, volgens Cassius Dio op instigatie van Pharasmanes, de koning van de Iberiërs die mogelijk een conflict had met Albanië, door Albanië maar vervolgens ook, waarschijnlijk uit eigen beweging, door Medië, Armenië en Cappadocia; ze werden er echter door geschenken van de Parthische koning Vologaesius en militaire actie van Arrianos, de gouverneur van Cappadocia, toe gezet deze gebieden te verlaten. Vervolgens versterkte Arrianos mogelijk de Romeinse grip op Iberië.¹⁵⁹ Arrianos heeft de instructies voor zijn expeditie tegen de Alanen opgeschreven en geeft daarmee een beeld van het functioneren van het Romeinse leger in het oosten.

Marsorde

Arrianos beschrijft in *Ἑκταζὶς κατὰ Ἀλανῶν* 1-11 en 14 de Cappadocische troepenmacht die hij mee wilde nemen en hoe hij de marsorde daarvan voor zich zag. Van voor naar achter bevonden zich bereden verkenners; bereden boogschutters uit Petra; de Aurianische of Isaurische ἄλη en de vierde σπεῖρα uit Raetia; een ἄλη Κολῶνες of Κολωνοί¹⁶⁰, Itureeërs (waaronder mogelijk boogschutters), Cyrenen (waaronder mogelijk boogschutters) en soldaten uit de eerste Raetische eenheid (mogelijk cavalerie); Germaanse cavalerie; de Italische¹⁶¹ en Cyreense infanterie; de infanterie uit het Bosporuskoninkrijk (waaronder

¹⁵⁷ Bij verschillende koningen wordt gemeld dat ze hun troon te danken hadden aan Hadrianus of Trajanus; bij andere volken wordt iets dergelijks niet gemeld, maar er wordt ook niet gemeld dat ze vijandig waren. Het gaat in die gevallen waarschijnlijk om volkeren die al eerder vazallen van de Romeinen geworden waren. Opvallend is dat de Zydritanen worden beschreven als onderdanig aan Pharasmanes (van Iberië). Arrianos, *Περίπλους* 11.1-3 en 17.1 en 2

¹⁵⁸ Arrianos, *Περίπλους* 17.3

¹⁵⁹ Mogelijk beschrijft Cassius Dio wat betreft Pharasmanes' rol een gerucht of vond hij dat de Alanen te gemakkelijk door het Iberische gebied heen waren gekomen, maar het lijkt duidelijk dat er tussen Hadrianus en Pharasmanes geen al te goede relatie was. Volgens Benario gaf Pharasmanes de Alanen bewust vrije doorgang door zijn gebieden. *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 69.15.1 en 2, *SHA: de vita Hadriani* 13.9, 17.11 en 12, Benario, *A commentary on the Vita Hadriani* 97, Bosworth, 'Arrian and the Alani' 218, 219 en 228-232 en P.A. Stadter, *Arrian of Nicomedia* (Chapel Hill (North Carolina) 1980) 11, 11n76, 13, 47 en 48

¹⁶⁰ Bachrach vertaalt deze groep als de 'eenheid van Kolones', Campbell als 'Kolonisten'.

¹⁶¹ Om onderscheid te maken tussen het vroegere Italia en het huidige Italië wordt 'Italisch' als bijvoeglijk naamwoord gebruikt in plaats van 'Italiaans'.

mogelijk boogschutters); de Numidiërs (waaronder mogelijk boogschutters).¹⁶² Van de Italiërs tot en met de Numidiërs moesten de boogschutters van deze eenheden voorop lopen en hun cavalerie moest hun flanken beschermen. Hierachter kwamen de bereden lijfwacht; de legionaire cavalerie; de *καταπέλται*; de bevelhebbers; een grote *vexillatio* van het twaalfde legioen ‘Fulminata’¹⁶³ en het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ met voorop de speerwerpers (het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ liep voor het twaalfde legioen ‘Fulminata’); de bondgenotentroepen, bestaande uit zwaarbewapende soldaten uit Armenië Minor en Trapezus en *λόγχοι*-dragende Colchiërs en Rizianen, die een Romeinse bevelhebber kregen toegewezen¹⁶⁴; de *Ἀπλανοὶ*¹⁶⁵; de bagage en tot slot de *ἴλη* van de Getae¹⁶⁶ als achterhoede. De Galatische *ἴλη* en Italische cavalerie moesten langs de flanken patrouilleren.¹⁶⁷ Hieruit kan men onder meer de volgende conclusies trekken. Ten eerste werd de onderneming, gezien de troepen die Arrianos wilde gebruiken, waarschijnlijk gecoördineerd vanuit Satala. Ten tweede

¹⁶² De boogschutters in de hulpstroepen komen uit Bosworth, ‘Arrian and the Alani’ 237 en 237n80

¹⁶³ Mogelijk waren andere *vexillationes* van het twaalfde legioen ‘Fulminata’ in Judaea aan het vechten, waren ze daar nog (om bijvoorbeeld de orde te handhaven) of bleef een deel van het legioen in Melitene. Arrianos, *Ἑκταξίς* 15, Bosworth, ‘Arrian and the Alani’ 233 en 234, Ritterling, ‘Legio’ 1707 en Wheeler, ‘Legio XV Apollinaris’ 296

¹⁶⁴ *Λόγχοι* waren een soort speren. Deze konden geworpen worden maar er kon ook mee gevochten worden. De bondgenotentroepen werden geleid door Secundinus, de bevelhebber van de *Ἀπλανοὶ*. Arrianos, *Ἑκταξίς* 7 en 14 en idem, *Τέχνη τακτική* 4.9

¹⁶⁵ Bachrach vertaalt deze groep als Aplaniërs, Campbell als Apuliërs, Müller geeft als mogelijkheid dat het Albaniërs waren en Roos en Wirth geven *cohors prima Lepidiana* en *cohors Apuleia civium Romanorum* als mogelijkheden (Bosworth en Liddle prefereren de laatste optie in ‘Arrian and the Alani’ 233 en Arrianos, *Περίπλους* 3.1n93). Zie ook *Notitia dignitatum* (ed. O. Seeck (Berlijn 1876)) *orientis* 38.34 en 35. Het zou natuurlijk ook nog kunnen verwijzen naar een onbekende groep afkomstig uit het gebied rond de Zwarte Zee; dat lijkt echter onwaarschijnlijk omdat Arrianos in zijn *Περίπλους* vele volken noemt maar daar geen *Ἀπλανοὶ* tussenzitten. Er zijn dus verschillende mogelijkheden.

¹⁶⁶ Door Bachrach ‘Gotisch’ genoemd, door Campbell ‘Daciërs’.

¹⁶⁷ Deze opsomming komt dus uit Arrianos, *Ἑκταξίς* 1-11 en 14. Roos en Wirth identificeren de volgende eenheden: *equites cohortis tertia Ulpiae Petraeorum miliariae equitatae sagittariorum* (de bereden boogschutters uit Petra, mogelijk 1.040 man); *ala secunda Ulpia Auriana* (de Aurianische *ἴλη*, mogelijk 480 man); *equites cohortis quarta Raetorum equitatae* (de Raetische *σπεῖρα*, mogelijk 600 man); *ala prima Augusta gemina Colonorum* (de *ἴλη* Κολωνοί, mogelijk 480 man); “*equites cohortis cuiusdam Itryaeorum sagittariorum equitatae, quae maiore aliquot numero quam ternario insignita erat*” (de Itureeërs, mogelijk 600 man); *equites cohortis tertia Augustae Cyrenaicae sagittariorum equitatae* (de Cyrenen, mogelijk 600 man); *equites cohortis prima Raetorum equitatae* (de eerste Raetische eenheid, mogelijk 600 man); *equites cohortis prima Germanorum miliariae equitatae* (de Germaanse cavalerie, mogelijk 1.040 man); *cohors prima Italica voluntariorum civium Romanorum* (de Italische infanterie, mogelijk 480 man); *vexillatio cohortis tertia Cyrenaicae* (de Cyreense infanterie, mogelijk 480 man); *cohors prima Bosporanorum/Bosporiana miliaria equitata* (de infanterie uit het Bosporuskoninkrijk, mogelijk 1.040 man); *cohors prima Numidarum equitata* (de Numidiërs, mogelijk 600 man); (na de legioenen en de bondgenotentroepen) *cohors prima Lepidiana (equitata civium Romanorum)* of *cohors Apuleia civium Romanorum* (de *Ἀπλανοὶ*, mogelijk 480 man); *ala prima Ulpia Dacorum* (de *ἴλη* van de Getae, mogelijk 480 man); *ala secunda Gallorum* (de Galatische *ἴλη*, mogelijk 480 man); *equites cohortis prima Italicae* (de Italische cavalerie, mogelijk 600 man). De nummers achter de eenheden geven een gok weer van hoeveel soldaten er op papier mogelijk in hebben gezeten, waarbij gebruik is gemaakt van Hassalls getallen (zie voetnoot 109). Deze gokken zijn niet geheel betrouwbaar, maar kunnen misschien een ruwe weergave geven van het aandeel van de hulpstroepen in Arrianos’ leger. Twee legioenen (van in deze tijd mogelijk 5.120 infanteristen en 120 cavaleristen) hadden op papier mogelijk 10.480 man en de hulpstroepen waren mogelijk rond de 10.080 man groot. Helaas is de grootte van de bondgenotentroepen niet bekend. Gilliver, ‘The Augustan reform’ 189 en 190 en Hassall, ‘The army’ 324, 325 en 332-334

vormden de hulp- en bondgenotentroepen de voor- en achterhoede en beschermden ze de flanken terwijl de Romeinse troepen zich (relatief veilig) in het midden van de marsorde bevonden. Ten derde blijkt dat de Romeinen door middel van hun hulp- en bondgenotentroepen over een redelijk divers leger beschikten. Volgens Bosworth bestonden de hulpstroepen voornamelijk uit cavalerie en boogschutters, twee soorten troepen die ook een groot aandeel hadden in de bondgenotentroepen die Vespasianus en Titus tot hun beschikking hadden. Mogelijk waren er ongeveer evenveel hulpstroepen als legionairs; helaas is het aantal bondgenotentroepen onbekend. Dat zou wel betekenen dat het aandeel van de hulp- en bondgenotentroepen in Arrianos' leger, net als in de legers van Vespasianus en Titus, waarschijnlijk groter was dan het aandeel van de legionairs.¹⁶⁸ Deze beschrijving lijkt dus zeer op de beschrijvingen van Josephus; het enige noemenswaardige verschil lag daarin dat in Arrianos' leger de op de flanken gepositioneerde cavalerie voor extra bescherming zorgde.

Bewapening

Arrianos heeft in het eerste deel van zijn *Τέχνη τακτική* de Macedonische en Hellenistische legers beschreven, maar geeft daarin ook informatie over de Romeinse cavalerie. Of daarmee de leginaire cavalerie, de cavalerie van de hulpstroepen of beide groepen cavalerie bedoeld wordt is onduidelijk. Van de 'Romeinse cavalerie' droeg een deel *κοῦτοί* (lansen) en een deel *λόγχοι* ((werp)speren); daarnaast droeg iedere cavalierist een lang en breed zwaard (*σπάθη μακρὰ καὶ πλατεῖα*), een kleine bijl (*πέλεκυς*) met punten rondom (dus eigenlijk een soort strijdknops), een breed en langwerpige (mogelijk ovaal) schild (*θυρεός πλατύς παραμήκης*), een ijzeren helm (*κράνος*), een aaneengebonden kuras (*θώρακες πεπλεγμένοι*) en kleine scheenplaten (*κνημῖδες*).¹⁶⁹ De Romeinse cavalerie lijkt niet veel af te wijken van de leginaire cavalerie uit Josephus' tijd. Het onderscheid dat gemaakt wordt tussen *κοῦτοί*- en *λόγχοι*-dragenden duidt er misschien op dat binnen de leginaire cavalerie een soort onderverdeling tussen lichterbewapende en zwaarderbewapende cavalerie was ontstaan; de leginaire cavalerie in Josephus' tijd maakte gebruik van zowel *κοῦτοί* als werpsperen (*ἄκοντες*). Daarnaast valt de bijl/strijdknops op; mogelijk een oosterse invloed en effectief

¹⁶⁸ Het punt over Satala komt uit Bosworth, 'Arrian and the Alani' 234 en 251 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 296, het punt over de cavalerie op de flanken uit Bosworth, 'Arrian and the Alani' 236. Zie de berekening van het aantal legionairs en het aantal hulpstroepen in voetnoot 167 hierboven. Zie voor Vespasianus' en Titus' legers pagina 44-45 en voetnoten 110-111

¹⁶⁹ *Κοῦτοί* waren stootwapens die bij een aanval met twee handen en de kracht van het hele lichaam erachter werden gebruikt. Zie voor de *λόγχοι* voetnoot 164 en voor Josephus' beschrijving pagina 42 en 43. Arrianos, *Τέχνη τακτική* 4.7-4.9, A. Hyland, *Training the Roman cavalry: from Arrian's Ars tactica* (Dover (New Hampshire) en Stroud 1993) 80 en Stadter, *Arrian of Nicomedia* 41 en 42

tegen onder meer bepantsering?¹⁷⁰ Tot slot vermeldt Arrianos dat de ‘Romeinse cavalerie’ gebruik maakte van scheenplaten terwijl Josephus daar niets over meldt.

Hoewel de beschrijving van de Hellenistische cavalerie hier niet relevant lijkt, kwamen de beschreven vormen van cavalerie volgens Hyland in toenemende mate voor in de Romeinse legers.¹⁷¹ Daarom zullen die hier toch genoemd worden:

Er was volgens Arrianos bepantserde cavalerie en onbepantserde cavalerie. Bepantserde cavaleristen droegen een pantser van schubben, linnen of hoorn (θώραξ φολιδωτός/λίνεος/κεράτων), ook op de dijen. Hun paarden droegen een pantser aan de zijkanten en aan de voorkant. De onbepantserde cavalerie bestond uit twee groepen. De eerste bestond uit de gebruikers van de δόρυ (een speer die ook als werpspeer kon worden gebruikt), de κοντός of de λόγχη. Mogelijk kon een cavalerist verschillende wapens bezitten, zoals een δόρυ en een κοντός, en sommige cavaleristen droegen een θυρεός (een langwerpige schild). De andere groep bestond uit de lichtbepantserde cavalerie die projectielen afschoten (bereden boogschutters) of wierpen (volgens Arrianos Tarantijnen genoemd; ze wierpen δόρατα). Van deze Tarantijnen deed een deel na het gooien van hun projectielen mee aan de strijd door een δόρυ te bewaren of hun zwaarden (σπάθαι) te gebruiken.¹⁷² Hoewel de cavalerie in het Romeinse leger, die leek op de Hellenistische cavalerie, niet precies hetzelfde hoeft te zijn geweest als de hier beschreven Hellenistische cavalerie kan men hier, indien Hyland correct is, wel uit afleiden dat ze mogelijk een diverse en daardoor zeer bruikbare aanvulling op het Romeinse leger vormde.

Discipline

Arrianos vertelt dat legers door een goede organisatie in goede orde en veiliger konden marcheren, kampen konden opslaan en beter konden vechten. Zo kon een superieure discipline ontstaan waardoor de troepen tegenover inferieure vijanden bijna onverslaanbaar zouden zijn geweest.¹⁷³ Hoewel deze opmerkingen mogelijk op de Hellenistische legers van toepassing waren, kan men niet uitsluiten dat Arrianos hier ook Romeinse ervaringen beschreven heeft. Josephus benadrukte immers de kracht van de Romeinse discipline.

¹⁷⁰ Hyland noemt in *Training the Roman cavalry* 80 de verpletterende werking van de bijl/strijdknops. Was dit wapen daardoor goed bruikbaar tegen bepantserde vijanden zoals de Parthen?

¹⁷¹ Met ‘cavalerie in de Romeinse legers’ wordt waarschijnlijk de cavalerie van de hulptroepen bedoeld. Hyland, *Training the Roman cavalry* 81

¹⁷² Arrianos, *Τέχνη τακτική* 4.1-4.6 en Hyland, *Training the Roman cavalry* 80

¹⁷³ Arrianos, *Τέχνη τακτική* 5.2 en 5.3. Zie ook Ailianos Taktikos, *Τακτική θεωρία* (ed. J. Bingham (Londen 1616, reproductie Amsterdam en New York 1968)) 3

Opstelling voor de strijd

Arrianos wilde de volgende opstelling gebruiken in de mogelijke veldslag tegen de Alanen.¹⁷⁴ De verkenners moesten naar hoger gelegen gronden gaan om de vijand te observeren. Vervolgens moest iedere vleugel van de infanterie zich naar hoger gelegen gebied verplaatsen. Op de rechtervleugel moesten op het hoogste punt de Armeense boogschutters¹⁷⁵ worden geplaatst. Daarvoor kwam de Italische *στεῖρα* te staan. Deze troepen werden ondersteund door de cavalerie en infanterie ‘van Vasakes en Arbelos’. Op de linkervleugel kwamen op het hoogste punt de bondgenotentroepen uit Armenië Minor, de lichtbewapenden uit Trapezus en de *λόγχοι*-dragende Rizianen te staan. Daarvoor kwamen de tweehonderd *Ἀπλανοὶ* en honderd Cyrenen te staan; deze zwaarbewapenden konden de speerwerpers (*ἄκοντισταί*) achter hen beschermen.¹⁷⁶ Op beide vleugels moest het geschut achter de infanterie worden geplaatst op de positie waar het het verste bereik had. In het centrum kwam aan de linkerkant de *vexillatio* van het twaalfde legioen ‘Fulminata’ te staan en aan de rechterkant het vijftiende legioen ‘Apollinaris’. De legioenen moesten opgesteld worden in acht rijen diep, waarvan de voorste vier hun *κοντοί*¹⁷⁷ moesten gebruiken om de vijandige paarden en hun cavaleristen te verwonden en te doden en de achterste vier met *λόγχοι* bewapend waren, die ze waarschijnlijk moesten werpen. Achter hen moesten Numidische, Cyreense, Bosporus- en Itureese boogschutters te voet een negende rij vormen. De cavalerie werd gegroepeerd in *ἴλαι*, waarmee waarschijnlijk de *alae* bedoeld worden, en *λόχοι*, waarmee men mogelijk de cavalerie van de *cohortes equitatae* bedoeld¹⁷⁸; de bereden boogschutters werden achter de legioenen geplaatst, de cavaleristen met *κοντοί*, *λόγχοι*, *μάχαιραι* (zwaarden)¹⁷⁹ of *πελέκεις* achter de flanken. Rond Arrianos bevond zich een lijfwacht van uitgekozen ruiters, tweehonderd legionaire infanteristen en hun onderbevelhebbers. Er bevonden zich bij hem ook honderd lichtbewapende *λόγχοι*-draggers,

¹⁷⁴ Arrianos, *Ἑκταξίς* 11-24

¹⁷⁵ Die worden niet genoemd in de marsorde; enkel zwaarbewapenden uit Armenië Minor worden genoemd, maar die kwamen op de rechterflank te staan. Mogelijk is Arrianos hen vergeten te vermelden, mogelijk reisden ze zelf naar een van te voren afgesproken plaats; Armenië lag immers naast Cappadocia.

¹⁷⁶ De beschrijving verschilt enigszins van de beschrijving van de marsorde. Zo worden de troepen uit Trapezus als lichtbewapenden beschreven en, hoewel *ἄκοντισταί* ook enkel zou kunnen slaan op de Rizianen, wordt het idee gegeven dat ook de soldaten uit Armenië Minor lichtbewapenden waren. Misschien wordt bedoeld dat deze troepen lichtbewapend maar niet onbeschermd waren. In *Ἑκταξίς* 25 maakt Arrianos bij de *λόγχοι*-dragenden inderdaad een onderscheid tussen lichtbewapenden en schilddragers.

¹⁷⁷ Mogelijk gebruikten deze soldaten dus hetzelfde soort lansen als de cavalerie, een andere optie is dat het hier om verzwaarde *pila* gaat. Bosworth, ‘Arrian and the Alani’ 240 en 241

¹⁷⁸ Bosworth, ‘Arrian and the Alani’ 249 en 250. Zie voor de specifieke eenheden voetnoot 167

¹⁷⁹ Hier worden wapens genoemd waarvan Arrianos eerder vermeldde dat de cavalerie ze gebruikte, maar de zwaarden worden hier *μάχαιραι* genoemd, terwijl ze bij de beschrijving van de bewapening van de cavalerie *σπάθαι* werden genoemd. Deze termen worden dus door elkaar heen gebruikt; het is dus te betwijfelen of het over verschillende soorten zwaarden gaat.

die, indien Arrianos zag dat iets ontbrak, dat konden corrigeren.¹⁸⁰ De rechtervleugel en alle cavalerie zouden onder het bevel van de bevelhebber van het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ komen te staan en de linkervleugel onder de bevelhebbers van het twaalfde legioen ‘Fulminata’.

Deze opstelling lijkt op de eerder beschreven opstellingen; de legioenen vormden de kern, op de flanken stonden de hulp- en bondgenotentroepen en achteraan de lichtbepapenden. Dat hoeft echter niet te betekenen dat de zwaarbewapende infanterie van de hulpstroepen inferieur was aan de legionairs. Hulpstroepen konden van zeer goede kwaliteit zijn, zelfs zodanig dat cavaleristen uit de hulpstroepen mogelijk legionaire cavalerie konden worden.¹⁸¹ De zwaarbewapende cavalerie stond achter de vleugels om in te grijpen indien nodig. Opvallend is het gebruik van de legioenen, die een duidelijke defensieve anti-cavalerieopstelling aannemen (zie ook de beschrijving van de strijd), waarschijnlijk aangezien het een invasie betrof en vanwege het type vijanden. Het is goed mogelijk dat Arrianos wegens zijn interesse expres Hellenistische tactieken gebruikte; dan zegt deze opstelling weinig over opstellingen van het Romeinse leger in het oosten in het algemeen. Wel toont de opstelling aan dat Romeinse legers afhankelijk van de situatie op verschillende manieren gebruikt konden worden. Iets dergelijks zag men ook bij de aanval bij de bres in de muur van Jotapata. Mogelijk werden door legionairs wel al langer $\kappa\omicron\nu\tau\omicron\iota$ tegen cavalerie gebruikt, misschien vanaf Trajanus’ Parthische oorlog of zelfs eerder. Rond diezelfde tijd was mogelijk ook een verhoogde interesse in boogschutters in hulpstroepen ontstaan.¹⁸²

Strijd

De strijd moest volgens Arrianos als volgt verlopen.¹⁸³ Als de vijand binnen bereik van de Romeinse projectielen zou komen moest het leger een strijdkreet aanheffen. Vervolgens moest het geschut pijlen en stenen afschieten, de boogschutters hun pijlen en de $\lambda\omicron\gamma\chi\alpha\iota$ -dragenden moesten hun $\lambda\omicron\gamma\chi\alpha\iota$ werpen, zowel de lichtbepapenden als de schilddraggers. De hulpstroepen op de hogere gronden moesten de vijand met stenen bekogelen. In het geval dat de vijandelijke cavalerie onder deze omstandigheden toch in de buurt van de infanterie kwam moesten de eerste drie rijen hun schilden ($\acute{\alpha}\sigma\pi\acute{\iota}\delta\epsilon\varsigma$) aaneensluiten en schouder aan schouder proberen de aanval te weerstaan, terwijl de vierde rij een reserve vormde. De vier achterste

¹⁸⁰ De vraag is of zij dan bevelen doorgaven of een soort versterking vormden.

¹⁸¹ Zoals het geval lijkt te zijn geweest met Nabateese cavalerie bij het derde legioen ‘Cyrenaica’. Goldsworthy, *The Roman army at war* 135 en Graf, ‘The Nabataean army’ 269

¹⁸² Tacitus, *Historiae* 14.36, Bosworth, ‘Arrian and the Alani’ 238 en 242-246, Goldsworthy, *The Roman army at war* 135 en Stadter, *Arrian of Nicomedia* 45, 46, 48 en 49. Zie voor de strijd bij Jotapata pagina 46 en 47.

¹⁸³ Arrianos, *Ἐκταξις* 25-31

rijen moesten hun λόγγαι werpen.¹⁸⁴ Als de vijand vervolgens vluchtte moest de infanterie zo uiteenwijken dat de helft van de λόχοι cavalerie de vijand achterna kon gaan. De andere helft moest langzamer en in formatie volgen, zodat die de eerste helft kon ondersteunen als de vlucht lang zou blijken te zijn of voor het geval dat de vijand zich opeens omdraaide. Ondertussen moesten de Armeense boogschutters de vijand ook achtervolgen om deze te beschieten, om zo te voorkomen dat de vijand zijn vlucht zou stoppen en zich zou omdraaien. De lichtbepende λόγγαι-dragers moesten de vijand achterna rennen en ook de legionaire infanterie moest deze versneld achterna, om zich in het geval van hernieuwde tegenstand voor de cavalerie te plaatsen. Als de vijand niet zou vluchten maar zou proberen de vleugels te omsingelen, moesten de boogschutters hun positie uitstrekken naar de hogere gronden; volgens Arrianos was het dan niet waarschijnlijk dat de vijand door hen heen zou rijden en door de infanterie heen zou breken.¹⁸⁵ Indien de vijand door een flank heen zou breken moest de cavalerie die met zwaarden (σπάθαι) en strijdnotsen (πελέκεις) aanvallen. Het eerste deel van de strijd was defensief en logisch; de lichtbependen moesten doen waar ze goed in waren en de legioenen moesten de aanval stoppen. Wel had Arrianos dus een relatief grote rol in gedachten voor de vele lichtbepende troepen, die massaal hun projectielen moesten afschieten of werpen; ze vormden een belangrijk onderdeel van de strijd waarin de Alanen gestopt moesten worden.¹⁸⁶ Interessant zijn de daarop volgende plannen; ten eerste werd in het geval van een vlucht een gedisciplineerde achtervolging gepland (het is de vraag of de Romeinen dat bij de Parthen zouden hebben gedaan) en ten tweede werd de cavalerie gebruikt indien het echt nodig was, in noodgevallen. Deze strijd was duidelijk defensief tegen een vijand te paard, maar kon offensief worden indien de vijand vluchtte, en verschillende mogelijkheden waren vooruit gepland.¹⁸⁷ De Romeinen benutten duidelijk de mogelijkheden van hun legers en hier is goed te zien hoe, zoals Josephus al meldde, de Romeinen nauwkeurig vooruit konden plannen.

¹⁸⁴ De interpretatie van deze zin in Arrianos, *Ἑκταζίς* 26, 'τετάρτην δὲ ὑπεράκοντιζεν τὰς λόγγας', verschilt. Bachrach is van mening dat de vierde rij haar λόγγαι moest werpen, terwijl Campbell eerder uitgaat van een falanxhouding waarbij de vierde rij haar κοντοί boven de voorste drie rijen moest houden. Campbell baseert zich op Bosworth, die in 'Arrian and the Alani' 239 en 240, door te wijzen op de tegenstrijdigheden die het Grieks creëert, overtuigend een invoeging voorstelt.

¹⁸⁵ Bachrach en Campbell verschillen qua vertaling van dit stuk (Arrianos, *Ἑκταζίς* 30). Bachrach meent dat de boogschutters juist in formatie moesten blijven. Aangezien Campbells vertaling het dichtst bij het Grieks lijkt te staan is die hier verkozen boven de vertaling van Bachrach.

¹⁸⁶ Bosworth, 'Arrian and the Alani' 236, 237 en 252 en Stadter, *Arrian of Nicomedia* 47

¹⁸⁷ Het inzicht over de offensieve houding van de Romeinen komt uit Goldsworthy, *The Roman army at war* 141 en 142

Het lijkt er dus op dat het Romeinse leger in de tijd van Hadrianus weinig verschilde van het Romeinse leger in de tijd van Josephus. Wel lijkt de diversiteit van de troepen, zowel van de Romeinse troepen als de hulp- en bondgenotentroepen, te zijn toegenomen. De opstelling van Arrianos wijst mogelijk op de aanpassingsmogelijkheden van de legioenen al naar gelang de situatie. Het lijkt erop alsof de rol van lichtbewapende troepen groter was dan in Josephus' tijd, maar dat hoeft niet het geval te zijn geweest; bij de aanval bij de bres in de muur van Jotapata speelden lichtbewapenden ongeveer eenzelfde rol als bij Arrianos. De Romeinse troepen functioneerden dus nog grotendeels hetzelfde als in Josephus' tijd.

Antoninus Pius (138-161)

De *Scriptores historiae Augustae* vermelden verschillende gebeurtenissen met betrekking tot de Romeinse oostgrens ten tijde van de regering van Antoninus Pius. De discipline van de troepen werd waarschijnlijk hoog gehouden. De Parthen werden overtuigd Armenië niet aan te vallen, mogelijk nadat Antoninus Pius een (Arsacidische?) vazalkoning op de Armeense troon gezet had; anderzijds kan dat ook de oorzaak van het conflict geweest zijn. Terwijl er oorlog dreigde waren waarschijnlijk *vexillationes* van de Donau-legioenen naar het oosten verplaatst. Abgarus, waarschijnlijk de koning of een troonpretendent van Osroëne, werd 'uit de oostelijke delen' weggehaald, waarna mogelijk een andere vazalkoning op de troon van Osroëne kwam. Ook werd er vanuit Moesia Inferior hulp gezonden naar Olbia aan de Zwarte Zee tegen de Tauroscythen, waarna waarschijnlijk *vexillationes* in het Bosporuskoninkrijk gestationeerd werden. Een *vexillatio* van het zesde legioen 'Ferrata' werd naar het derde legioen 'Augusta' in Africa gestuurd, mogelijk vanwege de oorlog tegen de Mauren. Daarnaast werden een Joodse opstand en een opstand in Aegyptus (mogelijk tussen 143 en 154) neergeslagen. Tot slot werd het Romeinse gebied bij de oostkust van de Zwarte Zee uitgebreid naar het noorden, naar Pityus. De reden daarvoor is onduidelijk, er waren geen nieuwe dreigingen of iets dergelijks, maar mogelijk gebeurde dat ter compensatie voor het verlies aan land in Britannia.¹⁸⁸ Concluderend veranderde er weinig aan de verdediging van

¹⁸⁸ Met 'Tauroscythen' wordt misschien 'Alanen' bedoeld. In het Bosporuskoninkrijk werden mogelijk *vexillationes* van onder meer het eerste legioen 'Italica' en het vijfde legioen 'Macedonica' gestationeerd. De *vexillationes* bevonden zich daar tussen ongeveer 150 en 250. Ailios Aristeidēs, *Εἰς Πόμπην* (ed. R. Klein (Darmstadt 1983)) 70, 70n84 en 87, *SHA: Antoninus Pius* 5.4, 5.5 en 9.6-10, Absil, 'Legio I Italica' 232 en 233, Isaac, *The limits of empire* 25 en 26, H. Mattingly en E.A. Sydenham, *The Roman imperial coinage 3: Antoninus Pius to Commodus* (Londen 1930) 110 nr. 619, Ritterling, 'Legio' 1294-1296, 1413, 1577, 1578 en 1592, S. Walentowski, *Kommentar zur Vita Antoninus Pius der Historia Augusta* (Bonn 1998) 196, 197 en 245-248 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 299 en 303. Uit Fronto, *Epistulae* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.R. Haines, band 1 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1962)) p. 1.111/24 en 303/106 blijkt mogelijk de Parthische waardering voor Antoninus Pius.

de oostgrens; Armenië werd mogelijk weer een Romeins vazalkoninkrijk. De relaties met de Parthen waren kennelijk wel gespannen, maar op enkele incidenten na was het in het oosten relatief rustig tijdens Antoninus Pius' regering.

Marcus Aurelius (161-180) en Lucius Verus (161-169)

Rond 162 was de Parthische koning Vologaesius Armenië binnengevallen en had hij het Romeinse leger uit waarschijnlijk Cappadocia, dat Armenië binnengevallen was om de Parthen te verslaan, bij Elegeia ingesloten en vernietigd; vervolgens trok hij op naar Syria. Een andere mogelijkheid is dat er twee Parthische legers waren, waarvan een onder leiding van ene Osroes het Romeinse leger bij Elegeia vernietigde en het andere onder leiding van Vologaesius naar Syria trok; duidelijk is in ieder geval dat de Parthen zich goed voorbereid hadden, aangezien het erop lijkt dat in gebieden door het hele Parthische rijk heen soldaten waren gelicht. De Syrische gouverneur werd waarschijnlijk verslagen en op de vlucht gejaagd. Marcus Aurelius zond Lucius Verus naar het oosten om de oorlog tegen de Parthen te leiden. Die zette in Antiochië zijn hoofdkwartier op en verzamelde daar troepen en voorraden (mogelijk kwamen de voorraden onder meer uit Galatia en/of werden ze via Trapezus vervoerd). Daarnaast liet hij waarschijnlijk de infrastructuur in Syria Palestina en Arabia Petraea verbeteren. Hij gaf Avidius Cassius, Statius Priscus en Martius Verus het bevel over de troepen.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Wat betreft het Romeinse leger bij Elegeia, Cassius Dio geeft als term 'στρατόπεδον', wat vertaald kan worden als 'kamp', 'leger' of 'legioen'. Cary heeft het vertaald als legioen, hier is voor de neutralere vertaling 'leger' gekozen. Mogelijk kan men echter uit de *Scriptores historiae Augustae* afleiden dat het inderdaad om een legioen of legioenen ging, dat wil zeggen, indien deze bron ook andere bronnen had voor deze informatie dan Cassius Dio. Het kan zijn dat het negende legioen 'Hispana' bij deze gebeurtenis vernietigd werd; het is dan echter de vraag waarom dat zich opeens in het oosten bevond. Hoewel de precieze troepensamenstelling onbekend is, vochten kort samengevat mogelijk de volgende legioenen in deze oorlog mee: een *vex.* van I 'Adiutrix', een *vex.* van I 'Italica', I 'Minervia', II 'Adiutrix', een *vex.* van III 'Augusta', een *vex.* van III 'Cyrenaica', III 'Gallica', IV 'Scythica', V 'Macedonica', VI 'Ferrata', een *vex.* van VII 'Claudia', een *vex.* van X 'Gemina', een *vex.* van XI 'Claudia', XII 'Fulminata', een *vex.* van XIII 'Gemina', een *vex.* van XIV 'Gemina', XV 'Apollinaris', XVI 'Flavia' en een *vex.* van XXII 'Primigenia'. Mogelijk vochten daarnaast onder meer nog Gallische ('Keltische') en Maurische hulptroepen mee. Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 16, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 71.1.3-2.2, Eutropius, *Breviarium* 8.10, Fronto, *Epistulae* p. 2.195/108 en *Epistulae: principia historia* 16/19 (p. 2.215/212), de *Kroniek van Arbela* 4.2, Loukianos, *Ἀλέξανδρος ἢ ψευδόμαντις* (ed. Loeb classical library, band 4, vertaald door A.M. Harmon (Londen en New York 1925)) 27, idem, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* (ed. Loeb classical library, band 6, vertaald door K. Kilburn (Cambridge (Massachusetts) en New York 1959)) 21, 25, 26 en 31, *SHA: Marcus Antoninus* 8.6 en 9.1 en *Verus* 6.9 en 7.1, Absil, 'Legio I Italica' 231, Dąbrowa, 'Legio III Gallica' 311, Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' 347, Gómez-Pantoja, 'Legio X Gemina' 190, Haalebos, 'Römische Truppen in Nijmegen' 472, Isaac, *The limits of empire* 111, L. Keppie, 'Legiones II Augusta, VI Victrix, IX Hispana, XX Valeria victrix' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.29, Kissel, *Untersuchungen zur Logistik* 57, Piso, 'Les légions dans la province de Dacie' 214, Ritterling, 'Legio' 1297-1299, 1397, 1427, 1428, 1449, 1500, 1512, 1523, 1561, 1578, 1592, 1622, 1686, 1699, 1720, 1741 en 1813, Speidel, 'Legio IV Scythica' 333 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 297, 298, 301 en 302. Hoewel er niet gemeld wordt of XVI 'Flavia' meevocht (Le Bohec en Wolff, *Les legions de*

Hoewel het verloop van deze Parthische oorlog zeer onduidelijk is, kan men mogelijk het volgende reconstrueren. Statius Priscus had als taak Armenië te heroveren; dat ging voorspoedig en Artaxarta werd in 163 ingenomen. Martius Verus verzorgde vervolgens de begeleiding van Sohaemus naar de Nieuwe Stad (Καينὴ Πόλις); Sohaemus werd mogelijk in 164 tot vazalkoning van Armenië gekroond en vervolgens beschermd door *vexillationes*. Het kan zijn dat hij ook Armenia Minor in bezit kreeg. Ondertussen probeerde Martius Verus waarschijnlijk ook de Romeinse grip op het land te verstevigen en de orde te vergroten; dat dat lukte kan men mogelijk afleiden uit het feit dat Armenië later hulptroepen leverde aan de Romeinen.¹⁹⁰

Avidius Cassius verbeterde eerst de discipline van de troepen om in 163 tegen de Parthen te strijden. Mogelijk vocht hij bij de Eufraat, waar hij Sura heroverde en onder meer Nicephorium veroverde. Uiteindelijk viel Martius Verus mogelijk in 165 Mesopotamia binnen, waar hij Osroëne op de Parthen heroverde en er een vazalkoning installeerde. Vervolgens werd Nisibis ingenomen en werden de Parthen in noord-Mesopotamia voorbij de Tigris gejaagd. Ondertussen trok Avidius Cassius mogelijk langs de Eufraat naar het zuidoosten. Bij Dura Europos vond een belangrijke veldslag plaats die de Romeinen wonnen, waarna ze doortrokken naar Seleucia en Ctesiphon. Seleucia werd uiteindelijk afgebrand en hetzelfde gebeurde met het paleis van Vologaesius in Ctesiphon. Uiteindelijk kwamen de Romeinen mogelijk zo ver als Babylon en Medië. Het kan zijn dat de Parthen vervolgens gedwongen werden een wapenstilstand met de Romeinen te sluiten. Daarna keerde Avidius Cassius, wiens leger was getroffen door de pest, terug naar Syria, waarbij hij echter vele soldaten aan de ziekte maar ook aan honger verloor. Zo werd Syria uitgebreid tot Dura Europos en kwam waarschijnlijk een deel van Mesopotamië, misschien Trajanus' oude provincie, in de Romeinse invloedssfeer te liggen; mogelijk werd Nisibis een bolwerk waar Romeinse troepen gestationeerd waren. Opvallend is dat in de grensstad Dura Europos onder

Rome bevat geen artikel over dit legioen, zoals gemeld wordt op pagina 1.7) lijkt dat vanwege zijn standplaats waarschijnlijk.

¹⁹⁰ Volgens Eutropius was Lucius Verus persoonlijk betrokken bij de herovering van Armenië. Dat lijkt echter onwaarschijnlijk. Wat betreft de hier beschreven acties van Martius Verus is het niet zeker of de beschrijving in Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 71.3.1.1 betrekking heeft op de Parthische oorlog of de opstand van de Armeense satraap Tiridates in 172 (zie pagina 76 en 77). Van enkele troepen heeft men aanwijzingen dat ze met Statius Priscus waren meegegaan, namelijk in het kort: I 'Minervia', V 'Macedonica', XII 'Fulminata' en XV 'Apollinaris'. De *vexillationes* die Sohaemus beschermde kwamen onder meer van het twaalfde legioen 'Fulminata' en het vijftiende legioen 'Apollinaris'. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 71.3.1.1 en 78.27.4, Eutropius, *Breviarium* 8.10, Fronto, *Epistulae* p. 2.133/131 en 145/126, Iamblichos, *Δραματικόν* 75b in: Phōtios, *Βιβλιοθήκη* of *Μυροβιβλίον* (ed. Les belles lettres, vertaald door R. Henry, band 2, codices 84-185 (Parijs 1960)) 94, *SHA: Marcus Antoninus* 9.1, *Verus* 7.1 en *Pescennius Niger* 4.2, A.R. Birley, 'Hadrian to the Antonines' in: Bowman, Garnsey en Rathbone, *The Cambridge ancient history* 11.162 en 163, Piso, 'Les légions dans la province de Dacie' 214, Ritterling, 'Legio' 1298, 1427, 1428, 1578 en 1754, Van den Hout, *A commentary* 301 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 297, 299 en 300

meer een eenheid Palmyreense boogschutters werd gestationeerd of geïncorporeerd; men maakte gebruik van hulptroepen die ervaren waren in de tactieken van het oosten.¹⁹¹

Deze veldtochten waren duidelijk een reactie op de Parthische aanval. Armenië, dat aangevallen was, kreeg een Romeinse vazalkoning en de Parthen werden verslagen en gestraft. Het lijkt er niet op dat de veroverde gebieden aan het Romeinse rijk werden toegevoegd; waarschijnlijk kwam Osroëne weer in de Romeinse invloedssfeer te liggen en gold dat ook voor Nisibis (en dus waarschijnlijk voor een deel van Mesopotamië), waarbij deze stad een soort bolwerk tegen de Parthen in Mesopotamië werd. Maar deze oorlog toont mogelijk ook aan dat de discipline in vreedstijd kon verslechteren, waardoor Avidius Cassius zijn troepen eerst moest disciplineren.¹⁹² Dat Avidius Cassius' soldaten onder meer stierven door een tekort aan voorraden kan erop wijzen dat hij ook via de Eufraat terugkeerde, dus via een op de heenweg leeggeroofd gebied. De mogelijke Romeinse aanwezigheid in Medië zou echter ook kunnen wijzen op een terugkeer via de Tigris.

Tussen 170 en 175 vroegen verschillende gebeurtenissen om militair ingrijpen waardoor het Romeinse oosten tijdelijk verzwakt was. Na de Parthische oorlog vochten *vexillationes* van enkele oosterse legioenen tussen 170 en 175 mogelijk mee in de Marcomannische oorlogen.¹⁹³ In 172 kwam een Armeense satraap genaamd Tiridates in opstand en verdreef hij Sohaemus. Martius Verus, de Cappadocische gouverneur, greep echter

¹⁹¹ Mogelijk waren in het kort onder meer de volgende troepen met Avidius Cassius meegegaan: III 'Gallica', IV 'Scythica', XV 'Apollinaris' en Gallische ('Keltische') en Maurische hulptroepen. De Palmyreense eenheid was mogelijk een soort dubbele *cohors equitata quingenaria*; zie voor de betekenis daarvan voetnoot 109 en Kennedy (zie hieronder). Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 16, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 71.2.3 en 2.4, Eutropius, *Breviarium* 8.10, Festus, *Breviarium* 14 en 21, Fronto, *Epistulae* p. 2.133 en 133n2/131, 191/175, 193/175 en *Epistulae: principia historia* 12/13 en 14/16, 16m en 17 (p. 209/210 en 213/212), Iamblichos, *Δραματικόν* 75b, de *Kroniek van Arbela* 4.3, Loukianos, *Πῶς δὲ ἱστορίαν συγγράφειν* 15, 19, 20, 22 en 28-31, *SHA: Verus* 7.1 en 8.3 en *Avidius Cassius* 5.5-12 en 6.5, Birley, 'Hadrian to the Antonines' 162-164, Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' 348, D.L. Kennedy, 'The cohors XX Palmyrenorum at Dura Europos' in: Dąbrowa, *The Roman and Byzantine army in the East* 90, 91 en 96, Speidel, 'Legio IV Scythica' 333 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 298. De Maurische hulptroepen komen relatief vaak voor bij Hērōdianos; waren het relatief goede troepen? Hērōdianos, *Ἱστορίαι* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.R. Whittaker, band 1, boeken 1-4 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969)) 3.3.4, 5, 4.15.1, 6.7.8 en 7.2.1. Mogelijk werd de veldslag bij Dura Europos of een andere belangrijke veldslag gewonnen dankzij regen. Fronto geeft in *Epistulae: principia historia* 14/16m (p. 2.213/212) namelijk het idee, in een slecht overgeleverd stuk, dat het voor een veldslag geregend had; hij spreekt over gladde grond, verkleumde handen en door de neerslag krachteloze bogen. Van den Hout meent in *A commentary* 480 dat hier verwezen wordt naar Trajanus' operaties in Dacië; hij beargumenteert niet waarom en is naar mijn mening dan ook niet overtuigend. De ideeën wat betreft de uitbreiding van de Romeinse invloedssfeer en Nisibis komen voort uit de gebeurtenissen ten tijde van Septimius Severus, zie daarvoor pagina 82.

¹⁹² Zie ook Fronto, *Epistulae: principia historiae* 10/11 (p. 2.207/208) en mogelijk *SHA: Avidius Cassius* 5.5-7, 7n1 en 8-12 (hoewel de brieven waarschijnlijk vervalsingen zijn geven ze mogelijk wel weer hoe men dacht over de disciplineren door Avidius Cassius en zit er dus wel enige historische waarheid in)

¹⁹³ Men neemt aan dat er onder meer *vexillationes* van het tiende legioen 'Fretensis', het twaalfde legioen 'Fulminata' en het vijftiende legioen 'Apollinaris' hebben meegevochten. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 71.9.1, 3 en 6, Ritterling, 'Legio' 1303, 1674, 1708 en 1754 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 298

in en zette Sohaemus weer op de troon.¹⁹⁴ Rond 172/173 veroorzaakten de Bucolen een opstand in Aegyptus en versloegen ze de Romeinen daar in een veldslag. Ze wilden Alexandrië innemen maar Avidius Cassius kwam uit Syria om de opstand neer te slaan; hij wist gebruik te maken van interne conflicten onder de Bucolen om hen verspreid te onderwerpen.¹⁹⁵ Deze opstand doet denken aan de tweede Joodse oorlog; de Romeinen versloegen de vijand als die verspreid was. Deze methode gaf de Romeinen een voordeel aangezien hun mankracht groter was dan dat van de verspreide Bucolen, terwijl dat voordeel bij een verenigde groep kleiner of niet aanwezig zou zijn geweest. Ook valt na verschillende opstanden op dat Aegyptus en de Joden in het oosten relatief opstandig waren. De aanwezigheid van Romeinse troepen in Aegyptus en Syria Palestina bood dan ook niet alleen bescherming tegen buitenlandse maar ook tegen binnenlandse vijanden. Buitenlandse vijanden waren er echter wel, wat bleek toen de grenstroepen van Aegyptus tijdens een rooftocht van de Saracenen verslagen werden.¹⁹⁶ Wat betreft de hier behandelde periode kan men stellen dat de verdediging van de oostgrens tussen 170 en 175 door verschillende conflicten tijdelijk was verzwakt.

In 175 wilde Avidius Cassius in Syria, nadat hij berichten had ontvangen dat Marcus Aurelius dood was, een gooi doen naar het keizerschap. Marcus Aurelius was echter niet dood, maar Avidius Cassius kon niet meer terug. Hij maakte het gebied ten zuiden van de Taurus tot zijn bezit en wilde de rest van het rijk door oorlog in handen krijgen. Marcus Aurelius werd ondertussen op de hoogte gehouden door Martius Verus. Hij bereidde zich voor om tegen Avidius Cassius ten strijde te trekken; daarbij wilde hij volgens Cassius Dio geen gebruik maken van troepen van bondgenoten. Avidius Cassius werd echter gedood voor er een burgeroorlog uitbrak. Marcus Aurelius kwam vervolgens, na Martius Verus vooruit te hebben gezonden naar Syria, naar de opstandige provincies, die hij mild behandelde. Aangezien Avidius Cassius zijn opstand in Syria was begonnen, waar hij zowel vandaan kwam als waar hij gouverneur van was, werd er in 176 een wet aangenomen dat niemand gouverneur mocht zijn in de provincie waar hij vandaan kwam.¹⁹⁷ Afgezien van het feit dat de dreigende burgeroorlog de verdediging van de oostgrens dreigde te verzwakken, is er meer uit deze opstand af te leiden. Ten eerste konden de gouverneurs kennelijk goed aan informatie komen en de keizer zo op te hoogte houden. Ten tweede wilde Marcus Aurelius geen

¹⁹⁴ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 71.3.1.1 misschien en 14.2 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 297, 299 en 300

¹⁹⁵ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 71.4.1 en 2, *SHA: Marcus Antoninus* 21.2 en *Avidius Cassius* 6.7 en Goldsworthy, *The Roman army at war* 92 en 93

¹⁹⁶ *SHA: Pescennius Niger* 7.2 en 8

¹⁹⁷ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 71.22.2-23.3, 27.1a-27.3.1, 27.3.2 en 31.1

bondgenotentroepen gebruiken; mogelijk wilde hij dat die aan de Romeinen in het algemeen loyaal bleven en dat hun loyaliteit niet deels ondergraven werd doordat ze door Romeinen tegen Romeinen gebruikt werden. Als dat gebeurde zou door hun keuzes de veiligheid van het rijk verslechteren aangezien ze zich dan zouden mengen in Romeinse burgeroorlogen terwijl ze de grenzen moesten verdedigen en partij kozen waardoor het deel van de bondgenoten dat verkeerd had gekozen vervolgens mogelijk door de winnende partij onderworpen moest worden. Tot slot verhoogde de nieuwe wet waarschijnlijk enigszins de binnenlandse veiligheid.

Rond 175 werd het hoofdkwartier van de Zwarte Zee-vloot van Trapezus naar Cyzicus, aan de westkust van Asia Minor, verplaatst; er waren echter nog steeds verschillende vlootbases langs de Zwarte Zee, waaronder Trapezus, zodat de Romeinse kusten nog steeds beschermd werden.¹⁹⁸

Het Romeinse oosten ondervond na de Parthische oorlog weliswaar geen dreiging meer van de Parthen, maar er vonden wel verschillende binnenlandse opstanden plaats, waaronder de opstand van een pretendent voor de keizerlijke troon. Al deze opstanden werden neergeslagen en de rust werd hersteld, maar tijdens deze periode zal de verdediging van de Romeinse oostgrens waarschijnlijk verzwakt zijn geweest, wat door de overwinning op de Parthen echter verder weinig gevolgen had.

Commodus (180-192)

Volgens Hērōdianos bezat Commodus een eenheid Parthische boogschutters. Mogelijk duidt dat op goede banden tussen de Parthen en de Romeinen. De in Armenië aanwezige *vexillationes* werden tijdens Commodus' regering, misschien wegens de vredige situatie, van daar weggehaald.¹⁹⁹ Er schijnt in het oosten tijdens Commodus' regering dus vrede te hebben geheerst en weinig bijzonders gebeurd te zijn.

Burgeroorlog tussen Septimius Severus en Pescennius Niger (193-194)

Hoewel het onlogisch lijkt de burgeroorlog tussen Septimius Severus en Pescennius Niger bij de Nervisch-Antonijnse dynastie te plaatsen vormde deze wel het einde van deze dynastie, waarna de Severische dynastie een frisse start maakte.

¹⁹⁸ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 79.7.3 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 301 en 302

¹⁹⁹ Hērōdianos, *Ἱστορίαι* 1.15.2 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 300 en 301

Tijdens de burgeroorlog om het keizerschap was Pescennius Niger in Syria in 193 een van de troonpretendenten; Septimius Severus was zijn belangrijkste rivaal. Niger stuurde berichten naar gouverneurs om alle toegangspunten en havens te bewaken. Hij verzamelde soldaten uit de kampen in het oosten en er werden nieuwe soldaten geworven. De passen in het Taurusgebergte werden gebarricadeerd met sterke muren en andere versterkingen om zo de oostelijke wegen te beschermen. Uit de moeite die Septimius Severus later had bij het overwinnen van de versterkingen wordt duidelijk hoe vaardig de Romeinen waren in het construeren van goede verdedigingswerken. Niger vroeg om bondgenootschappen met de Parthen, Armenië en Hatra; Armenië bleef, mogelijk vanwege de neutrale of Septimius Severus gezinde houding van het aangrenzende Cappadocia, neutraal terwijl hij van de Parthen en Hatra bondgenotentroepen kreeg. Pescennius Niger probeerde dus goede relaties aan te gaan met belangrijke volken in het oosten. Een goede relatie met de Parthen was belangrijk als hij tegen Septimius Severus zou strijden, aangezien die van de burgeroorlog konden profiteren door het Romeinse rijk aan te vallen, en het was ook belangrijk dat Armenië, dat immers aan het Romeinse rijk grensde, hem niet slecht gezind zou zijn. Het lijkt er echter wel op dat Armenië wegens de keuzevrijheid die het land bezat geen vazalkoninkrijk meer was maar eerder een bondgenoot. Hoewel Hatra onafhankelijk was lag deze stad verder weg; mogelijk was het verkrijgen van bondgenotentroepen voor Niger de belangrijkste reden voor een bondgenootschap met deze stad.²⁰⁰

In 194 vonden in Asia Minor verschillende veldslagen plaats tussen de troepen van Pescennius Niger en Septimius Severus. Cassius Dio geeft een kleine beschrijving van een van die gevechten, waarbij sommige soldaten met elkaar vochten, andere vanaf hoogten stenen en werpsperen wierpen en weer andere vanuit boten op een meer schoten. Nigers leger verloor echter telkens.²⁰¹ Vervolgens vochten hun troepen bij Issus, waaruit de Romeinse strijdwijze op te maken is. Pescennius Niger had vooraan zijn zwaarbewapende troepen geplaatst, daarachter zijn speerwerpers en λιθοβόλοι (steenwerpers) en daarachter zijn boogschutters. Achter de troepen plaatste hij de bagagedragers (σκευοφόρα) zodat zijn soldaten nergens heen konden indien ze de neiging kregen om te vluchten. Septimius Severus' leger had eenzelfde soort opstelling, met die uitzonderingen dat hij zijn cavalerie beval om Pescennius Nigers flank aan te vallen en zijn zwaarbewapende soldaten in een *testudo* de

²⁰⁰ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 73.14.3 en 4, Hērōdianos, *Ἱστορίαι* 3.1.1-4, 3.1, 2 en 6-7 en Wheeler, 'Legio XV Apollinaris' 269

²⁰¹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 74.6.4 en 5, Hērōdianos, *Ἱστορίαι* 3.2.2 en 10

vijand liet naderen.²⁰² Deze oppervlakkige beschrijvingen lijken op eerdere beschrijvingen van het Romeinse leger in actie; de infanterie vormde de kern van de legers en werd ondersteund door lichtbepapenden. Pescennius Niger verloor en nadat Antiochië door Septimius Severus' troepen was ingenomen probeerde hij naar de Eufraat, richting de Parthen, te vluchten; hij werd onderweg echter vermoord en zijn aanhangers werden vervolgens door Septimius Severus gestraft. Veel van Nigers soldaten wilden de Tigris oversteken en overlopen naar de Parthen om zo aan Septimius Severus te ontkomen; daarom verleende deze hen amnestie. Velen waren echter al overgestoken; volgens Hērōdianos leerden de Parthen zo bepaalde (Romeinse) wapens te maken en ermee te vechten.²⁰³ Mogelijk, indien deze vluchtelingen werkelijk zulke grote veranderingen teweeg brachten, werd het voor de Romeinen moeilijker om tegen de Parthen te vechten, vanwege de verhoogde diversiteit en daarmee inzetbaarheid van de Parthische troepen. De vraag is echter wat de invloed van deze vluchtelingen werkelijk was.

Men kan dus concluderen dat de oostgrens door de burgeroorlog verzwakt was maar door de gesloten bondgenootschappen ook beschermd werd. Mogelijk, doch dat is onzeker, had deze burgeroorlog echter gevolgen waardoor het Parthische leger sterker werd.

De Nervisch-Antonijnse dynastie (96-192)

De Nervisch-Antonijnse dynastie begon met het ietwat revolutionaire beleid van Trajanus; naast de creatie van Arabia Petraea, waardoor een relatief rechte grens van de Eufraat naar de Rode Zee liep, werden de provincies Armenia en Mesopotamia met daaromheen nieuwe vazalkoninkrijken gecreëerd. Deze Parthische oorlog was mogelijk uitgelokt doordat de Parthen onrechtmatig een koning op de Armeense troon hadden geplaatst, maar het resultaat was hoogstwaarschijnlijk niet enkel een reactie daarop. Het lijkt erop dat Trajanus van de Parthische binnenlandse conflicten gebruik probeerde te maken om de Romeinse oostgrens deels naar de Tigris te verschuiven, waardoor de Parthische positie verzwakt maar de Romeinse oostgrens verlengd werd, en een Romeins gezinde vorst op de Parthische troon te krijgen. Rond zijn dood bleek dat laatste echter te mislukken en Hadrianus herstelde, ook vanwege andere factoren, grotendeels de oude situatie, waarbij de Romeinse grens grotendeels langs de Eufraat liep, en sloot vrede met de Parthen. Daardoor was de Romeinse oostgrens goed beveiligd. Antoninus Pius liet de oostgrens zoals die was en behield de

²⁰² Wat betreft de λιθοβόλοι kan het hier, aangezien het simpelweg om 'steenwerpers' gaat, personen die stenen gooiden of apparaten die stenen wierpen of afschoten betreffen. Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 74.7.2-5

²⁰³ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 74.8.1 en 3 en Hērōdianos, *Ἱστορίαι* 3.4.2 en 6-9

vredige situatie in het oosten. Mogelijk werd Armenië weer een Romeins vazalkoninkrijk. Marcus Aurelius reageerde op een Parthische inval door duidelijk te maken dat dat niet werd geaccepteerd; de Romeinen overwonnen de Parthen en de rollen werden omgedraaid. Hij behield echter de oude grens maar voegde wel Osroëne en Nisibis (en waarschijnlijk dus ook een deel van Mesopotamië) aan de Romeinse invloedssfeer toe, waarmee Nisibis mogelijk een soort bolwerk tegen de Parthen werd. Ook werd Armenië weer een Romeins vazalkoninkrijk. Tijdens de Nervisch-Antonijnse dynastie werd de Romeins-Parthische grens dus zo ongeveer gehouden zoals die was; Arabia Petraea werd echter aan het Romeinse rijk toegevoegd, waardoor er een redelijk rechte grens tussen de Eufraat en de Rode Zee ontstond, en er werd in Mesopotamië een soort Romeins bolwerk gecreëerd, wat Trajanus mogelijk al probeerde maar ten tijde van Marcus Aurelius ongeveer lukte.

Wat betreft het Romeinse leger is te zien dat het eigenlijk net zo functioneerde als in de tijd van Josephus; de hulp- en bondgenotentroepen ondersteunden de Romeinse infanterie en maakten het Romeinse leger meer divers en bruikbaar, terwijl het aanpassingsvermogen ervan mogelijkheden bood tegen verschillende vijanden. Mogelijk waren de troepen wel iets meer divers geworden, zoals men kan zien als men de onderverdeling bij de 'Romeinse cavalerie' vergelijkt met de legionaire cavalerie uit Josephus' tijd.

De Severische dynastie (193-224)

Septimius Severus (193-211)

Septimius Severus herstelde de rust in het oosten, waarbij hij Syria rond 194 opdeelde in twee provincies, Syria Coele en Syria Phoenicia. Syria Coele bestond uit Noord-Syria, Commagene en de Eufraat-grens tot en met Dura Europos en bezat twee legioenen, het vierde legioen 'Scythica' en het zestiende legioen 'Flavia'. Syria Phoenicia bestond uit Zuid-Syria en daar was het derde legioen 'Gallica', waarvan *vexillationes* rond die tijd ook legioenen elders in het rijk ondersteunden, gestationeerd. De legioenen bevonden zich waarschijnlijk nog op hun oude standplaatsen.²⁰⁴ Deze verandering had verschillende gevolgen. Ten eerste had een Syrische gouverneur niet meer de beschikking over drie legioenen. Ten tweede waren, administratief gezien, de legioenen zo verdeeld over de oostgrens dat er daar meer waren waar de grens het meest bedreigd kon worden. In praktijk zal deze verandering echter weinig hebben veranderd aan de verdediging van de oostgrens.

Vanaf ongeveer 195 ondernam Septimius Severus verschillende veldtochten in het oosten. De volgorde daarvan is bij verschillende schrijvers verschillend, maar men kan ongeveer afleiden wat er gebeurde.

Het lijkt erop dat Septimius Severus rond 195 een expeditie ondernam tegen de Osroënen, de Adiabenen en Arabieren, mogelijk de Sceniten. De reden voor deze expeditie is ietwat onduidelijk. Het lijkt er op dat in ieder geval de Osroënen en de Adiabenen en misschien ook Arabieren mogelijk op instigatie van de Parthische koning Vologaesius van de burgeroorlog gebruik hadden gemaakt om Nisibis te belegeren, waarmee Osroëne zich openlijk losmaakte van de Romeinse invloedssfeer. Septimius Severus, die Pescennius Niger zo goed als verslagen had, trok echter naar Nisibis en versloeg hen. Zij beweerden echter dat zij daar de soldaten van Pescennius Niger voor hem hadden willen verslaan en vroegen hem (als dank) de resterende Romeinse garnizoenen uit hun gebieden weg te halen. Ze weigerden natuurlijk de veroverde forten op te geven. De Romeinse invloedssfeer was dus aangetast maar Nisibis was behouden. Septimius Severus ging niet met het voorstel akkoord maar trok

²⁰⁴ Dat de Eufraatgrens tot en met Dura Europos bij Syria Coele hoorde kan men afleiden uit het feit dat *vexillationes* van de legioenen uit Syria Coele zich daar bevonden, waarop Wheeler wijst. *Vexillationes* van het derde legioen 'Gallica' bevonden zich in Dacia en Numidia. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 55.23.2, 3, 24.3, 78.40.1 en 79.7.1, Hērōdianos, *Ἱστορίαι* 2.7.4, 3.5.1, 1n3, 5.3.9, 9n1 en 5.4.6, *AE* 1930 (1931) 141, Dąbrowa, 'Legio III Gallica' 311, Piso, 'Les légions dans la province de Dacie' 207 en 208, Ritterling, 'Legio' 1309, 1525 en 1560, Speidel, 'Legio IV Scythica' 334 en Wheeler, 'The army and the Limes in the East' 250. Zie voor de standplaats van het derde legioen 'Gallica' (Raphanaea) pagina 50, voor die van het vierde legioen 'Scythica' (Zeugma) pagina 39 en voor die van het zestiende legioen 'Flavia' (Samosata) pagina 63.

tegen hen ten strijde, waarschijnlijk om het veroverde gebied terug te krijgen en misschien om de gebieden van de Osroënen en Adiabenen aan de Romeinse invloedssfeer toe te voegen.²⁰⁵

Septimius Severus trok met zijn leger de Eufraat over om, richting Nisibis trekkend, het vijandelijk gebied binnen te vallen. Onderweg ontstond er een waterschaarste in het leger, maar er werd tijdig water gevonden. In Nisibis aangekomen stuurde hij zijn generaals (Candidus, Laetus en Lateranus) naar de vijandelijke gebieden om die te verwoesten en hun steden in te nemen. De Arabieren zonden toen gezanten met een nieuw vredesvoorstel naar Septimius Severus, die er echter niet mee akkoord ging.²⁰⁶

Het jaar daarop, rond 196, verdeelde Septimius Severus zijn leger opnieuw in drie delen om zijn generaals (Anullinus, Laetus en Probus) een (onbekend) gebied te laten onderwerpen. Toen dat gebeurd was verhoogde hij de status van Nisibis waarschijnlijk tot *colonia* en verklaarde hij, aldus Cassius Dio, dat zo een groot gebied aan het rijk was toegevoegd, dat een bolwerk voor Syria zou zijn. Abgarus van Osroëne was of had zich onderworpen en gaf een groot aantal boogschutters als hulptroepen, zijn vazalkoninkrijk werd mogelijk gereduceerd tot Edessa en van de rest van Osroëne werd een gelijknamige provincie gemaakt, waarna de infrastructuur in Syria Coele en Osroëne werd uitgebreid. Ook de Arabieren waarmee de Romeinen een conflict hadden werden onderworpen. Adiabene werd mogelijk tribuut opgelegd. Mogelijk had ook de Armeense koning zich onderworpen, zonder dat daar oorlog aan te pas kwam. Cassius Dio meende echter dat deze hele oorlog de bron was van constante oorlog, hoge kosten en weinig opbrengsten; zijn oordeel is echter subjectief.²⁰⁷

²⁰⁵ *Scenitae* waren ‘tentbewoners’. Deze naam hoeft dus niet zozeer te slaan op een volk maar wijst mogelijk eerder op stammen met een bepaalde levenswijze. Dat beeld komt ook naar voren bij Strabo en Plinius; Plinius plaatst hen ongeveer ten zuiden van de Eufraat terwijl Strabo hen zowel in Mesopotamia als ten zuiden van de Eufraat lijkt te plaatsen. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 75.1.1-3, de *Kroniek van Arbela* 6.5, Plinius, *Naturalis historia* 5.21.87, 6.30.125, 32.143 en 151, Strabo, *Γεωγραφικά* 16.1.8, 26-28, 2.1, 11 en 3.1 en Zōsimos, *Ιστορία νέα* (ed. Les belles lettres, vertaald door F. Paschoud, band 1, boeken 1 en 2 (Parijs 2000)) 1.8.2

²⁰⁶ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 75.2.1-3 en 75.2.1.2, Eutropius, *Breviarium* 8.18, Festus, *Breviarium* 21 en de *Kroniek van Arbela* 6.6

²⁰⁷ Het corrupte woord voor het onbekende gebied is Ἀρχήν. Verschillende suggesties voor wat er hoort te staan zijn: Ἀδιαβηνήν, Ἀτρηνήν en Ἀρβηλίτιν, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 75.3.2 en 2n1. In het eerste en derde geval zou het gaan om (nog) een expeditie naar Adiabene. Het verschil tussen Ἀρχήν en die beide woorden is echter wel erg groot. In het tweede geval zou het kunnen gaan om Hatra (Ἄτρα, de inwoners ervan worden Ἀτρηνοὶ genoemd en waren volgens de Romeinen mogelijk Arabieren, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 75.11.1, 2 en 12.2). Het woord voor Hatra is korter en wijkt relatief het minst af van Ἀρχήν. Natuurlijk kan Ἀρχήν ook voor een ander dan deze drie gebieden staan of kan het naar een onbekende streek of stad verwijzen. Wel lijkt het logisch dat het om een gebied of stad gaat in de streek waar Septimius Severus aan het vechten was. Wat betreft de Arabieren melden Aurelius Victor, Eutropius, Festus en Hieronymus dat het gebied van de Arabieren die zich dieper landinwaarts bevonden (*Arabas interiores*) tot een provincie werd gemaakt. Mogelijk leefden ze dus in het gebied van Osroëne. Cassius Dio leefde tijdens de oosterse oorlogen van Septimius Severus, Caracalla en Macrinus en stond daarom te dicht in tijd bij het gebeurde om objectief te kunnen worden genoemd. Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 20, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 75.3.2, 3 en 77.14.1, Eutropius, *Breviarium* 8.18, Festus, *Breviarium* 21, Hērōdianos, *Ιστορία* 3.9.2 en 3, Eusebius Sophronius Hieronymus, *Chronicon* (ed. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte: *Eusebius Werke* 7, door R. Helm (Berlijn 1956))

Wat Septimius Severus zo tot stand bracht was inderdaad een bolwerk tegen de Parthen. Dit gebied, dat zo ver uitstak van de grens bij de Eufraat, voorkwam dat de Parthen zomaar Syria (Coele), Armenië of via Armenië Cappadocia aan konden vallen; hun communicatie, bevoorrading et cetera konden worden verstoord en ze konden van achteren worden aangevallen. Als de Parthen de Romeinen wilden aanvallen moesten ze dat dus eigenlijk via Nisibis doen; de Romeinen konden in dat geval een leger verzamelen en naar Nisibis sturen. De Romeinse gebieden werden dus goed beveiligd dankzij deze Romeinse buffer tegen de Parthen.

Rond 197 ondernam Septimius Severus volgens Cassius Dio een veldtocht tegen de Parthen. Die hadden van de Romeinse burgeroorlog tegen Clodius Albinus gebruik gemaakt om Mesopotamië in bezit te nemen. Ze belegerden ook Nisibis, dat door Laetus verdedigd werd, maar konden het niet innemen. Toen Septimius Severus naar Nisibis kwam trokken ze weg.²⁰⁸ De daaropvolgende oorlog kan men dus goed een strafexpeditie noemen, al had Septimius Severus mogelijk ook andere redenen; als andere redenen worden genoemd dat hij oorlog voerde omdat de Parthen Pescennius Niger hadden gesteund en om roem te verkrijgen. Septimius Severus liet boten bouwen om met zijn leger, deels varend en deels lopend, via de Eufraat naar het zuidoosten te trekken. Het is onduidelijk of hij tijdens zijn tocht de Parthische koning versloeg of dat de Parthen vanwege interne conflicten nauwelijks verzet boden. Hij nam, mogelijk rond 198, Babylon, Seleucia en tot slot Ctesiphon in, dat hij liet plunderen. Hij bezette de stad niet maar trok vervolgens via de Tigris weer weg. Volgens Cassius Dio trok hij weg omdat hij niet bekend genoeg was met het gebied en er te weinig voorraden waren, volgens de *Scriptores historiae Augustae* omdat de weg door het Parthische leger geblokkeerd

198 n.C., *SHA: Severus* 9.9 en 18.1, *AE* 1936.17, Barnes, 'Cassius Dio's "Roman history"' 248, A.R. Birley, *The African emperor: Septimius Severus* (Londen 1988) 115, Kissel, *Untersuchungen zur Logistik* 59, 60 en 64, Wheeler, 'Methodological limits' 1.18 en 19 en idem, Wheeler, 'The army and the Limes in the East' 250

²⁰⁸ Het is zeer onduidelijk wat de samenstelling van de troepenmacht was. De legioenen waarvan men verwacht dat ze mee hebben gevochten waren in het kort: een *vex.* of het merendeel van I 'Adiutrix', I 'Parthica', een *vex.* van II 'Adiutrix', II 'Parthica', een *vex.* van III 'Augusta', een *vex.* van III 'Cyrenaica', III 'Parthica', een *vex.* van IV 'Flavia', een *vex.* of geheel IV 'Scythica', een *vex.* van V 'Macedonica', een *vex.* van VIII 'Augusta', een *vex.* van X 'Gemina', een *vex.* van XI 'Claudia', een *vex.* van XIII 'Gemina', XVI 'Flavia' en een *vex.* van XXII 'Primigenia'. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 75.9.1 en 3, *SHA: Severus* 15.2, Le Bohec, 'Legio III Augusta' 375, Y. le Bohec en C. Wolff, 'Legiones Moesiae Superioris' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.241, R. Fellmann, 'Die 11. Legion Claudia pia fidelis' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.130, Franke, 'Legio XXII Primigenia' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.100, Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' 348, Gómez-Pantoja, 'Legio X Gemina' 187 en 190, Lörincz, 'Legio I Adiutrix' 157, idem, 'Legio II Adiutrix' 166, Piso, 'Les légions dans la province de Dacie' 215 en 216, Reddé, 'Legio VIII Augusta' 124, Ritterling, 'Legio' 1315, 1398, 1450, 1501, 1580 en 1699 en Speidel, 'Legio IV Scythica' 333-335. Hoewel er dus niet wordt gemeld of XVI 'Flavia' meevocht lijkt dat vanwege zijn standplaats zeer waarschijnlijk.

werd. De reden voor de andere terugweg was dat het voedsel en het hout langs de Eufraat op waren.²⁰⁹

Op de terugweg werd Hatra belegerd, mogelijk omdat de stad Pescennius Niger had gesteund. Het is een mogelijkheid dat Hatra een nog onoverwonnen stad was van de Arabieren waartegen Septimius Severus oorlog gevoerd had. Het kan echter ook zo zijn dat Septimius Severus plannen voor Hatra had zoals Trajanus ze ook had gehad; het was een belangrijke stad op de weg van en naar Mesopotamië en zou een goede voorpost zijn geweest voor Romeins gebied. De belegering mislukte; de belegeringswapens werden door de vijand verbrand en vele soldaten werden gedood of gewond. Daarom trokken de Romeinen weer weg. Het kan zijn dat het leger op de terugweg via Adiabene terugtrok, dat het verwoestte en waarbij de koning gedood werd aangezien deze Romeinse vazalkoning niet mee had willen doen aan de oorlog tegen de Parthen. Later probeerde Septimius Severus na het verzamelen van een grote voorraad voedsel en het bouwen van vele belegeringswapens Hatra opnieuw in te nemen, volgens Cassius Dio omdat het de enige stad was die niet was onderworpen. Ook dit keer verloor Septimius Severus echter vele belegeringswapens en soldaten; dat gebeurde onder meer tijdens het fourageren, als de Arabische cavalerie snelle aanvallen deed. De Hatreese Arabieren gaven zich echter niet over, terwijl de Romeinse soldaten ondertussen ontevreden raakten en ongehoorzaam werden. Uiteindelijk gaf Septimius Severus de belegering op. Mogelijk blijkt het strategische belang van Hatra uit het feit dat het twee keer belegerd werd en volgens Hērōdianos het hoofddoel van de Parthische oorlog was.²¹⁰

Septimius Severus stationeerde twee nieuwe legioenen in de na de Parthische oorlog gecreëerde provincie Mesopotamia: het eerste legioen ‘Parthica’, dat bij Singara gestationeerd werd, en het derde legioen ‘Parthica’, dat bij Rhesaina gestationeerd werd. De zuidoostgrens van deze provincie liep vanaf Circesium aan de Eufraat via Singara naar en langs de Tigris. Zo was er dus een goed beschermd Romeins bolwerk gecreëerd; wat Trajanus door zijn dood

²⁰⁹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 75.9.3-5, Eutropius, *Breviarium* 8.18, Festus, *Breviarium* 21, Hērōdianos, *Ἱστορία* 3.5.1, *SHA: Severus* 9.9, 10, 15.1, 3 en 16.1-6, Birley, *The African emperor* 129 en 130 en Roques, *Hérodien* 247n83

²¹⁰ Hērōdianos vertelt dat het binnenvallen van het Parthische gebied plaatsvond ná de belegering van Hatra en wel doordat de Romeinse schepen op de terugweg toevallig door de stroming naar Ctesiphon werden meegevoerd. Dat lijkt onwaarschijnlijk. Het is niet geheel duidelijk wie Adiabene aanviel. Het gaat over de overwinnaars, dus het lijkt om de Romeinen te gaan, men zou echter ook kunnen zeggen dat het om de Parthen ging die volgens de *Kroniek van Arbela* de Perzen hadden verslagen. Cassius Dio, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* 75.10.1, 11.1, 2 en 12.2-13.1, Eutropius, *Breviarium* 8.18, Festus, *Breviarium* 21, Hērōdianos, *Ἱστορία* 3.5.1 en 9.2-11, de *Kroniek van Arbela* 6.11 en *SHA: Severus* 9.9, 10 en 18.1 en mogelijk *AE* 1936.17. Zie voetnoot 207 over de Arabische inwoners van Hatra.

niet was gelukt, lukte Septimius Severus wel.²¹¹ Septimius Severus versterkte ook Arabia Petraea; enkele Syrische gebiedjes werden aan Arabia Petraea toegevoegd, de militaire infrastructuur langs de Trajaanse weg werd versterkt en door de constructie van een serie forten tussen Basie en Dumata ten oosten van Arabia Petraea werd de Romeinse invloedssfeer uitgebreid naar het oosten. Van de legioenen van Syria Coele, die zich niet meer bij de grens van het Romeinse rijk bevonden, werden *vexillationes* naar Dura Europos gezonden; het Romeinse rijk had dus bij de Eufraat wel een goed beschermde voorpost, maar bij de Tigris niet.²¹²

Septimius Severus' veldtochten lijken vooral een reactie te zijn geweest op Parthische gezinde agressie. De Osroënen, de Adiabenen en Arabieren werd door grootschalige verwoesting duidelijk gemaakt dat hun aanval op de Romeinse invloedssfeer niet werd getolereerd. Vervolgens werd de Parthen dezelfde boodschap duidelijk gemaakt. Hatra werd belegerd maar kon niet ingenomen worden, waaruit blijkt dat de Romeinse oorlogsapparaten en belegeringsvaardigheden hen niet onoverwinnelijk maakten bij belegeringen. Het Romeinse rijk werd uitgebreid met de provincies Osroëne en Mesopotamia met daarin Nisibis; zo was er duidelijk een Romeins bolwerk tegen de Parthische dreiging gecreëerd. Daarnaast werd Armenië mogelijk weer een Romeins vazalkoninkrijk. Tot slot versterkte Septimius Severus Arabia Petraea. De verdediging van de oostgrens werd tijdens zijn regering dus versterkt en vergemakkelijkt. Men zou kunnen stellen dat Septimius Severus ongeveer hetzelfde deed als Trajanus, maar dat hij de kans kreeg om zijn plannen volledig uit te voeren terwijl Trajanus daarvoor misschien te vroeg overleed.

Caracalla (212-217)

Rond 213 lokte Caracalla vazalkoning Abgarus van Osroëne, die volgens Cassius Dio teveel macht naar zich toetrok toen verwante stammen onder zijn controle kwamen, naar zich toe en zette hem vast; Osroëne werd vervolgens bij het Romeinse rijk ingelijfd. Toen de Armeense koning en zijn zonen een conflict hadden deed hij bij hen hetzelfde, waarop de Armeniërs in

²¹¹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 55.24.4, Festus, *Breviarium* 14, Birley, *The African emperor* 132, Lepper, *Trajan's Parthian war* 114 en 115, Ritterling, 'Legio' 1539, C. Wolff, 'Legio I Parthica' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.249 en idem, 'Legio III Parthica' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.251

²¹² Aan Arabia Petraea werden mogelijk Batanaea, Trachonitis en Perea toegevoegd. Mogelijk liep de Romeinse invloedssfeer tot en met Hegra, het huidige Meda'in Saleh, in de Hejaz. Birley, *The African emperor* 134, Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' 345 en 346, Isaac, *The limits of empire* 126 en 127 en Ritterling, 'Legio' 1513

opstand kwamen.²¹³ De inlijving van het verkleinde vazalkoninkrijk Osroëne was, of de genoemde reden nu werkelijk de reden ervoor was of niet, niet verwonderlijk; enerzijds was het vrij recent nog Parthisch gezind geweest. Zeker indien de koning machtiger aan het worden was, was het een logische stap. Anderzijds werd het omringd door Romeins grondgebied, waardoor directe Romeinse overheersing de militaire logistiek en de verdediging van het Romeinse rijk mogelijk vergemakkelijkte. Het is de vraag of onrust de reden was voor de poging om Armenië in te lijven. Onrust was natuurlijk ongewenst, maar het kan ook zijn dat Caracalla Armenië probeerde in te lijven om het Romeinse rijk, waarvan de provincie Mesopotamia ten zuiden van Armenië lag, een sterker front tegen te Parthen te geven. Men zou ook andersom kunnen beredeneren dat de Romeinen Armenië door de bescherming van Mesopotamia tegen de Parthen zonder veel gevaar konden inlijven. Overigens was het tweede legioen ‘Traiana’ mogelijk tussen 213 en 215 tijdelijk naar het westen verplaatst om mee te vechten tegen de Alamannen.²¹⁴ Door de Armeense opstand en de tijdelijke afwezigheid van een legioen in Aegyptus werd de oostgrens dus verzwakt.

Caracalla had een falanx naar het voorbeeld van de Macedonische falanx van Alexander de Grote opgezet, bestaande uit zestienduizend man bewapend met de wapens die ze in de tijd van Alexander de Grote zouden hebben gedragen: een helm van ongelooide runderhuid, een kuras van driedradig linnen, een (mogelijk rond) bronzen schild (ἀσπίς), een lange speer (δόρυ μακρόν), een korte speer (αἰχμή βραχεῖα), hoog schoeisel (κρηπίδες) en een zwaard (ξίφος).²¹⁵ Caracalla drilde deze falanx toen hij rond 214/215 zijn winterkwartier in Nicomedia had. Hij was daar om zich voor te bereiden op een Armeense en een Parthische oorlog, dus waarschijnlijk was hij van plan deze falanx tijdens deze oorlogen te gebruiken. Hoewel Caracalla mogelijk Alexander wilde imiteren, was het idee van een falanx niet geheel uit de lucht gegrepen. Zowel bij Josephus als bij Arrianos hadden de opstellingen veel weg van een falanx; het opzetten van een falanx was dus geen al te grote stap. Caracalla liet ook twee grote (belegerings)apparaten bouwen, die bestonden uit verschillende onderdelen die over water naar Syria Coele vervoerd konden worden.²¹⁶ Hier komen dus de uitgebreide voorbereidingen voor oorlogen naar voren. Mogelijk was het ook tijdens de voorbereidingen voor de geplande oorlogen dat er een extra eenheid legionaire cavalerie, *equites*

²¹³ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 77.12.1a-2, 18.1 en 78.27.4

²¹⁴ Ritterling, ‘Legio’ 1317, 1318, 1322 en 1489

²¹⁵ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 77.7.1 en 2 en Hērōdianos, *Ἱστορίαι* 4.8.2

²¹⁶ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ἱστορία* 77.18.1 en Bosworth, ‘Arrian and the Alani’ 245 en 246. Zie pagina 46 en 70 voor Josephus’ en Arrianos’ opstellingen.

extraordinarii, werd opgericht, die misschien als extra tegenwicht tegen de mobiele Parthische troepen moest dienen.²¹⁷

Tijdens zijn regering had Caracalla voor het leger enkele beloningen en vrijstellingen van militaire taken ingesteld.²¹⁸ Dat kan negatieve gevolgen hebben gehad voor de discipline, maar het is niet te zeggen in hoeverre dat de verdediging van de Romeinse oostgrens beïnvloedde.

Rond 216 ondernam Caracalla een veldtocht tegen de Parthen. Cassius Dio geeft hiervoor verschillende excuusredenen. Eén excuus was dat de Parthische koning Vologaesus had geweigerd ene Tiridates en ene Antiochus uit te leveren. Waarschijnlijk was Tiridates een naar de Parthische koning overgelopen Armeense prins en was Antiochus een vriend van hem. Een ander excuus was dat de Parthische koning Artabanus Caracalla had geweigerd zijn dochter te trouwen (waarmee Caracalla aanspraak had kunnen maken op de Parthische troon). De werkelijke reden was volgens Cassius Dio dat Caracalla het Parthische rijk in handen wilde krijgen.²¹⁹

Caracalla viel het Parthische rijk binnen, verwoestte gebied en vele forten in de buurt van Medië en wist Arbela aan zijn kant te krijgen; men kan daaruit afleiden dat hij Adiabene aanviel. De Parthen ontweken hem ondertussen om zich in het gebergte ten oosten van de Tigris voor te bereiden; zo werd een groot leger bijeengebracht. Na de winter werd Caracalla echter vermoord.²²⁰ Volgens Hērōdianos begon de oorlog anders. Hij is van mening dat

²¹⁷ K. Strobel, 'Strategy and army structure between Septimius Severus and Constantine the Great' in: Erdkamp, *A companion to the Roman army* 275

²¹⁸ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 78.28.2

²¹⁹ Later werd een Tiridates koning van Armenië; het is dus goed mogelijk dat het om dezelfde Tiridates gaat. Dan zou hij gevlucht kunnen zijn voordat of terwijl Caracalla de koninklijke familie liet vastzetten. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 77.19.1, 2, 78.1.1 en 78.27.4 en Hērōdianos, *Ιστορία* 4.10.1, 2 en 5

²²⁰ Het is zeer onduidelijk wat de samenstelling van de troepenmacht was. De legioenen waarvan men verwacht dat ze mee hebben gevochten waren in het kort: I 'Adiutrix', I 'Parthica', II 'Adiutrix', II 'Parthica', een *vex.* van III 'Augusta', een *vex.* van III 'Cyrenaica', een *vex.* van III 'Gallica', een *vex.* van III 'Italica', III 'Parthica', een *vex.* van IV 'Flavia', een *vex.* van of geheel IV 'Scythica', een *vex.* van of geheel V 'Macedonica', misschien een *vex.* van VII 'Claudia', misschien een *vex.* van VIII 'Augusta', een *vex.* van of geheel X 'Fretensis', een *vex.* van XIII 'Gemina', een *vex.* van XIV 'Gemina', XVI 'Flavia', een *vex.* van XXII 'Primigenia' en een *vex.* van XXX 'Ulpia'. Mogelijk bevonden ook Albaanse hulptroepen zich in Caracalla's leger. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 78.1.1, 2, 4, 3.1, 4.1, 5.4, 5 en 34.2, Eutropius, *Breviarium* 8.20, Festus, *Breviarium* 21, Plinius, *Naturalis historia* 6.16.41, *SHA* (ed. Loeb classical library, vertaald door D. Magie, band 2, van *Antoninus Caracallus* tot en met *Maximus et Balbinus* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2000)) *Antoninus Caracalla* 6.4 en 6.6, *AE* 1993 (1996) 1572 en 1576-1579, Le Bohec, 'Legio III Augusta' 375, idem, 'Legio XXX Ulpia' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.73, Le Bohec en Wolff, 'Legiones Moesiae Superioris' 241, Dąbrowa, 'Legio III Gallica' 311, idem, 'Legio X Fretensis' 321, K. Dietz, 'Legio III Italica' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.139, Franke, 'Legio XIV Gemina' 201, idem, 'Legio XXII Primigenia' 101, Gatier, 'La legio III Cyrenaica et l'Arabie' 348, Lörincz, 'Legio I Adiutrix' 157, idem, 'Legio II Adiutrix' 167, Reddé, 'Legio VIII Augusta' 124, W. van Rengen, 'La IIe légion Parthique à Apamée' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.408, C. Ricci, 'Legio II Parthica. Una messa a punto' in: Le Bohec en Wolff, *Les legions de Rome* 1.399 en 402, Ritterling, 'Legio' 1315, 1321, 1322, 1323, 1399, 1450, 1479, 1501, 1513, 1536, 1622 en 1742 en Speidel, 'Legio IV Scythica' 335. Hoewel er dus niet wordt gemeld of XVI 'Flavia' meevocht lijkt dat vanwege zijn

Artabanus Caracalla wel zijn dochter ten huwelijk wilde geven, maar dat Caracalla bij een ontmoeting ten oosten van de Tigris, mogelijk op het huwelijksfeest, van de situatie gebruik maakte om het Parthische gezelschap grotendeels af te slachten. Vervolgens trok Caracalla plunderend en verwoestend door het Parthische gebied waarna hij zich met zijn leger terugtrok naar Mesopotamia. Hērōdianos meldt overigens ook dat de Romeinen zeer vaardig waren in het vechten met speren (door hem δόρατα genoemd), wat kan wijzen op het succes van Caracalla's falanx of, misschien, op de manier waarop de Romeinen in het algemeen in het oosten vochten.²²¹

De vraag is of Caracalla strategische overwegingen had voor zijn veroveringstocht. Mogelijk wilde hij ook van Adiabene een bolwerk maken. Dan zou de driehoek Osroëne, Adiabene en Armenië, als hij dat veroverd had, het Parthische rijk in het noorden begrenzen, terwijl de rest van het Romeinse rijk het in het westen begrensd. Dat lijkt echter vergezocht; door Caracalla's vroege dood is helaas niet duidelijk wat zijn plannen waren. Dat Caracalla het gehele Parthische rijk in handen wilde krijgen lijkt ietwat onwaarschijnlijk, maar dat hij het gebied veroverde om roem te verkrijgen of Alexander de Grote na te doen kan men niet uitsluiten.

Macrinus (217-218)

Na Caracalla's dood viel Artabanus, woedend over hoe hij behandeld was, met een groot leger Mesopotamia binnen. Daarbij verloren de Romeinen waarschijnlijk Adiabene. Macrinus probeerde vrede te sluiten en legde de schuld van de oorlog bij Caracalla. Daarop eiste Artabanus onder meer dat Macrinus de forten en verwoeste steden zou herbouwen en Mesopotamia zou afstaan. Voordat Macrinus een antwoord had gegeven kwamen beide legers elkaar tegen bij Nisibis, waar de Parthen naartoe trokken.²²² Er zijn verschillende verhalen

standplaats zeer waarschijnlijk. Hetzelfde zou men ook denken van I en III 'Parthica', zeker aangezien ze waarschijnlijk ook meevochten in de Parthische oorlog van Septimius Severus. Volgens de *Scriptores historiae Augustae* voerde Caracalla oorlog in de gebieden van de Cadusiërs en de Babyloniërs; het lijkt erop dat de auteur wel wist dat Caracalla in het oosten was geweest, maar niet precies doorhad waar, aangezien Cassius Dio en Hērōdianos gedetailleerder zijn en het ongeveer met elkaar eens lijken te zijn over waar het oorlogsgebied was, namelijk in het Parthische gebied ten oosten van de Tigris. Ook verschillen de *Scriptores historiae Augustae* in het feit dat ze melden dat de Romeinen en de Parthische satrapen een guerrillaoorlog voerden en dat er dus wel gevochten werd.

²²¹ Hērōdianos, *Ἱστορίαι* 4.10.1-3 en 5 en 11.1-9

²²² De 'manier waarop hij <Artabanus> behandeld was', zo genoemd door Cassius Dio, zou naar de inval van Caracalla kunnen verwijzen, maar ook naar Caracalla's verraad op het bruiloftsfeest. Deze zin kan dus betrekking hebben op hoe Artabanus diplomatiek of persoonlijk behandeld was. Hij lijkt echter vooral betrekking te hebben op hoe Artabanus als persoon behandeld was; in dat geval kan deze zin een aanwijzing zijn dat Hērōdianos' bruiloftsverhaal waar is. Hērōdianos laat Macrinus, als Artabanus tegen hem ten strijde trekt,

over de veldslag en hoe die eindigde. Volgens Cassius Dio werd Macrinus verslagen in een veldslag die voortkwam uit een conflict over de watervoorraad tussen beide kampen. Daarna werd er vrede gesloten tussen de Parthen en de Romeinen, waarbij de Romeinen een grote som geld betaalden aan de Parthen; de Parthische koning was tot vrede geneigd aangezien zijn leger te weinig voedsel had en aangezien de aanstichter van de vorige oorlog dood was.²²³ Hērōdianos beschrijft het verloop van de veldslag; het is de vraag hoeveel hij er werkelijk van af wist. De Parthen, wiens leger uit veel cavalerie, boogschutters en bepantserde cavaleristen met lange speren (δόρατα μακρά) op paarden en kamelen bestond, vielen al oorlogskreten uitend aan. De Romeinen hadden in hun centrum lichtbepappende en mobiele troepen en op de flanken cavalerie en Maurische hulpstroepen. De Parthen richtten grote schade aan met hun pijlen en speren, maar de Romeinen waren sterker in het directe gevecht. Toen de Romeinen werden omringd door cavalerie deden ze alsof ze vluchtten, waarbij ze voetangels (τριβόλοι) en andere puntige ijzeren voorwerpen neerwierpen, zodat de vijandelijke cavalerie werd gehinderd en de Parthen paarden en kamelen verloren. De derde dag van de veldslag probeerden de Parthen de Romeinen te omsingelen, waarop de Romeinen hun opstelling verbreedden. Uiteindelijk was het slagveld door alle doden zo onbegaanbaar geworden dat men stopte met vechten. Macrinus stuurde Artabanus een vredesvoorstel met het bericht dat degene die de vrede had geschonden, Caracalla, dood was. Er werd vrede gesloten waarbij Macrinus zijn gevangenen en het geplunderde bezit teruggaf aan Artabanus; die sloot onder meer vrede aangezien zijn leger uitgeput was. Andere bronnen zijn het met Hērōdianos eens dat de veldslag onbeslist eindigde door het vredesvoorstel. Vervolgens trok Macrinus zich met het leger vanuit Mesopotamia terug naar Syria, waarna de naar het oosten getrokken troepen naar het westen terugkeerden. Parthische soldaten maakten daar mogelijk gebruik van om Mesopotamia te plunderen.²²⁴

Men kan dus concluderen dat de veldslag eindigde met een vrede tussen de Romeinen en de Parthen en dat Artabanus vergoed werd voor de verliezen van de vorige oorlog. Daarnaast kan men concluderen dat de Parthische en Romeinse legers aan elkaar gewaagd

zeggen dat de Parthische koning wraak wilde nemen voor de soldaten die afgeslacht waren tijdens een geldend bestand. Dat kan naar zijn huwelijksverhaal verwijzen, maar kan ook betekenen dat Caracalla mogelijk ondanks de vrede het Parthische gebied binnenviel. Geen van beide schrijvers is dus overtuigend genoeg. Het is waarschijnlijk dat Macrinus' leger ongeveer identiek was aan dat van Caracalla, aangezien de Parthische oorlog in feite nog steeds aan de gang was en hij Caracalla's troepen over had genomen. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 78.26.1-5, Hērōdianos, *Ιστορία* 4.14.1, 3 en 6 en de *Kroniek van Arbela* 8.1

²²³ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 78.26.5-27.3

²²⁴ Men krijgt van Hērōdianos niet het idee dat hij persoonlijk betrokken was bij de Parthische oorlogen en het is dus de vraag hoeveel hij werkelijk van de oorlogvoering in deze oorlogen afwist. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 78.29.2, Hērōdianos, *Ιστορία* 4.14.3 en 15.1-9, de *Kroniek van Arbela* 8.1, *SHA: Opilius Macrinus* 8.3 en 4 en Ritterling, 'Legio' 1321 en 1323

waren; bij een veldslag was het dus geenszins zeker welke partij zou winnen. Mogelijk kan men uit Hērōdianos' verhaal afleiden dat de Romeinen hun vechtmethoden hadden aangepast aan hun vijand, zoals te zien is aan het gebruik van voetangels, maar het is de vraag in hoeverre Hērōdianos informatie bezat over de veldslag.

Rond die tijd beëindigde Macrinus ook de oorlog in Armenië; de voormalige vijand Tiridates werd de Romeinse vazalkoning van Armenië. De Dodecaschoenus in het zuiden van Aegyptus werd echter waarschijnlijk opgegeven, hoewel onduidelijk is of dat tijdens de regering van Macrinus of Elagabalus gebeurde; het gebied viel vervolgens in de handen van de Meroïten. Het kan zijn dat de Romeinen dat deden omdat het teveel moeite kostte om dat gebied in handen te houden. Was de troepenmacht in Aegyptus mogelijk te klein terwijl de druk op Aegyptus was toegenomen?²²⁵ De Romeinen kregen er dus een vazalkoninkrijk bij, maar stonden ook gebied af.

Macrinus probeerde tijdens zijn regering enkele veranderingen met betrekking tot het leger door te voeren, zoals een verlaging van de soldij en het terugdraaien van bepaalde beloningen en vrijstellingen van militaire taken die Caracalla had doorgevoerd. Hoewel deze veranderingen mogelijk onder meer een verbetering van de discipline tot doel hadden, waren de soldaten er niet blij mee. Het is dus maar de vraag of ze de discipline verbeterden.²²⁶

Toen Macrinus in een burgeroorlog door de troepen van Alexander Severus verslagen was stuurde hij volgens Cassius Dio zijn zoon naar Artabanus, de Parthische koning (hij werd onderweg echter gearresteerd).²²⁷ Daaruit zou men af kunnen leiden dat er een goede relatie tussen Macrinus en Artabanus was.

Tijdens Macrinus' regering wonnen en verloren de Romeinen; er werd vrede gesloten met de Parthen en Armenië werd weer een Romeins vazalkoninkrijk maar de door Caracalla veroverde gebieden en de Dodecaschoenus werden waarschijnlijk opgegeven. Daardoor werd de situatie van na de veroveringen van Septimius Severus grotendeels hersteld en heerste er weer vrede in het oosten.

Elagabalus (218-222)

Nadat Elagabalus in 218 keizer was geworden stonden er verschillende troonpretendenten op, onder meer in het derde legioen 'Gallica' en het vierde legioen 'Scythica'. Het derde legioen

²²⁵ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 78.27.4 en Török, *The kingdom of Kush* 475. Zie voor Armenia Minor ook pagina 75

²²⁶ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 78.28.2

²²⁷ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* 78.39.1 en 40.1, *SHA: Opilius Macrinus* 10.3

‘Gallica’ werd mogelijk in de winter van 218 ontbonden en het kan zijn dat het vierde legioen ‘Scythica’ hetzelfde lot onderging. De soldaten van deze legioenen werden waarschijnlijk tijdelijk in andere legioenen geplaatst. Men gaat er echter van uit dat deze legioenen voor 226 opnieuw opgericht werden.²²⁸

Alexander Severus (222-224 (het einde van dit onderzoek))

Tijdens de korte periode van dit onderzoek dat Alexander Severus regeerde gebeurde er in het Romeinse oosten weinig dat voor dit onderzoek noemenswaardig is. Wel zijn er enkele relevante gegevens uit die tijd overgeleverd. Zo geeft Cassius Dio een beschrijving van waar de legioenen kort na 225 geplaatst waren: het twaalfde legioen ‘Fulminata’ en het vijftiende legioen ‘Apollinaris’ in Cappadocia; het eerste legioen ‘Parthica’ en het derde legioen ‘Parthica’ in Mesopotamia; het vierde legioen ‘Scythica’ en het zestiende legioen ‘Flavia’ in Syria Coele; het derde legioen ‘Gallica’ in Syria Phoenicia; het zesde legioen ‘Ferrata’ en het tiende legioen ‘Fretensis’ in Syria Palestina; het derde legioen ‘Cyrenaica’ in Arabia Petraea en het tweede legioen ‘Traiana’ in Aegyptus.²²⁹ De legioenen bevonden zich dus nog op dezelfde plaatsen als na de stichting van Mesopotamia door Septimius Severus. Daarnaast is er informatie over de logistiek ten tijde van Alexander Severus. Over die tijd wordt namelijk gemeld dat keizers bij het maken van marsen in het rijk gebruik maakten van van te voren gereedgemaakte rustplaatsen en voorraden die op bepaalde plaatsen verzameld waren. Daarnaast wordt gemeld dat soldaten in het Romeinse rijk voor gemiddeld zeventien dagen aan voedsel konden meedragen; bij de rustplaatsen konden ze hun voorraden aanvullen.²³⁰

De regering van Alexander Severus biedt dus vooral informatie over de Romeinse logistiek. Het netwerk dat de Romeinen hadden komt mooi naar voren en laat zien dat de bevoorrading van de Romeinse troepen waarschijnlijk goed georganiseerd was.

²²⁸ De soldaten van het derde legioen ‘Gallica’ kwamen mogelijk bij het derde legioen ‘Augusta’ terecht. Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 55.23.2, 3, 79.7.1 en 3, Barnes, ‘Cassius Dio’s “Roman history”’ 248 en 254, Dąbrowa, ‘Legio III Gallica’ 311 en 313, Ritterling, ‘Legio’ 1324, 1526 en 1527 en Speidel, ‘Legio IV Scythica’ 335

²²⁹ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 55.23.2-5, 24.3 en 24.4n1 en Barnes, ‘Cassius Dio’s “Roman history”’ 248 en 254

²³⁰ *SHA: Alexander Severus* 45.2, 47.1 en 1n4. Vergelijk het gemelde over voorraden met Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 17.9.2

De Severische dynastie (193-224)

Tijdens de heerschappij van de Severische dynastie werd in het oosten veel gevochten. Septimius Severus reageerde op aanvallen vanuit de Parthische invloedssfeer; hij strafte de agressors, lijfde Osroëne grotendeels in en creëerde de provincie Mesopotamia als een Romeins bolwerk tegen de Parthen. Caracalla lijfde het restant van Osroëne in, veroverde Adiabene en was van plan ook Armenië in te lijven. Of hij dat deed uit veroveringsdrang, als imitatie van Alexander de Grote of uit strategische overwegingen is echter onduidelijk. Na hem vocht Macrinus een onbesliste veldslag tegen de Parthen, waarna vrede werd gesloten en Adiabene opgegeven werd. Wel werd van Armenië weer een Romeins vazalkoninkrijk gemaakt. Vanaf Septimius Severus tot Alexander Severus was er dus een Romeinse grens van Pontus tot Arabia Petraea waaraan Osroëne en Mesopotamia waren toegevoegd; deze provincies vormden een soort 'Mesopotamische Mark'. De Parthen konden er niet omheen, waardoor Armenië en Syria beschermd waren, en indien de Parthen Mesopotamia aanvielen kon in het Romeinse oosten een leger verzameld worden en naar Nisibis, een stad die belangrijk was voor de verdediging van het oosten, worden gestuurd. Daarnaast blijkt dat het Romeinse rijk een uitgebreid logistiek netwerk bezat waardoor troepen zich waarschijnlijk snel, goed bevoorrad en veilig konden verplaatsen.

Conclusie

Bij het antwoord op de vraag hoe tussen 27 voor en 224 na Christus de Romeinse oostgrens werd verdedigd, kan onderscheid worden gemaakt tussen:

- hoe de Romeinse oostgrens in strategisch opzicht werd verdedigd.
- hoe het Romeinse leger in het oosten functioneerde.

Vanaf Augustus vonden er vele veranderingen plaats in het oosten. Wat betreft het strategische beleid in het Romeinse oosten is tijdens de Julisch-Claudische dynastie te zien dat de Romeinse oostgrens zich vooral bij Asia Minor langzaamaan naar het oosten verplaatste, waardoor het aantal vazalkoninkrijken langzaamaan verkleind werd. De keizers kregen een steeds directere controle over het grensgebied tussen het Romeinse rijk en dat van de Parthen. Het tempo verschilde afhankelijk van de keizer, maar grootschalige veranderingen creëerden een onrustige situatie en waren daarom waarschijnlijk onwenselijk. Ten tijde van Nero liep de oostgrens grotendeels gelijk aan de Eufraat, doch niet geheel. Ondertussen werd steeds agressiever gestreden om Armenië, dat zich ten oosten van het Romeinse rijk en ten noorden van de Parthen bevond. Het volk dat dat gebied bezat was beter beschermd en bezat extra aanvalsroutes. Uiteindelijk werd echter een door beide volken geaccepteerde regeling getroffen waardoor Armenië een Romeins vazalkoninkrijk met een Parthische vazalkoning werd, waardoor het land een soort neutraal vazalkoninkrijk werd.

Vespasianus incorporeerde Commagene en Armenië Minor, waardoor het noordelijke deel van de Romeinse oostgrens langs de Eufraat liep. Een grens langs een rivier was mogelijk gemakkelijker te verdedigen dan een grens in open gebied; men kan er enkel over- of doorheen bij doorwaadbare plaatsen of bruggen en daarnaast is een vijand bij dergelijke plaatsen gemakkelijker zichtbaar en kan dus sneller actie worden ondernomen. Ook kwam het gebied ten noorden van Armenië onder Romeinse militaire controle. De legioenen werden iets gelijkmatiger over het Romeinse oosten verdeeld en de infrastructuur werd verbeterd. Vespasianus' opvolgers behielden deze situatie. Vespasianus zette dus het Julisch-Claudische beleid met betrekking tot de inlijving van vazalkoninkrijken door maar herstructureerde de verdediging van de oostgrens in de vorm van de plaatsing van legioenen en de infrastructuur; men zou kunnen zeggen dat hij de grensverdediging bijschaafde toen bij Asia Minor de grens langs de Eufraat liep. Men krijgt de indruk dat de keizers vanaf Augustus de Romeinse grens bewust naar de Eufraat verplaatsten.

Trajanus' beleid was ietwat revolutionair, niet in de toevoeging van Arabia Petraea, waardoor een relatief rechte oostgrens ontstond, maar wel in de gevolgen van zijn Parthische oorlogen. Hij maakte gebruik van de Parthische binnenlandse conflicten om twee provincies, Mesopotamia en Armenia, te creëren en een eigen kandidaat voor de Parthische troon naar voren te schuiven. Zo verzwakte hij de Parthische en versterkte hij de Romeinse positie door in de vorm van Mesopotamia een soort Romeins bolwerk te creëren. Trajanus' dood en het feit dat zijn Parthische kandidaat geen kans maakte leidden ertoe dat Hadrianus de oude oostgrens weer herstelde, waarbij hij Arabia Petraea echter behield. Zijn opvolgers waren ook tevreden met deze grens; Marcus Aurelius paste deze echter na een Parthische aanval aan. Door Mesopotamië aan de Romeinse invloedssfeer toe te voegen en troepen in Nisibis te plaatsen werd in die regio alsnog een soort Romeins bolwerk gecreëerd, dat Parthische aanvallen kon opvangen. Daarnaast waren Armenië en Osroëne weer Romeinse vazalkoninkrijken geworden.

Ook Septimius Severus reageerde op een Parthische aanval en creëerde de provincie Mesopotamia tegen de Parthische dreiging, waarmee de Romeinen in de vorm van een soort 'Mesopotamische Mark' een bolwerk tegen de Parthen hadden. Hij bereikte dus in feite wat Trajanus niet lukte en Marcus Aurelius slechts ten dele had bereikt. Zijn opvolger Caracalla lijkt zich echter, met zijn pogingen Osroëne en Armenië bij het Romeinse rijk in te lijven en Adiabene aan te vallen, gericht te hebben op een directe controle over deze gebieden; zo werd een soort noordelijk front tegen de Parthen gevestigd. De vraag is echter of dat verband hield met het beleid van de eerdere keizers of dat dat voortkwam uit een soort veroveringsdrang. De Parthen kwamen met een groot leger terug; met Macrinus werd echter een overeenkomst gesloten en de grens van Septimius Severus werd, op de totale inlijving van Osroëne na, hersteld. Deze situatie werd door zijn opvolgers gehandhaafd.

Men ziet dus dat de Romeinse oostgrens vanaf Augustus langzamerhand naar de Eufraat verschoven werd. Het lijkt erop alsof de Eufraat voor de keizers een soort ideale grens was. Trajanus probeerde echter waarschijnlijk een Romeins bolwerk te vestigen in de vorm van Mesopotamia. Dat mislukte, maar toen de Parthen tijdens de regering van Marcus Aurelius agressiever werden, probeerde die ook een soort bolwerk te creëren door Mesopotamië aan de Romeinse invloedssfeer toe te voegen. Een gevolg van dat bolwerk was dat Armenië vanaf de regering van Marcus Aurelius in de meeste gevallen een Romeins vazalkoninkrijk was. Mesopotamië beschermde immers de Romeinen terwijl het de Parthen bedreigde. Als de Parthen Armenië hadden aangevallen hadden ze waarschijnlijk grote tegenstand vanuit Mesopotamië ontmoet. Door de creatie van de provincie Mesopotamia door

Septimius Severus werd echter pas echt een Romeins bolwerk gecreëerd, waarin zich twee legioenen bevonden. In het oosten was dus, tot en met Vespasianus in het noordelijke deel van het oosten en tot en met Trajanus in het zuidelijke deel van het oosten, een soort ideale Romeinse grens gecreëerd, die onder directe Romeinse controle stond. Door de creatie van Mesopotamia, waar Marcus Aurelius aan bijdroeg maar die Septimius Severus echt uitvoerde, werd het Romeinse oosten extra beschermd tegen de Parthen.

De Romeinse logistiek is in de bronnen relatief slecht gerepresenteerd. Men ziet dat er provincies werden gecreëerd, wat betekende dat er een administratieve en militaire infrastructuur aangelegd moest worden, en legioenen werden verplaatst, maar verder wordt er weinig over gemeld. Toch kan men uit de bronnen opmaken dat de keizers vanaf Vespasianus meer aandacht gingen besteden aan de infrastructuur; hoogstwaarschijnlijk zal de logistiek daarvan hebben geprofiteerd. Vespasianus en Trajanus investeerden in Cappadocia, Syria werd waarschijnlijk door Vespasianus en Septimius Severus onder handen genomen, de infrastructuur van Judaea of Syria Palestina werd verbeterd door Trajanus en Lucius Verus en Trajanus, Lucius Verus en Septimius Severus besteedden extra zorg aan Arabia Petraea; de infrastructuur werd vaak voor of na oorlogen verbeterd. De gevolgen daarvan waren dat troepen zich binnen het Romeinse rijk snel konden verplaatsen en zich meestal geen zorgen hoefden te maken om voedsel. Over de logistiek ten tijde van oorlogen is ook weinig bekend; binnen het rijk wist men de bevoorrading via opgezette routes waarschijnlijk goed te verzorgen, maar tijdens veldtochten waren er drie manieren om een leger van voorraden te voorzien. De eerste manier was het creëren van een beschermde bevoorradingroute, zoals tijdens Corbulo's veldtocht in Armenië gebeurde. Een dergelijke route kon echter niet overal in voedsel voorzien en was bij veelvuldige verplaatsingen van legers onhandig. De tweede manier was dat legers leefden van het land waar ze doorheen trokken, waarbij de opbrengst echter relatief onzeker was. De derde manier, die met de andere manieren gecombineerd kon worden, was dat men zelf een grote voorraad voedsel meenam, waarbij in een enkel geval van kamelen gebruik werd gemaakt, maar men werd beperkt door het draagvermogen van soldaten en lastdieren. Deze beperkingen leidden ertoe dat men tijdens veldtochten in grote mate afhankelijk was van de omgeving; de Romeinen gebruikten dan ook altijd rivieren als ze richting Babylonië trokken en konden slechts in vruchtbare omgevingen van het land leven. Indien voorraden uit het rijk gebruikt werden schijnen die meestal vanuit Asia Minor of via zee geleverd te zijn. Er is echter helaas weinig informatie over de bevoorradingsstructuren in het oosten van het Romeinse rijk. De genoemde manieren konden niet voorkomen dat legers met schaarstes te maken kregen en slechts met veel moeite aan voorraden kwamen; zelfs

binnen het Romeinse rijk konden tijdens burgeroorlogen of opstanden schaarstes ontstaan, zoals het Romeinse leger bij de belegering van Masada ondervond.

Wat betreft het Romeinse leger in het oosten kan men stellen dat de Romeinen goed gebruik maakten van hun vaardigheden en de beschikbare middelen. De hulp- en bondgenotentroepen die in het oosten gebruikt werden kwamen daar ook vaak vandaan of waren zeer geschikt tegen de in het oosten aanwezige vijanden. Het ging dan vaak om boogschutters of andere lichtbepapenden, bereden boogschutters of cavalerie. De hulp- en bondgenotentroepen vormden vaak een groot deel van de Romeinse legers, vaak minstens de helft. In gevechten vormden de legioenen de kern van het leger; de legionaire infanterie begon de aanval of ving de vijandelijke aanval op, terwijl de lichtbepapenden de vijand met projectielen bestookten en de cavalerie in noodgevallen ingezet kon worden. Daarnaast waren de Romeinse soldaten zeer ervaren in belegeringen; slechts zelden kon een stad een Romeinse belegering weerstaan en dat had in zulke gevallen waarschijnlijk te maken met het klimaat en een schaarste aan hout, voedsel en water. De legioenen waren goed getraind en gedisciplineerd, alhoewel die discipline, zoals uit voorbeelden blijkt, ook kon verzwakken als troepen weinig strijd meemaakten. Wat echter opvalt, is dat de Romeinse infanterie en misschien in het bijzonder de legioenen in het oosten vaak een soort falanxopstelling gebruikten. Dat hoeft niet te betekenen dat de Romeinse infanterie altijd in een falanx vocht, maar betekent wel dat de Romeinen zich konden aanpassen aan de situatie en dat een falanxopstelling kennelijk effectief werkte tegen de mobiele troepen van de vijand.

De veranderingen die men bij de Romeinse troepen in het oosten kan zien zijn beperkt. In de tijd van Trajanus ging de infanterie mogelijk lansen gebruiken, waardoor zij een falanxopstelling konden aannemen. De cavalerie werd misschien iets meer divers, waarbij er in de legionaire cavalerie mogelijk een soort onderscheid tussen licht- en zwaarbepapende cavaleristen ontstond. Het kan zijn dat men bij marsen gebruik ging maken van cavalerie om de flanken te verdedigen. Men moet echter te allen tijde bedenken dat al deze veranderingen zijn afgeleid uit slechts enkele voorbeelden.

Men kan dus stellen dat het Romeinse leger erg krachtig was en verschillende vaardigheden bezat. De hulp- en bondgenotentroepen maakten het Romeinse leger gevarieerder en bruikbaar, terwijl het Romeinse aanpassingsvermogen de Romeinen voordelen tegen hun vijanden konden bieden.

Het *grand strategy*-debat

Wat draagt dit onderzoek bij aan het *grand strategy*-debat? Te zien is hoe de keizers over het algemeen lijken te hebben gestreefd naar een soort handige grens en toen het nodig bleek en mogelijk was een Romeins bolwerk creëerden. Deze ontwikkelingen gingen verder dan dynastieën. Het lijkt er dus op alsof er een algemeen idee was over hoe de oostgrens het best verdedigd kon worden, al waren er keizers met een afwijkend tempo en afwijkende plannen. Dus, hoewel de ideeën en uitvoering konden verschillen per keizer, lijkt er uiteindelijk in het algemeen een *grand strategy* geweest te zijn, die werd aangepast toen dat vanwege de Parthische aanvallen gewenst leek.

Tot slot de vraag welke positie de resultaten van dit onderzoek innemen vergeleken met de ideeën van de eerder genoemde personen uit het *grand strategy*-debat. Luttwak meende dat de Romeinen van Augustus tot en met Nero voor de verdediging van hun rijk gebruik maakten van vazalstaten en de impressie van de Romeinse macht, die vorm kreeg in legioenenclusters. Vanaf Vespasianus tot halverwege de derde eeuw werd een soort lineaire grens onder directe controle gevormd, en werden legioenen daarlangs uitgespreid ter verdediging.²³¹ Uit dit onderzoek blijkt dat de Romeinen van Augustus tot en met Trajanus hun vazalstaten eigenlijk langzamerhand annexeerden, tot er een noord-zuidgrens langs onder meer de Eufraat was gevormd. Toen het nodig werd, werd deze uitgebreid met een Romeins bolwerk. Wel werden de legioenen vanaf Vespasianus ongeveer langs de grenzen verspreid. Hoewel Luttwaks visie zeer interessant is en grotendeels lijkt te kloppen, lijkt hij door zijn overtuiging af en toe meer in het bewijsmateriaal te hebben gezien of zag hij er juist minder in om zijn theorie te laten kloppen. Volgens de resultaten van dit onderzoek lijkt de vorming van de lineaire grens in ieder geval in het oosten van het Romeinse rijk gelijkmatiger te hebben plaatsgevonden en is de ‘plotselinge’ beleidsverandering vanaf Vespasianus voor de Romeinse oostgrens deels juist maar ook deels een constructie.

Wat betreft Isaac, op vele punten van zijn werk kan commentaar geleverd worden, maar dat zal hier niet gebeuren; Wheeler heeft er zoals eerder gemeld een mooi artikel over geschreven. In het algemeen is de verdienste van Isaac ten overstaan van Luttwak dat hij erop wijst dat het leger niet enkel defensief functioneerde maar ook ordehandhaving in de provincie uitoefende. Wat betreft het Romeinse beleid kijkt hij in zijn boek echter met een zeer beperkte blik naar de bronnen, waarop hij zijn theorieën bouwt (en soms missen er belangrijke bronnen die zijn verhaal tegenspreken); buiten zijn eigen (tunnel)visie ziet hij

²³¹ Luttwak, *The grand strategy* 192 en 193 vatten zijn conclusies samen, die hij door zijn boek heen uitgebreid beargumenteerd.

weinig mogelijkheden. Zo ziet hij slechts de ordehandhavende functie van troepen in provincies en nauwelijks de verdedigende functie; daarbij gaat hij compleet voorbij aan de psychologische effecten van de aanwezigheid van troepen. Wat betreft het *grand strategy*-debat gaat hij uit van een willekeurige veroveringsdrang van keizers, waarbij de keizers op roem en de troepen op buit uit konden zijn.²³² De resultaten van dit onderzoek tonen echter een systematische inlijving van gebieden, die ophield toen het Romeinse rijk tot aan de Eufraat strekte, tot de agressie van de Parthen een uitbreiding wenselijk en de situatie die mogelijk maakte. De systematiek en het feit dat de incorporatie van een groot deel van de provincies zeer vredig verliep, spreekt de willekeurige veroveringsdrang echter tegen. Hoewel Isaac met zijn ideeën de historicus scherpt houdt, faalt hij door zijn tunnelvisie.

Tot slot beredeneert Wheeler, door de theorieën van Isaac en andere tegenstanders van het idee van een *grand strategy* nauwkeurig af te breken, dat de Romeinen wel degelijk een *grand strategy* hadden. Hij geeft zelf echter geen visie van hoe die er dan uitzag; dat is ook niet het doel van zijn artikel.²³³

²³² Zie voor de ordehandhavende functies van de Romeinse troepen voornamelijk hoofdstukken 2 en 3, voor zijn ideeën over *grand strategy* hoofdstuk 9 en voor een combinatie van al zijn conclusies de 'Epilogue' (en voor zijn conclusie over *grand strategy* in het kort vooral pagina 425 daarvan) in Isaac, *The limits of empire*.

²³³ Wheeler beargumenteert voornamelijk in het tweede deel van zijn artikel 'Methodological limits' dat de Romeinen wel degelijk een *grand strategy* hadden.

Appendix 1: De Parthische en Armeense koningen

Aangezien er in dit onderzoek veel Parthische en Armeense koningen genoemd worden, zijn die hier in twee lijsten bijgevoegd. Er wordt geen gebruik gemaakt van een nummering van de koningen aangezien er enkele koningen met dezelfde naam regeerden en er veel onzekerheid is over wanneer wie regeerde en hoeveel koningen er met zulke bepaalde namen geweest zijn. De Parthische koningen worden tot en met 224 n.C. opgesomd. De lijst van Armeense koningen is vooral bedoeld om de periode tot en met Tiridates (54-59 en 63-) te verduidelijken en daarom worden alleen de koningen tot en met Tiridates opgesomd.²³⁴

De Parthische koningen:

Phraates (38-2 v.C.)

Phraataces (2 v.C.-4 n.C.)

Vonones (7/8-11/12), *Romeins* gezind

Artabanus (11/12-38)

Gotarzes en Vardanes (38-45), twee troonpretendenten

Gotarzes (45-51)

(Vonones (51))

Vologaesius (51-79)

(Pacorus (78-96/97))

Vanaf 96/97 waren er waarschijnlijk verschillende troonpretendenten, waaronder ene Vologaesius (105/106-147) in Iran, maar de Romeinen kregen vanaf 113 vooral te maken met Osroes (109/110-128/129), die over Babylonië heerste. Mogelijk leefde ook Pacorus (78-96/97) nog tot 115 of 116. Trajanus kroonde in 116 *Parthamaspatēs* tot koning der Parthen; die werd echter al snel afgezet.

Osroes werd in zijn gebied in 128/129 opgevolgd door Mithridates. Vologaesius overleed in 147, en mogelijk verloor ook Mithridates toen zijn macht, waarna een andere Vologaesius (148-192) aan de macht kwam.

Weer een andere Vologaesius (191-207/208)

Vervolgens was het Parthische rijk weer verdeeld, tussen een laatste Vologaesius (207/208-222/223) en ene Artabanus (212/213-224).

²³⁴ Voor de koningen en de jaartallen is gebruik gemaakt van de informatie in dit onderzoek en van Bivar, 'The political history of Iran under the Arsacids' 58, 68, 69, 75, 76, 79, 86-88, 94, 95 en 99

De Armeense koningen tot en met Tiridates:

Artaxias (33-20 v.C.), **Parthisch** gezind

Tigranes (20-6 v.C.), *Romeins* gezind

Artavasdes (6-1 v.C.), *Romeins* gezind

Tigranes en Erato (1 v.C./1 n.C.-2), de kinderen van Tigranes (20-6 v.C.), **Parthisch** gezind (2-11/12) *Ariobarzanes*, *Romeins* gezind, daarna zijn zoon *Artavasdes*, *Romeins* gezind, daarna een *Tigranes* (waarschijnlijk niet gerelateerd aan de eerder genoemden met dezelfde naam), *Romeins* gezind, en tot slot **Erato**, de dochter van Tigranes (20-6 v.C.) en weduwe een voormalig koningin van Tigranes (1 v.C./1 n.C.-2), **Parthisch** gezind

Vonones (11/12-15/16), de voormalige Parthische koning (7/8-11/12), *Romeins* gezind

Orodes (15/16-18?), **Parthisch** gezind

Artaxias (18-35), *Romeins* gezind

Arsaces (35-35/36), **Parthisch** gezind

Mithridates (35/36-37 en, na een **Parthisch** gezinde vazalkoning, 41-51), *Romeins* gezind

Radamistus (51-54), *Romeins* gezind

Tiridates (54-59), **Parthisch** gezind

Tigranes (59-62/63) *Romeins* gezind

De **Tiridates** van (54-59) en andere **Arsacieden** vanaf 62/63 tot ongeveer 113 met toestemming van de Romeinse keizers in een *Romeins* vazalkoninkrijk

Appendix 2: Het Parthische leger en zijn strijdwijze

Het Parthische leger

Men kan uit de Romeinse bronnen opmaken dat het Parthische leger bestond uit twee soorten soldaten; de bereden boogschutters en de zware cavalerie.²³⁵ Volgens Cassius Dio maakten de Parthen weinig gebruik van infanterie en die bestond geheel uit boogschutters en was, zo meldt hij, zwak; dat kan echter vooral een literaire waarheid zijn, mogelijk maakten de Parthen wel degelijk gebruik van infanterie.²³⁶

De bereden boogschutters, die het belangrijkste onderdeel van het Parthische leger vormden, hadden krachtige, lange gebogen bogen zodat hun afgeschoten pijlen snel en doelmatig waren; hun pijlen konden mogelijk door bepantsering heen gaan, al moesten de boogschutters dan waarschijnlijk wel dicht bij de vijand rijden. Het kan zijn dat hun pijlen weershaken hadden. Waarschijnlijk droegen de bereden boogschutters losse kleding, waren ze niet bepantserd en droegen ze ook geen schild.²³⁷ Enkele eigenschappen die minder waarschijnlijk lijken is dat ze mogelijk speren (κοῦτοι) met zich mee droegen voor het geval dat dat nodig was of dat hun pijlen vergiftigd waren.²³⁸

De zware cavalerie maakte gebruik van ijzeren speren (κοῦτοὶ/δόρατα μακρά). Zowel de cavaleristen als de paarden waren bijna geheel bedekt met zware bepantsering (en worden dan ook vaak κατάφρακτοι genoemd), waarschijnlijk met schubbenpantser (loricae plumatae). Mogelijk waren de cavaleristen bijna geheel bedekt door hun bepantsering, al kan het zijn dat hun onderbenen en hun dijnen van achteren en een deel van hun gezicht onbepantserd waren (ze droegen helmen; dat een deel van hun gezicht onbepantserd was is

²³⁵ Er worden vele dingen gemeld over de Parthische soldaten. Voor wie een eigen oordeel wil vormen; wat betreft de typen soldaten en hun bewapening hebben de volgende bronnen uit mijn onderzoek iets te melden, al zijn ze naar mijn mening niet allemaal relevant: Arrianos, *Τέχνη τακτική* 4.3 en 34.7, idem, *Παρθικά* fr. 20, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.15.2, 22.4 en 24.1, Fronto, *Epistulae* p.1.11/59 en *Epistulae: principia historia* 9/10 (p. 2.205/207), Hēliodōros, *Αἰθιοπικά* (ed. Eighteenth century collections online, op <http://gdc.gale.com/> 2-4-2011, vertaald door N. Tate (Glasgow 1753)) 9.267 en 268, Hērōdianos, *Ἱστορία* 3.4.8, Justinus, *Epitoma* 41.2.10, Lucanus, *Pharsalia* 8.373 en 388, Mestrios Ploutarchos, *Βίοι Παράλληλοι: Λοῦκουλλος* (ed. Loeb classical library, vertaald door B. Perrin, band 2 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1968)) 28.4, idem, *Βίοι Παράλληλοι: Κράσσοσ* (ed. Loeb classical library, vertaald door B. Perrin, band 3 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1967)) 24.1, 3, 5, 25.4, 5, 7, 8, 27.1, 2 en 30.2 en idem, *Βίοι Παράλληλοι: Αντώνιος* (ed. Loeb classical library, vertaald door B. Perrin, band 9 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1968)) 39.4 en 45.3

²³⁶ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.15.2, mogelijk Hērōdianos, *Ἱστορία* 4.14.3, de *Kroniek van Arbela* 3.3 en Wheeler, 'The army and the Limes in the East' 260

²³⁷ Arrianos, *Τέχνη τακτική* 4.3 en 34.7, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.15.2 en 22.4, Fronto, *Epistulae* p.1.11/59 en *Epistulae: principia historia* 9/10 (p. 2.205/207), Hērōdianos, *Ἱστορία* 3.4.8, Lucanus, *Pharsalia* 8.373, Ploutarchos, *Κράσσοσ* 24.4, 5, 25.4, 5 en 27.1 en Goldsworthy, *The Roman army at war* 67

²³⁸ Arrianos, *Τέχνη τακτική* 4.3, Lucanus, *Pharsalia* 8.388 en Ploutarchos, *Αντώνιος* 45.3. Bij Ploutarchos kan het een vergissing in het soort aanvaller zijn: hij beschrijft enkel boogschutters en op een moment vallen de Parthen met speren de naar hun idee vermoeide vijand aan. Hij schrijft dat de boogschutters hun bogen weglegden en hun speren pakten, maar het kan dus ook zijn dat er eigenlijk sprake was van zware cavalerie die aanviel.

logisch, de vraag is hoeveel). Bij de paarden waren mogelijk de onderbenen, de dijen en de buik onbepantserd. Het kan zijn dat de bepantsering uit ijzer, brons en ruwe huid bestond.²³⁹ Wat minder waarschijnlijk lijkt is dat de Parthen zwaarden (ξίφη) gebruikten. Het kan zijn dat de zwaarbewapende cavaleristen soms op kamelen reden.²⁴⁰

Tot slot meldt Arrianos in zijn *Παρθικά* mogelijk dat Parthische ruiters een soort lasso's gebruikten om vijandelijke soldaten weg te slepen (en door de schok waarmee het paard het touw wegsleepte konden vijandelijke soldaten daarbij sterven). De mate waarin dit gebeurde of deze tactiek onderdeel was van de Parthische strijdwijze is echter onbekend.²⁴¹

De strijdwijze²⁴²

In het algemeen zijn er enkele dingen te melden over de Parthische strijdwijze. De Parthen waren als ruitervolk weinig behendig in het belegeren of bestormen van steden; ze gebruikten dan ook geen stormrammen of belegeringswapens en mogelijk gooiden ze ook geen grachten dicht. Ze konden ook weinig uitvoeren tegen verdedigingswerken die hun pijlen konden tegenhouden. Aangezien het Parthische leger voornamelijk uit cavalerie bestond had het een vlak en open gebied nodig om zich goed te kunnen bewegen. Daarnaast vocht het niet 's nachts, aangezien dan noch de zwaarbewapende cavaleristen noch de bereden boogschutters goed konden functioneren; daarom werden kampen niet in de buurt van de vijand opgezet. Mogelijk werden 's winters geen expedities ondernomen aangezien het dan te vochtig was voor de boogpezen. Het kan zijn dat men, om altijd snelheid te kunnen hebben, verschillende paarden meenam, die men op verschillende momenten kon gebruiken. Aangezien de Parthen slechts konden vechten zolang er pijlen waren hadden ze de mogelijkheid om kamelen beladen met pijlen mee te nemen.²⁴³ Volgens Cassius Dio bouwden de Parthen van te voren

²³⁹ Arrianos, *Παρθικά* fr. 20, Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.15.2, Hēliodōros, *Αιθιοπικά* 9.267 en 268, Hērōdianos, *Ιστορία* 4.14.3, Justinus, *Epitoma* 41.2.10, Ploutarchos, *Λούκουλλος* 28.4 en idem, *Κράσσος* 24.1, 3, 4, 25.7, 8, 27.1 en 2. Justinus, *Epitoma* 41.2.10 meldt dat de cavaleristen geheel bepantserd waren, Ploutarchos meldt in *Λούκουλλος* 28.4 dat de onderbenen en dijen onbedekt waren en in *Κράσσος* 24.1 dat er helmen gedragen werden.

²⁴⁰ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.24.1 en Hērōdianos, *Ιστορία* 4.14.3. Cassius Dio is de enige die de zwaarden vermeldt.

²⁴¹ Arrianos, *Παρθικά* fr. 20. Zie ook Josephus, *Ιουδαϊκοῦ πολέμου* 7.250 waarin eenzelfde tactiek bij de Alanen beschreven wordt.

²⁴² Over de strijdwijze kan men de volgende bronnen uit mijn onderzoek raadplegen: Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.15.3, 4, 6, 22.1, 2, 4, 24.1, 2 en 26.1, Fronto, *Epistulae: principia historia* 14/16 (p. 2.213/212), Hērōdianos, *Ιστορία* 3.4.8 en 9, Justinus, *Epitoma* 41.2.7-9, Lucanus, *Pharsalia* 8.370, 371 en 376-385, Ploutarchos, *Κράσσος* 18.4, 19.2, 20.1, 21.2, 23.7, 24.3-6, 25.1, 3-5, 10, 12, 26.1, 3, 27.1, 28.1, 29.3 en 30.1, idem, *Αντώνιος* 39.4, 6, 41.4, 5, 45.2 en 3 en Tacitus, *Annales* 6.35, 15.4 en 9

²⁴³ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.15.3, 4, 24.1, 2 en 26.1, Justinus, *Epitoma* 41.2.7, Lucanus, *Pharsalia* 8.377-379, Ploutarchos, *Κράσσος* 19.2, 20.1, 25.1, 28.1, 29.3 en 30.1, Tacitus, *Annales* 15.4 en Koestermann, *Annalen. Buch 14-16* 168

nooit voorraden voedsel of soldij op; dat is naar mijn mening echter, voornamelijk in het geval van voedsel, te betwijfelen. Hoewel soldij achteraf kon worden betaald of het meevechten in oorlogen voor sommigen misschien wel een soort herendienst kan zijn geweest, zou er in het geval dat er geen voorraad voedsel was aangelegd in de gebieden waar een leger doorheen trok altijd genoeg te eten moeten zijn geweest.²⁴⁴

Wat betreft de strijd zelf kan als beginsel gesteld worden dat de Parthen niet gericht waren op gevechten van man tegen man, maar op het van een afstand beschieten van de vijand. Aan het begin van de strijd sloeg men massaal op trommels waar bronzen belletjes aan zaten, waaruit een geluid kwam dat klonk als iets tussen dierengebrul en het gerommel bij onweer in. Ook tijdens de strijd kon men massaal op de trommels slaan om de vijand angst aan te jagen. De trommels werden daarnaast ook gebruikt om signalen door te geven.²⁴⁵

De bereden boogschutters en zwaarbewapende cavalerie hadden ieder hun eigen tactieken die gecombineerd een vernietigende werking konden hebben. De belangrijkste rol hadden de bereden boogschutters; die konden proberen de vijand te omsingelen en te beschieten; zo verwondden of doodden ze niet alleen vijandelijke soldaten, maar veroorzaakten ze ook paniek. Daarnaast konden ze voorwenden dat ze voor de vijand vluchtten zodat de vijandelijke soldaten onvoorzichtig werden, waarop de bereden boogschutters al weggrijpend hun pijlen naar achteren konden schieten. Ook vijanden op heuvels vormden goede doelwitten, aangezien de vijandelijke soldaten dan boven elkaar stonden.²⁴⁶

Zoals gemeld speelden man tegen mangevechten een secundaire rol. Men prefereerde dus de vijand niet van voren aan te vallen. Als de zware cavalerie echter aanviel was hun aanval erg krachtig. Wat onder meer werd gedaan was dat deze cavaleristen afwisselend aanvielen en zich terug trokken; de vijand werd dan immers onvoorzichtiger. Ook viel men aan om de voorste rijen van de vijand in verwarring te brengen, of, bijvoorbeeld in het geval van een *testudo*, de vijand te doden en te verspreiden; als de Romeinen dan een lossere

²⁴⁴ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.15.6

²⁴⁵ Justinus, *Epitoma* 41.2.7 en 8, Lucanus, *Pharsalia* 8.380 en 382-384 Ploutarchos, *Κράσσοσ* 18.4, 23.7 en 26.3, idem, *Αντώνιος* 39.4 en 41.5 en Tacitus, *Annales* 6.35 en 15.9. De belletjes van de trommels in Ploutarchos, *Κράσσοσ* 23.7 zijn Perrins interpretatie. Het Grieks heeft het over 'ρόπτρα βυρσοπαγή και κοίλα περιτείναντες ἠχείοις χαλκοῖς'. Wat betreft het man tegen mangevecht meldt Hērōdianos in 3.4.9 dat na de burgeroorlog tussen Septimius Severus en Pescennius Niger soldaten van de laatsten naar de Parthen vluchtten, aan wie ze leerden man tegen man te vechten en hen leerden daar wapens voor te maken. In het geval dat dat waar is zal het effect beperkt zijn geweest; het vond immers rond 194 plaats terwijl het Parthische Rijk nog maar 30 jaar bestond. Voor de lange periode die in dit onderzoek behandeld wordt zou het dus weinig effect hebben gehad.

²⁴⁶ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.22.4, Hērōdianos, *Ιστορία* 3.4.8, Justinus, *Epitoma* 41.2.7, Lucanus, *Pharsalia* 8.380 en 381, Ploutarchos, *Κράσσοσ* 24.3, 5, 6, 25.10 en idem, *Αντώνιος* 39.6, 41.1 en 45.2

formatie aannamen waren ze goede doelwitten voor de bereden boogschutters. Men kon ook samen met de bereden boogschutters proberen een deel van het vijandelijke leger weg te lokken of naar een bepaalde plaats te drijven en dat vervolgens te omsingelen en te beschieten. Als het aantal vijanden klein was, of als de vijand vermoeid was, viel men ook aan.²⁴⁷ Zolang de Parthen dus de ruimte hadden om te vluchten konden ze moeilijk verslagen worden. Ze konden niet langdurig vechten; de bepantsering van de zware cavalerie was zwaar en aangezien ze zo afhankelijk waren van pijlen moesten ze zich terugtrekken als die op waren.²⁴⁸

²⁴⁷ Cassius Dio, *Ρωμαϊκή ιστορία* 40.22.1 en 2, Justinus, *Epitoma* 41.2.7-9, Ploutarchos, *Κράσσος* 21.2, 24.3, 25.3-5, 25.12, 26.1 en 27.1 en idem, *Αντώνιος* 45.3. Mogelijk ook Fronto, *Epistulae: principia historia* 14/16 (p. 2.213/212)

²⁴⁸ Lucanus, *Pharsalia* 8.370, 371, 376, 380, 381, 384 en 385 en Ploutarchos, *Κράσσος* 25.8. Mogelijk ook Fronto, *Epistulae: principia historia* 14/16 (p. 2.213/212)

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

Ailianos Taktikos, *Τακτικὴ θεωρία* (ed. J. Bingham (Londen 1616, reproductie Amsterdam en New York 1968))

Ammianus Marcellinus, *Res gestae* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.C. Rolfe, band 1, boeken 14-19 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1956), band 2, boeken 20-26 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1937) en band 3, boeken 27-31 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1958))

Aristeidēs, Ailios, *Εἰς Πρώμην* (ed. R. Klein (Darmstadt 1983))

Arrianos, *Περίπλους του Ευξείνου Πόντου* (ed. A. Liddle, *Arrian: periplus Ponti Euxini* (Londen 2003))

Ἑκταξίς κατά Ἀλανῶν (ed. B.S. Bachrach, *A history of the Alans in the West: from their first appearance in the sources of classical antiquity through the early Middle Ages* (Minneapolis (Minnesota) 1973), B. Campbell, *Greek and Roman military writers: selected readings* (Londen en New York 2004), A.F. Didot, door F. Dübner en K. Müller, *Arriani Anabasis et Indica ex optimo codice Parisino emendavit et varietatem ejus libri retulit Fr. Dübner; reliqua Arriani, et scriptorium de rebus Alexandri M. fragmenti collegit, pseudo-Callisthenis historiam fabulosam ex tribus codicibus nunc primum edidit, itinerarium Alexandri et indices adjecit, Carolus Müller* (Parijs 1846) en Teubner, door A.G. Roos en G. Wirth, *Flavii Arriani quae exstant omnia 2: scripta minora et fragmenta* (Leipzig 1986))

Τέχνη τακτική (ed. A.F. Didot, door F. Dübner en K. Müller, *Arriani Anabasis et Indica ex optimo codice Parisino emendavit et varietatem ejus libri retulit Fr. Dübner; reliqua Arriani, et scriptorium de rebus Alexandri M. fragmenti collegit, pseudo-Callisthenis historiam fabulosam ex tribus codicibus nunc primum edidit, itinerarium Alexandri et indices adjecit, Carolus Müller* (Parijs 1846), A. Hyland, *Training the Roman cavalry: from Arrian's Ars tactica* (Dover (New Hampshire) en Stroud 1993) en Teubner, door A.G. Roos en G. Wirth, *Flavii Arriani quae exstant omnia 2: scripta minora et fragmenta* (Leipzig 1968))

Παρθικά in: Phōtios, *Βιβλιοθήκη of Μυροβίβλιον* (ed. Les belles lettres, vertaald door R. Henry, band 1, codices 1-84 (Parijs 1959)) 58; fragmenten (ed. Teubner, door A.G. Roos en G. Wirth, *Flavii Arriani quae exstant omnia 2: scripta minora et fragmenta* (Leipzig 1968))

- Aurelius Victor, Sextus, *Liber de Caesaribus* (ed. H.W. Bird (Liverpool 1994))
- Cicero, Marcus Tullius, *In Pisonem* (ed. Loeb classical library (*Cicero: the speeches*), vertaald door N.H. Watts (Londen en New York 1931))
- Dio, Cassius Kokkēianos, *Ρωμαϊκή ἱστορία* (ed. Loeb classical library, vertaald door E. Cary, band 3, boeken 36-40 (Londen en New York 1914), band 6, boeken 51-55 (Londen en New York 1917), band 7, boeken 56-60 (Londen en New York 1924), band 8, boeken 61-70 (Londen en New York 1925)) en band 9, boeken 71-80 (Londen en New York 1927))
- Diodōros van Sicilië, *Βιβλιοθήκη ἱστορική* (ed. Loeb classical library, band 2, boeken 2.35-4.58, vertaald door C.H. Oldfather (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1935))
- Eusebios van Caesarea, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* (ed. Loeb classical library, band 1, boeken 1-5, vertaald door K. Lake (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1959))
- Eutropius, Flavius, *Breviarium ab urbe condita* (ed. Teubner, door C. Santini (Stuttgart en Leipzig 1992) en Translated texts for historians, vertaald door H.W. Bird (Liverpool 1993))
- Festus, Rufius of Sextus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* (ed. J.W. Eadie (Londen 1967))
- Florus, Lucius Annaeus, *Epitome de T. Livio bellorum omnium annorum DCC libri* (ed. Loeb classical library, vertaald door E.S. Forster (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1984))
- Frontinus, *Stratagemata* (ed. Loeb classical library (*Frontinus: the stratagems; the aqueducts of Rome*), M.B. McElwain ed., vertaald door C.E. Bennet (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969))
- Fronto, Marcus Cornelius, *Epistulae* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.R. Haines, band 1 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1962) en band 2, (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1963) en Teubner, door M.P.J. van den Hout (Leipzig 1988))
- Hēliodōros, *Αἰθιοπικά* (ed. Eighteenth century collections online, op <http://gdc.gale.com/> 2-4-2011, vertaald door N. Tate (Glasgow 1753))
- Hērōdianos, *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστοριῶν βιβλία ὀκτώ* (ed. Loeb classical library, vertaald door C.R. Whittaker, band 1, boeken 1-4 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969) en band 2, boeken 5-8 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1970))
- Hērodotos, *Ἱστορίαι* (ed. Loeb classical library, vertaald door A.D. Godley, band 1, boeken 1 en 2 (Londen en New York 1921))
- Hieronymus, Eusebius Sophronius, *Chronicon* (ed. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte: *Eusebius Werke* 7, door R. Helm (Berlijn 1956))

- Horatius, Quintus Flaccus, *Carmina* (ed. Loeb classical library (*Horace: odes and epodes*), vertaald door N. Rudd (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2004))
- Iamblichos, *Δραματικόν* in: Phōtios, *Βιβλιοθήκη* of *Μυροβίβλιον* (ed. Les belles lettres, vertaald door R. Henry, band 2, codices 84-185 (Parijs 1960)) 94
- Ioustos van Tiberias, *Χρονικόν Ἰουδαίων βασιλέων τῶν ἐν τοῖς στέμμασιν* in: Phōtios, *Βιβλιοθήκη* of *Μυροβίβλιον* (ed. Les belles lettres, vertaald door R. Henry, band 1, codices 1-84 (Parijs 1959)) 33
- Isidōros van Charax, *Σταθμοὶ Παρθικοί* (ed. W.H. Schoff (Philadelphia 1914))
- Josephus, Titus Flavius, *Ἱστορία Ἰουδαϊκοῦ πολέμου πρὸς Ῥωμαίους* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.St.J. Thackeray, band 2, boeken 1-3 (Londen en New York 1927) en band 3, boeken 4-7 (Londen en New York 1928))
- Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* (ed. Loeb classical library, band 7, boeken 12-14, vertaald door R. Marcus (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1976), band 8, boeken 15-17, vertaald door R. Marcus en A. Wikgren (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1963) en band 9, boeken 18-20, vertaald door L.H. Feldman (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1965))
- Ἰωσήπου βίος* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.St.J. Thackeray (Londen en New York 1926))
- Justinus, Marcus Junianus, *Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi* (ed. Teubner, door J. Jeep (Leipzig 1872) en Classical resources series, vertaald door J.C. Yardley en becommentarieerd door R. Develin (Atlanta (Georgia) 1994))
- De Kroniek van Arbela* (ed. P. Kawerau (Leuven 1985))
- Loukianos van Samosata, *Ἀλέξανδρος ἢ ψευδόμαντις* (ed. Loeb classical library, band 4, vertaald door A.M. Harmon (Londen en New York 1925))
- Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* (ed. Loeb classical library, band 6, vertaald door K. Kilburn (Cambridge (Massachusetts) en New York 1959))
- Τόξαρις ἢ Φιλία* (ed. Loeb classical library, band 5, vertaald door A.M. Harmon (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1936))
- Lucanus, Marcus Annaeus, *Pharsalia* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.D. Duff (Londen en New York 1928))
- Lucas, *Het evangelie volgens Lucas* (ed. *The Greek New Testament*, door het Deutsche Bibelgesellschaft (Stuttgart 1993) en *De nieuwe Bijbelvertaling*, door het Nederlands Bijbelgenootschap (Heerenveen 2004))
- Notitia dignitatum* (ed. O. Seeck (Berlijn 1876))

- Orosius, Paulus, *Historiarum adversum paganos libri VII* (ed. Les belles lettres, vertaald door M. Arnaud-Lindet (Parijs 1991))
- Philo, *Ἀρετῶν πρῶτον ὁ ἐστὶ τῆς αὐτοῦ πρεσβείας πρὸς Γάιον* (ed. Loeb classical library, vertaald door F.H. Colson (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1962))
- Plinius, Gaius Secundus, *Naturalis Historia* (ed. Loeb classical library, band 2, boeken 3-7, vertaald door H. Rackham (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1947))
- Plinius, Gaius Caecilius Secundus, *Epistulae* (ed. Loeb classical library (*Pliny: letters and Panegyricus*), vertaald door B. Radice, band 2, boeken 8-10 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969))
- Panegyricus* (ed. Loeb classical library (*Pliny: letters and Panegyricus*), vertaald door B. Radice, band 2 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969))
- Ploutarchos, Mestrios, *Βίοι Παράλληλοι*: (ed. Loeb classical library, vertaald door B. Perrin) *Λούκουλλος* (band 2 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1968)), *Κράσσος* (band 3 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1967)) en *Αντώνιος* (band 9 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1968))
- Pseudo-Hyginus, *De munitioibus castrorum* (ed. A. von Domaszewski (Leipzig 1887))
- Ptolemaios, Klaudios, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* (ed. A.F. Didot, door K. Müller 1.2 (Parijs 1901))
- Res gestae divi Augusti* (ed. A.E. Cooley (Cambridge 2009))
- Scriptores historiae Augustae (SHA)* (ed. Loeb classical library, vertaald door D. Magie, band 1, van *De vita Hadriani* tot en met *Vita Clodii Albini* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2000), band 2, van *Antoninus Caracallus* tot en met *Maximus et Balbinus* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2000) en band 3, van *Valeriani duo* tot en met *Carus et Carinus et Numerianus* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1998))
- Strabo, *Γεωγραφικά* (ed. Loeb classical library, vertaald door H.L. Jones, band 1, boeken 1 en 2 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969), band 3, boeken 6 en 7 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1983), band 5, boeken 10-12 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1969), band 6, boeken 13 en 14 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1970), band 7, boeken 15 en 16 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1983) en band 8, boek 17 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1982))
- Suetonius, Gaius Tranquillus, *De vita Caesarum* (ed. Loeb classical library, vertaald door J.C. Rolfe band 1, van *Divus Julius* tot en met *C. Caligula* (Cambridge (Massachusetts) en

Londen 1998) en band 2, van *Divus Claudius* tot en met *Domitianus* (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1997))

Tacitus, Publius Cornelius, *De origine et situ Germanorum* (ed. Loeb classical library, vertaald door M. Hutton en herzien door E.H. Warmington (Cambridge (Massachusetts) en Londen 2000))

Historiae (ed. Loeb classical library, vertaald door C.H. Moore, band 2, boeken 1-3 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1980) en band 3, boeken 4-6 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1979))

Annales (ed. Loeb classical library, vertaald door J. Jackson, band 3, boeken 1-3 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1979), band 4, boeken 4-6, 11 en 12 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1970) en band 5, boeken 13-16 (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1981))

Velleius Paterculus, Marcus, *Historia Romana* (ed. Loeb classical library (*Velleius Paterculus; Res gestae divi Augusti*), vertaald door F.W. Shipley (Cambridge (Massachusetts) en Londen 1967))

Zōsimos, *Ἱστορία νέα* (ed. Les belles lettres, vertaald door F. Paschoud, band 1, boeken 1 en 2 (Parijs 2000))

Epigrafische en numismatische primaire bronnen:

L'année épigraphique: revue des publications épigraphiques relatives a l'antiquité romaine (AE) 1905 (1906), 1930 (1931), 1936 (1937), 1956 (1957) en 1993 (1996)

Babelon, E., Th. Reinach en W.H. Waddington, *Recueil général des monnaies Grecques d'Asie Mineure* 1.1: *Pont et Paphlagonie* (Parijs 1925)

Bormann, E., en W. Henzen ed., *Corpus inscriptionum Latinarum (CIL) 6: inscriptiones urbis Romae Latinae 1: inscriptiones sacrae; inscriptiones Augustorum domusque Augustae; inscriptiones magistratum publicorum populi Romani; fasti acta tituli sacerdotum publicorum populi Romani; latercula et tituli militum 5: latercula et tituli militum* (Berlijn 1876)

Braund, D.C. ed., *Augustus to Nero: a sourcebook on Roman history 31 BC-AD 68* (Londen en Sydney 1985)

Dessau, H. ed., *Inscriptiones Latinae selectae (ILS)* 1 (Berlijn 1892), 2.1 (Berlijn 1902) en 3.2 (Berlijn 1916)

Dittenberger, W. ed., *Orientis Graeci inscriptiones selectae: supplementum Sylloges inscriptionum Graecarum* 2 (Leipzig 1905)

- Domaszewski, A., O. Hirschfeld en T. Mommsen ed., *Corpus inscriptionum Latinarum (CIL) 3: Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum supplementum 2* (Berlijn 1902)
- Ehrenberg, V., en A.H.M. Jones ed., *Documents illustrating the reigns of Augustus & Tiberius* (Oxford 1955)
- Hondius, J.J.E. ed., *Supplementum epigraphicum Graecum 9* (1944)
- Mattingly, H., en E.A. Sydenham, *The Roman imperial coinage 3: Antoninus Pius to Commodus* (Londen 1930)
- Mommsen, T. ed., *Corpus inscriptionum Latinarum (CIL) 3: inscriptiones Asiae; provinciarum Europae Graecarum; Illyrici Latinae 1: inscriptiones Aegypti et Asiae; inscriptiones provinciarum Europae Graecarum; inscriptionum Illyrici partes I-V* (Berlijn 1873), 5: *inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae 2: inscriptiones regionum Italiae undecimae et nonae* (Berlijn 1877), 10: *inscriptiones Bruttiorum Lucaniae Campaniae Siciliae Sardiniae Latinae 1: inscriptiones Bruttiorum Lucaniae Campaniae* (Berlijn 1883) en 10.2: *inscriptiones Siciliae et Sardiniae* (Berlijn 1883)
- Ramsay, W.M., ‘Studies in the Roman province Galatia. VI.-Some inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea’, *The journal of Roman studies* 14 (1924) 172-205

Literatuur:

- Absil, M., ‘Legio I Italica’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 227-238
- Barnes, T.D., ‘The composition of Cassius Dio’s “Roman history”’, *Phoenix* 38.3 (1984) 240-255
- Benario, H.W., *A commentary on the Vita Hadriani in the Historia Augusta* (Ann Arbor (Michigan) 1980)
- Tacitus Annals 11 and 12* (Lanham en Londen 1983)
- Bertrand, F., en B. Rémy, ‘Legio XII Fulminata’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 253-257
- Birley, A.R., *The African emperor: Septimius Severus* (Londen 1988)
- Hadrian: the restless emperor* (Londen en New York 1997)
- ‘Hadrian to the Antonines’ in: A.K. Bowman, P. Garnsey en D. Rathbone ed., *The Cambridge ancient history 11: the High Empire, A.D. 70-192* (Cambridge 2000) 132-194

- Bivar, A.D.H., 'The political history of Iran under the Arsacids' in: E. Yarshater ed., *The Cambridge history of Iran 3.1: the Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (Cambridge 2006) 21-99
- Bohec, Y. le, 'Legio XXX Ulpia' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 71-74
- 'Legio III Augusta' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 373-381
- Bohec, Y. le, en C. Wolff, 'Legiones Moesiae Superioris' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 239-245
- Boissevain, U.P., 'Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio (75, 9, 6)', *Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie* 25.3 (1890) 329-339
- Bosworth, A.B., 'Arrian and the Alani', *Harvard studies in classical philology* 81 (1977) 217-255
- Bredow, I. von, 'Alanoi' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 1: A-Ari* (Stuttgart en Weimar 1996) 431-432
- 'Aorsoi' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 1: A-Ari* (Stuttgart en Weimar 1996) 823
- 'Moschoi' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 8: Mer-Op* (Stuttgart en Weimar 2000) 413-414
- 'Sarmatai' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 11: Sam-Tal* (Stuttgart en Weimar 2001) 83-85
- Bredow, I. von, en R. Rolle, 'Skythen' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 11: Sam-Tal* (Stuttgart en Weimar 2001) 644-656
- Cheesman, G.L., *The auxilia of the Roman imperial army* (Oxford 1914)
- Cornfeld, G., P.L. Maier en B. Mazar, *Josephus: The Jewish war. Newly translated with extensive commentary and archaeological background illustrations* (Grand Rapids (Michigan) 1982)
- Cotton, H.M., 'The date of the fall of Masada: the evidence of the Masada papyri', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 78 (1989) 157-162
- 'The legio VI Ferrata' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 351-357
- Dąbrowa, E., 'The bellum Commagenicum and the ornamenta triumphalia of M. Ulpus Traianus' in: idem ed., *The Roman and Byzantine army in the East: proceedings of a*

- colloquium held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992* (Krakau 1994) 19-27
- ‘Legio III Gallica’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 309-315
- ‘Legio X Fretensis’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 317-325
- Daris, S., ‘Legio II Traiana fortis’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 359-363
- ‘Legio XXII Deiotariana’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 365-367
- Dietz, K., ‘Legio III Italica’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 133-143
- Duckworth, H.T.F., *A commentary on the fifty-third book of Dio Cassius’ Roman history* (Toronto 1916)
- Eshel, H., ‘The Bar Kochba revolt, 132-135’ in: S.T. Katz ed., *The Cambridge history of Judaism 4: the late Roman-rabbinic period* (Cambridge 2006) 105-127
- Fellmann, R., ‘Die 11. Legion Claudia pia fidelis’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 127-131
- Franke, T., ‘Legio XXII Primigenia’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 95-104
- ‘Legio XIV Gemina’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 191-202
- French, D., ‘Legio III Gallica’ in: E. Dąbrowa ed., *The Roman and Byzantine army in the East: proceedings of a colloquium held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992* (Krakau 1994) 29-46
- Fündling, J., *Kommentar zur Vita Hadriani der Historia Augusta* 1 (Bonn 2006) en 2 (Bonn 2006)
- Gatier, P.-L., ‘La legio III Cyrenaica et l’Arabie’ in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 341-349
- Gilliver, K., ‘The Augustan reform and the structure of the imperial army’ in: P. Erdkamp ed., *A companion to the Roman army* (Malden (Massachusetts), Melbourne en Oxford 2007) 183-200
- Goldsworthy, A.K., *The Roman army at war 100 BC-AD 200* (Oxford 1996)

- Gómez-Pantoja, J., 'Legio X Gemina' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 169-190
- Goodyear, F.R.D., *The Annals of Tacitus: books 1-6 2: Annals 1.55-81 and Annals 2* (Cambridge etc. 1981)
- Graf, D.F., 'The Nabataean army and the cohortes Ulpiae Petraeorum' in: E. Dąbrowa ed., *The Roman and Byzantine army in the East: proceedings of a colloquium held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992* (Krakau 1994) 265-311
- Griffin, M., 'The Flavians' in: A.K. Bowman, P. Garnsey en D. Rathbone ed., *The Cambridge ancient history 11: the High Empire, A.D. 70-192* (Cambridge 2000) 1-83
- Gutschmid, A. von, *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden* (Tübingen 1888)
- Gwatkin jr., W.E., *Cappadocia as a Roman procuratorial province* (Princeton 1930)
- Haalebos, J.K., 'Römische Truppen in Nijmegen' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 2 (Lyon 2000) 465-489
- Hassall, M., 'The army' in: A.K. Bowman, P. Garnsey en D. Rathbone ed., *The Cambridge ancient history 11: the High Empire, A.D. 70-192* (Cambridge 2000) 320-343
- Hout, M.P.J. van den, *A commentary on the letters of M. Cornelius Fronto* (Boston, Keulen en Leiden 1999)
- Hurley, D.W., *An historical and historiographical commentary on Suetonius' Life of C. Caligula* (Atlanta (Georgia) 1993)
- Hyland, A., *Training the Roman cavalry: from Arrian's Ars tactica* (Dover (New Hampshire) en Stroud 1993)
- Isaac, B., *The limits of empire: the Roman army in the East* (Oxford 1990)
- Kennedy, D.L., 'The cohortes XX Palmyrenorum at Dura Europos' in: E. Dąbrowa ed., *The Roman and Byzantine army in the East: proceedings of a colloquium held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992* (Krakau 1994) 89-98
- Keppie, L., 'Legiones II Augusta, VI Victrix, IX Hispana, XX Valeria victrix' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 25-37
- Kessler, K., 'Sophrone' H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 11: Sam-Tal* (Stuttgart en Weimar 2001) 721-722
- Kissel, T.K., *Untersuchungen zur Logistik des römischen Heeres in den Provinzen des griechischen Ostens (27 v. Chr. – 235 n. Chr.)* (St. Katharinen 1995)
- Koestermann, E., *Cornelius Tacitus: Annalen* 1: *Buch 1-3* (Heidelberg 1963), 2: *Buch 4-6* (Heidelberg 1965), 3: *Buch 11-13* (Heidelberg 1967) en 4: *Buch 14-16* (Heidelberg 1968)

- Laporte, J.-P., 'La legio VIIa et la deduction des colonies augustéennes de Césarienne' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 2* (Lyon 2000) 555-579
- Lepper, F.A., *Trajan's Parthian war* (Londen en Oxford 1948)
- Lightfoot, C.S., 'Trajan's Parthian war and the fourth-century perspective', *The journal of Roman studies* 80 (1990) 115-126
- Lörincz, B., 'Legio I Adiutrix' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 151-158
- 'Legio II Adiutrix' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 159-168
- Luttwak, E.N., *The grand strategy of the Roman Empire: from the first century A.D. to the third* (Baltimore 1976)
- Magie, D., *Roman rule in Asia Minor: to the end of the third century after Christ 1: text* (Princeton 1950)
- Martin, R.H., en A.J. Woodman, *The Annals of Tacitus: book 3* (Cambridge 1996)
- Mason, S., *Flavius Josephus: translation and commentary 9: Life of Josephus: translation and commentary* (Boston, Keulen en Leiden 2001)
- Flavius Josephus: translation and commentary 1B: Judean war 2: translation and commentary* (Boston en Leiden 2008)
- Miltner, H., en E. Stein, 'Sohaemus' in: W. Kroll en K. Mittelhaus ed., *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung 2.3.1: Silacenis-Sparsus* (Stuttgart 1927) 795-798
- Mitford, T.B., 'Cappadocia and Armenia Minor: historical setting of the Limes' in: H. Temporini ed., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung 2: Principat 7: politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.])* (Berlijn en New York 1980) 1169-1228
- Munro, J.A.R., 'Some Pontic milestones', *Journal of Hellenic studies* 20 (1900) 159-166
- Murison, C.L., *Rebellion and reconstruction: Galba to Domitian. An historical commentary on Cassius Dio's Roman history books 64-67 (A.D. 68-96)* (Atlanta (Georgia) 1999)
- Parker, H.M.D., *The Roman legions* (Oxford 1928)
- Piso, I., 'Les légions dans la province de Dacie' Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 205-225
- Reddé, M., 'Legio VIII Augusta' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire 1* (Lyon 2000) 119-126

- Reinach, T., 'Le mari de Salomé et les monnaies de Nicopolis d'Arménie', *Revue des Études anciennes* 16 (1914) 133-157
- Rengen, W. van, 'La IIe légion Parthique à Apamée' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 407-410
- Ricci, C., 'Legio II Parthica. Una messa a punto' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 397-406
- Ritterling, E., 'Legio' in: W. Kroll ed., *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung* 1.12: *Kynesioi-Libanon* (Stuttgart 1925) 1211-1829
- Romer, F.E., 'Gaius Caesar's military diplomacy in the East', *Transactions of the American philological association* 109 (1979) 199-214
- Roques, D., *Hérodien: histoire des empereurs romains. De Marc-Aurèle à Gordien III (180 ap. J.-C. - 238 ap. J.-C.)* (Parijs 1990)
- Sartre, M., 'Syria and Arabia' in: A.K. Bowman, P. Garnsey en D. Rathbone ed., *The Cambridge ancient history 11: the High Empire, A.D. 70-192* (Cambridge 2000) 635-663
- Speidel, M.A., 'Legio IV Scythica' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 327-337
- Stadter, P.A., *Arrian of Nicomedia* (Chapel Hill (North Carolina) 1980)
- Strobel, K., 'Zur Geschichte der Legionen V (Macedonica) und VII (Claudia pia fidelis) in der frühen Kaiserzeit und zur Stellung der Provinz Galatia in der augusteischen Heeresgeschichte' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 2 (Lyon 2000) 515-528
- K. Strobel, 'Strategy and army structure between Septimius Severus and Constantine the Great' in: P. Erdkamp ed., *A companion to the Roman army* (Malden (Massachusetts), Melbourne en Oxford 2007) 267-285
- Swan, P.M., *The Augustan succession: an historical commentary on Cassius Dio's Roman history books 55-56 (9 B.C.-A.D. 14)* (New York etc. 2004)
- Teja, R., 'Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit' in: H. Temporini ed., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung 2: Principat 7: politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.])* (Berlijn en New York 1980) 1083-1124
- Török, L., *The kingdom of Kush: handbook of the Napatan-Meroitic civilization* (Keulen, Leiden en New York 1997)
- Walentowski, S., *Kommentar zur Vita Antoninus Pius der Historia Augusta* (Bonn 1998)

- Wardle, D., *Suetonius' Life of Caligula: a commentary* (Brussel 1994)
- Warmington, B.H., *Suetonius: Nero* (Londen 1999)
- Weinstock, S., 'Mauretania' in: W. Kroll ed., *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung* 1.14.2: *Mantikles-Mazaion* (Stuttgart 1930) 2344-2386
- Wellesley, K., *Cornelius Tacitus: The histories book III* (Sydney 1972)
- Wheeler, E.L., 'Methodological limits and the mirage of Roman strategy', *The journal of military history* 57.1 en 2 (1993) 1.7-41 en 2.215-240
- 'Legio XV Apollinaris: from Carnuntum to Satala – and beyond' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 259-308
- 'The army and the Limes in the East' in: P. Erdkamp ed., *A companion to the Roman army* (Malden (Massachusetts), Melbourne en Oxford 2007) 235-266
- Widengren, G., 'Sources of Parthian and Sasanian history' in: E. Yarshater ed., *The Cambridge history of Iran 3.2: the Seleucid, Parthian and Sasanian periods* (Cambridge 1983) 1261-1283
- Wiesehöfer, J., 'Hyrkania' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 5: Gru-Iug* (Stuttgart en Weimar 1998) 824-826
- Wilkes, J.J., 'The Danubian and Balkan provinces' in: A.K. Bowman, E. Champlin en A. Lintott ed., *The Cambridge ancient history 10: the Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69* (Cambridge 1996) 545-585
- Wolff, C., 'La legio III Cyrenaica au Ier siècle' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 339-340
- 'Legio I Parthica' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 247-249
- 'Legio III Parthica' in: Y. le Bohec en C. Wolff, *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1 (Lyon 2000) 251-252
- Woodman, A.J., *Velleius Paterculus: the Tiberian narrative (2.94-131)* (Cambridge etc. 1977)
- Zeev, M.P. Ben, 'The uprisings in the Jewish diaspora, 116-117' in: S.T. Katz ed., *The Cambridge history of Judaism 4: the late Roman-rabbinic period* (Cambridge 2006) 93-104

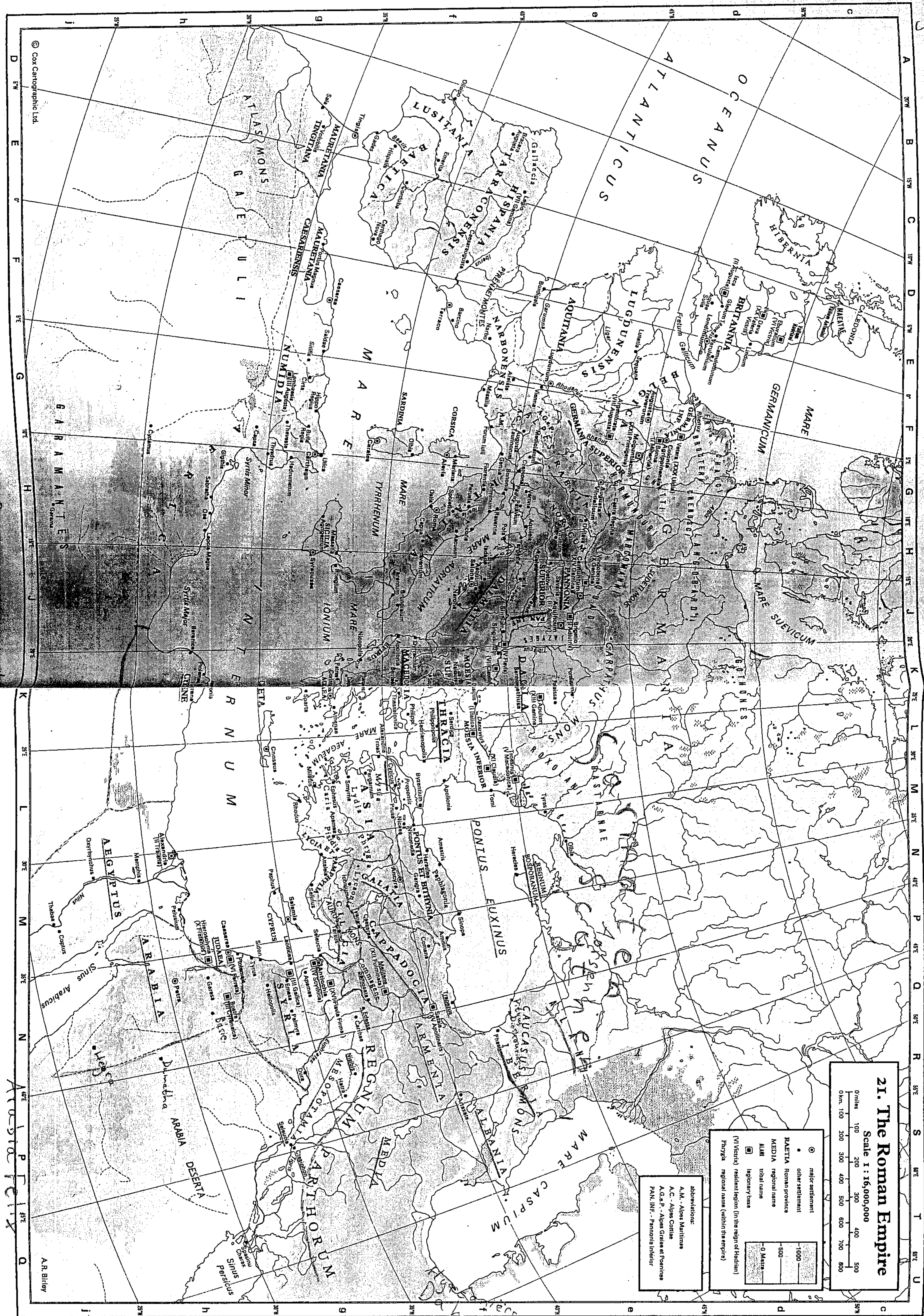
Kaarten:

- Campbell, J.B., 'Legio' in: H. Cancik en H. Schneider ed., *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 7: Lef-Men* (Stuttgart en Weimar 1999) 7-22, 'Verteilung der (25) Legionen im Römischen Reich (um 14 n.Chr.)' op pagina 11 en 12 (gebruikt als: 'Eenvoudige kaart van de Romeinse provincies en de verdeling van de legioenen in 14 n.C.') en 'Verteilung der (33) Legionen im Römischen Reich (um 200 n.Chr.)' op pagina 13 en 14 (gebruikt als: 'Eenvoudige kaart van de Romeinse provincies en de verdeling van de legioenen in 200 n.C.')
- Cornell, T., en J. Matthews, *Atlas of the Roman world* (Oxford 1982) 150 en 151 (gebruikt als: 'Gedetailleerde kaart van Asia Minor en het wegennetwerk dat zich daarin bevond'), 157 (gebruikt als: 'Gedetailleerde kaart van Syria, (Osroëne en) Mesopotamia, Judaea en Arabia Petraea en het wegennetwerk dat zich daarin bevond') en 165 (gebruikt als: 'Gedetailleerde kaart van Aegyptus en het wegennetwerk dat zich daarin bevond')
- Hammond, N.G.L. ed., *Atlas of the Greek and Roman world in Antiquity* (Park Ridge (New Jersey) 1981) kaart 21: *The Roman empire* (gebruikt als: 'Gedetailleerde kaart van het Romeinse rijk') en kaart 27: *The Eastern provinces* (gebruikt als: 'Gedetailleerde kaart van het Romeinse oosten')
- Heyden, A.A.M. van der, *Atlas van de antieke wereld* (Amsterdam en Brussel 1958) 49, 'De Limes in Syria'
- Török, L., *The kingdom of Kush: handbook of the Napatan-Meroitic civilization* (Keulen, Leiden en New York 1997) '6. The Middle Nile region in the Twenty-Fifth Dynasty-Napatan periods' (gebruikt als: 'Gedetailleerde kaart van het zuiden van Aegyptus en Meroë')

Gebruikte woordenboeken:

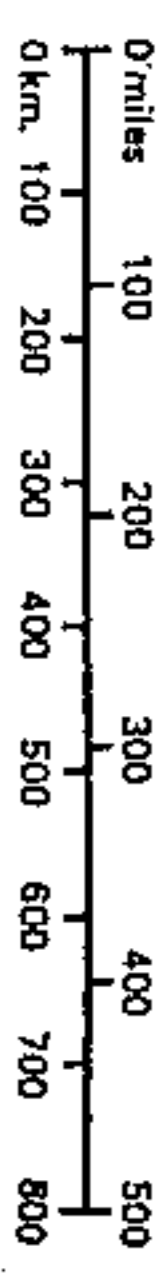
- Lewis, C.T., en C. Short, *A new Latin dictionary: founded on the translation of Freund's Latin-German lexicon edited by E.A. Andrews* (New York en Oxford 1891)
- Liddell, H.G., en R.S. Scott, *Greek-English Lexicon* (New York 1883)
- Pinkster, H. ed., *Woordenboek Latijn/Nederlands* (Amsterdam 2003)

Gedetailleerde kaart van het Romeinse rijk

21. The Roman Empire

Scale 1 : 16,000,000

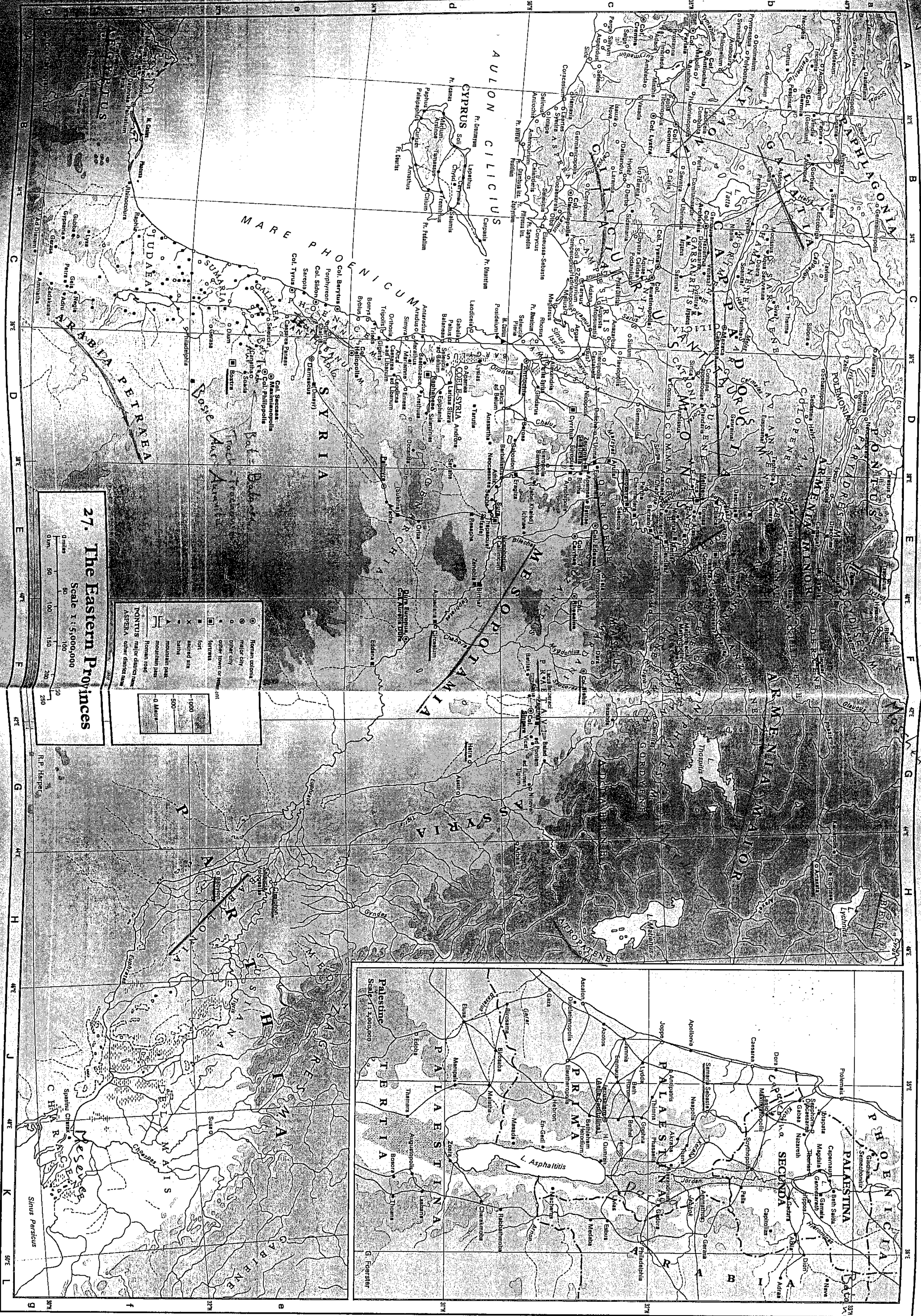

- major settlement
- other settlement
- RAETIA Roman province
- MEDIA regional name
- ALMI tribal name
- legislative base
- (V) (Vestrix) resident legion (in the reign of Hadrian)
- Phrygia regional name (within the empire)

abbreviations:
 A.M. - Alpes Maritimae
 A.C. - Alpes Cottiae
 A.G.A.P. - Alpes Graiae et Poeninae
 PAN. INF. - Pannonia inferior

Sacra

deetailleerde kaart van het Romeinse oosten

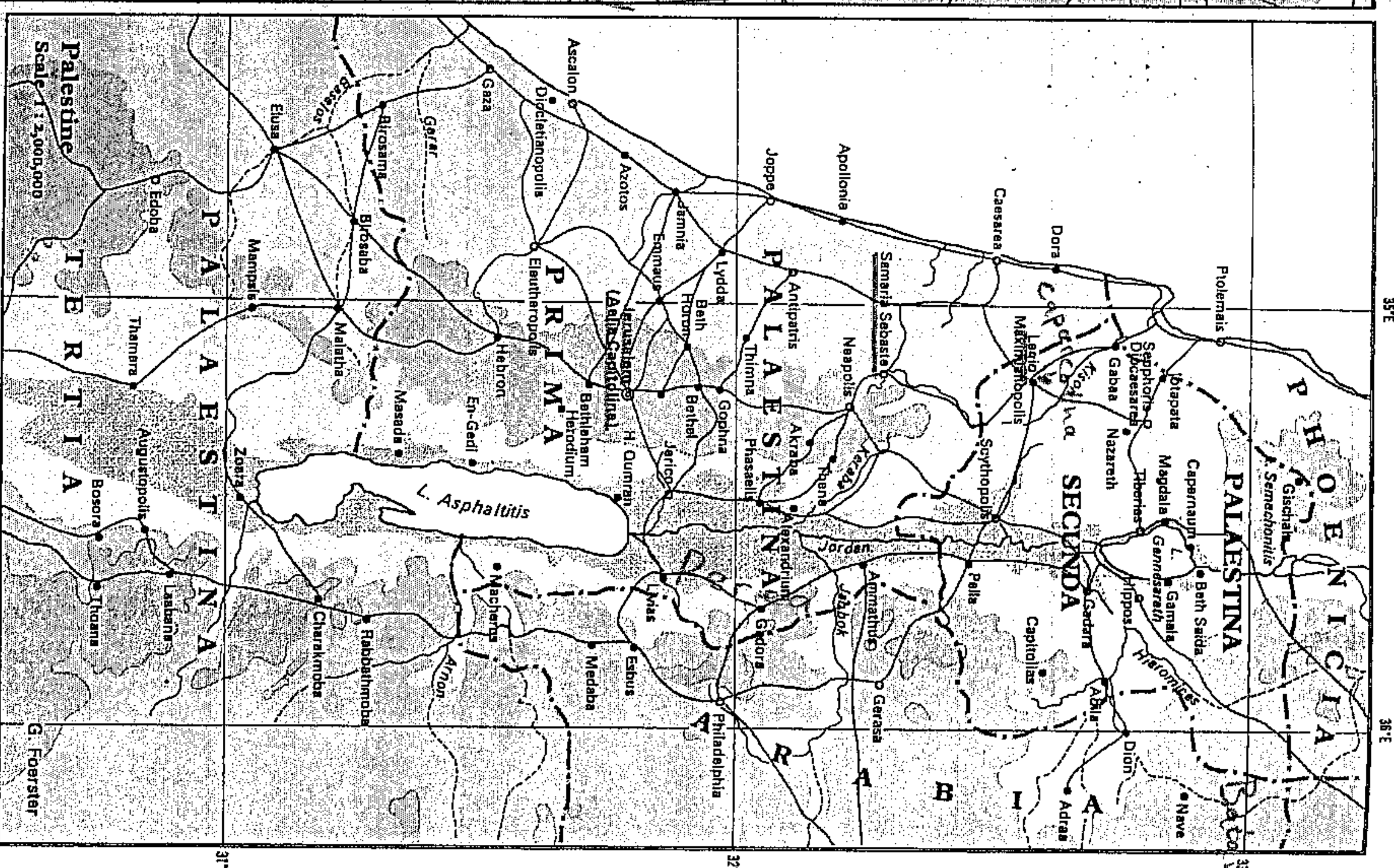

27. The Eastern Provinces

Scale 1:5,000,000

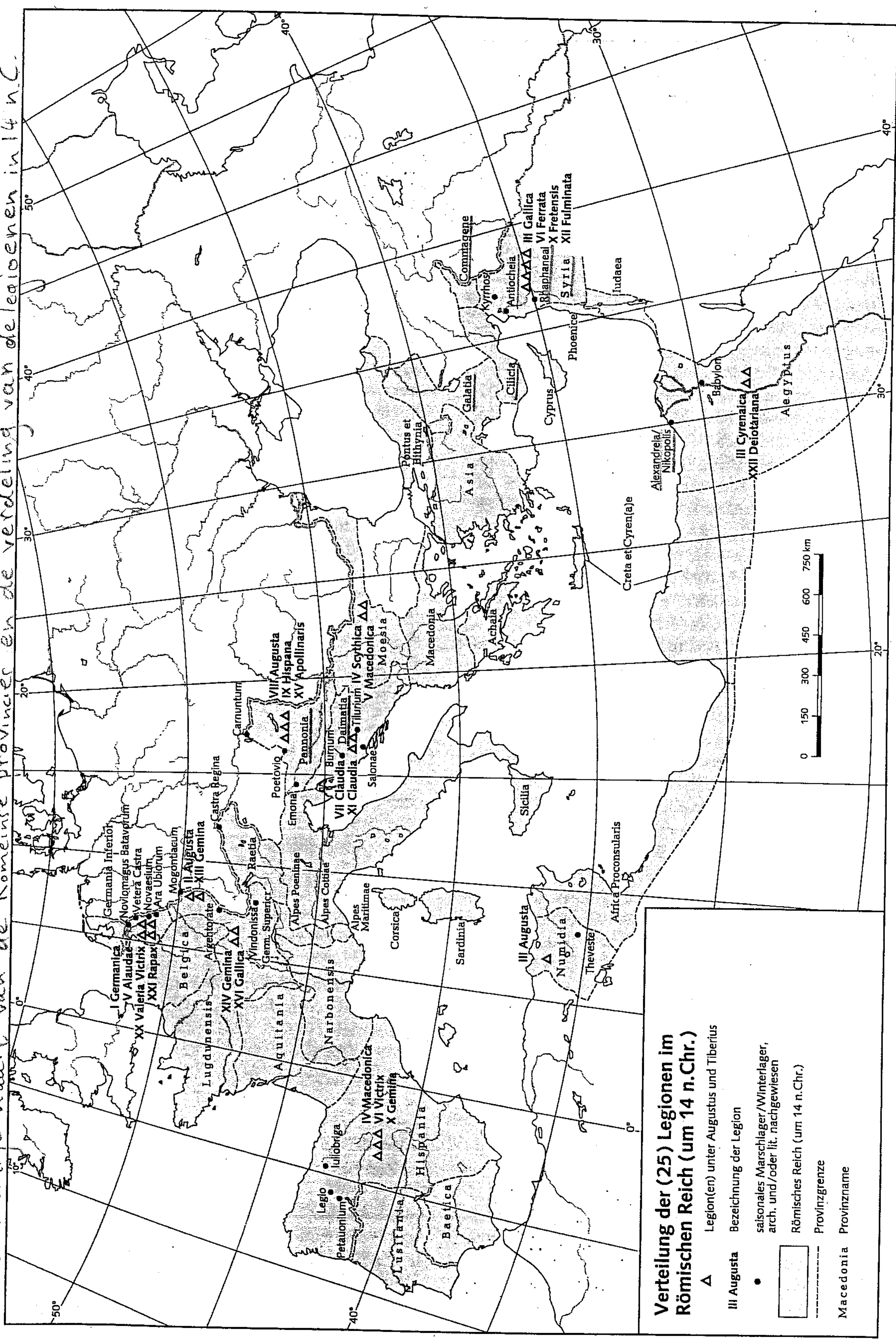
○	Roman colonies
●	major city
○	other city
□	other towns or village
■	fort
⊠	arched site
⊞	bathe
▲	mountain peak
△	mountain pass
—	Roman road
—	PONTIUS: main or ordinary line
—	ASPERA: other district line

Palestine Scale 1:2,000,000

Scale 1:5,000,000

Eenvoudige kaart van de Romeinse provincies en de verdeling van de legioenen in 14 n.C.

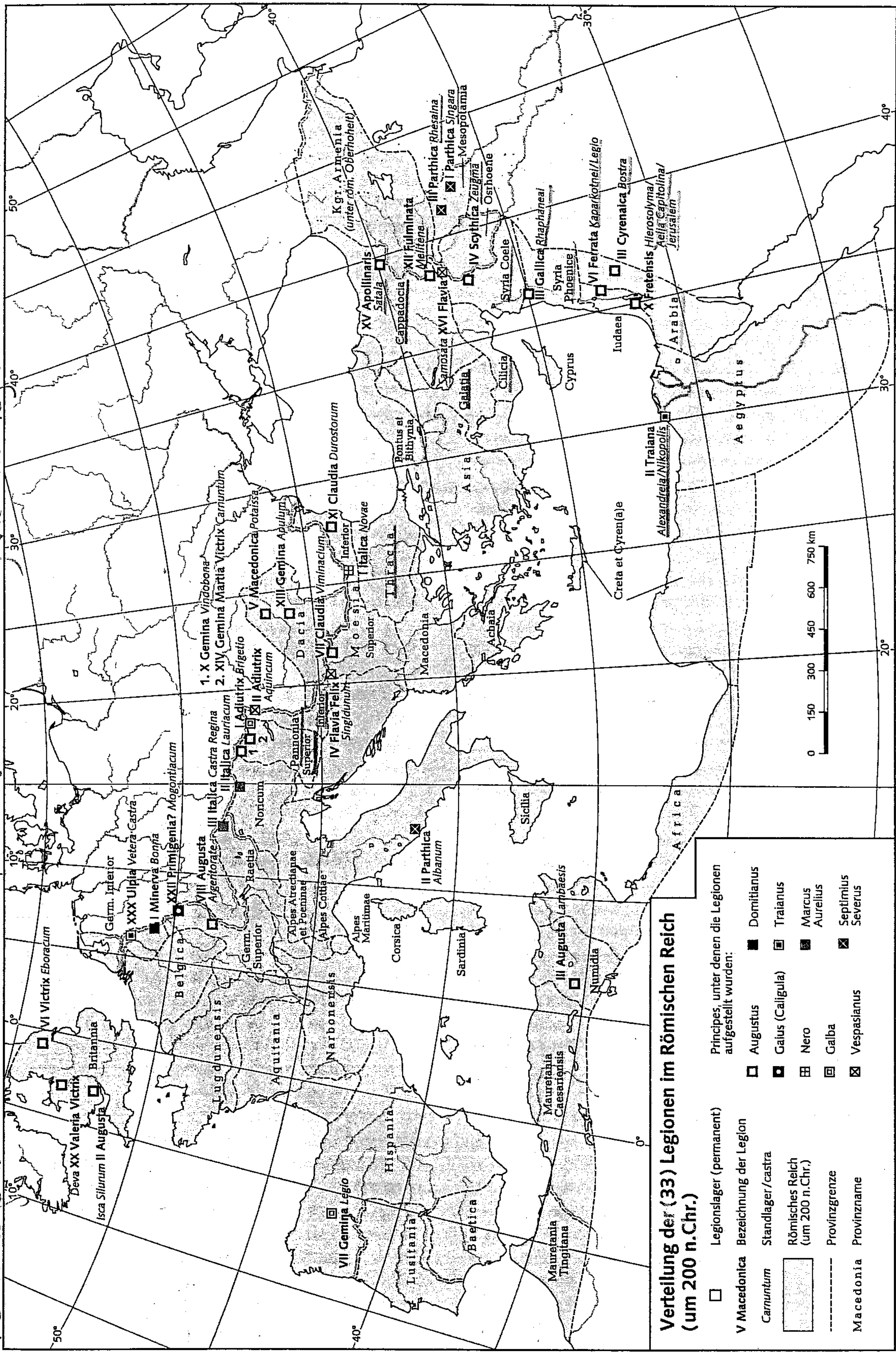

Verteilung der (25) Legionen im Römischen Reich (um 14 n. Chr.)

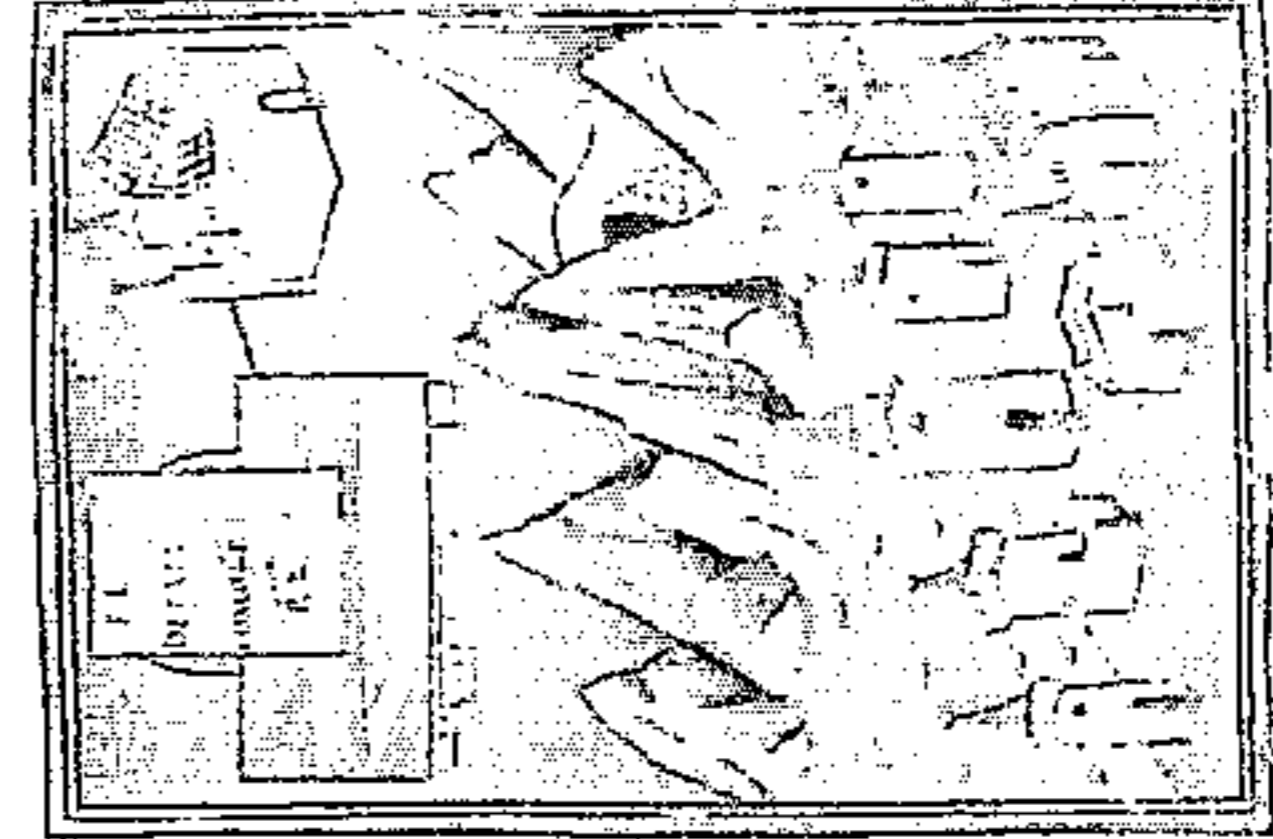
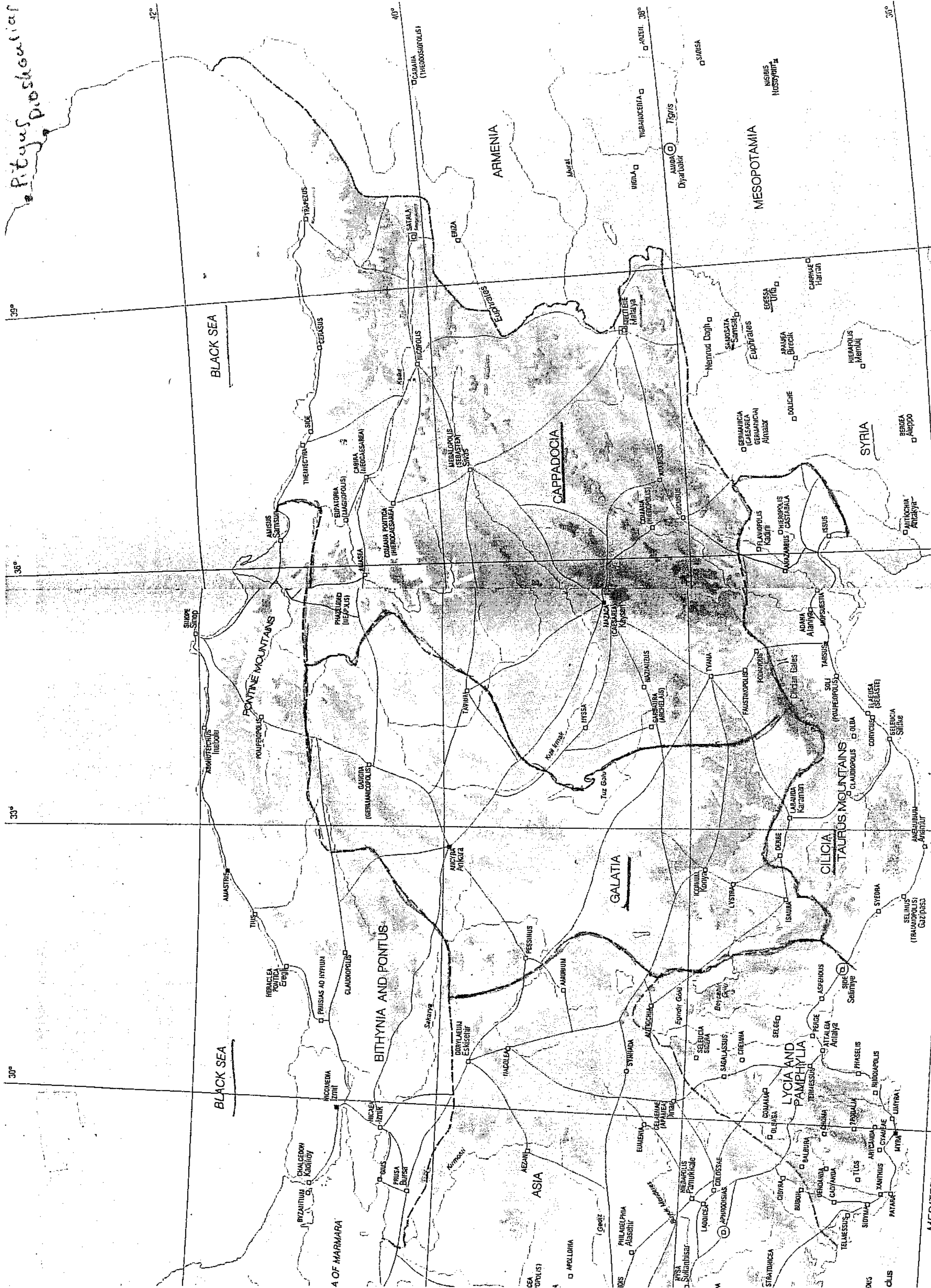
- △ Legion(en) unter Augustus und Tiberius
- Bezeichnung der Legion
- saisonales Marschlager/Winterlager, arch. und/oder lit. nachgewiesen
- Römisches Reich (um 14 n. Chr.)
- Provinzgrenze
- Macedonia Provinzname

Mit: J. B. Campbell, 'Legio' in: H. Cancik en H. Schneider ed., Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Albert von F. Lef-Mer (Stuttgart en Weimar 1999) 11 en 12

Eenvoudige kaart van de Romeinse provincies en de verdeling van de legioenen in 200 n.C.

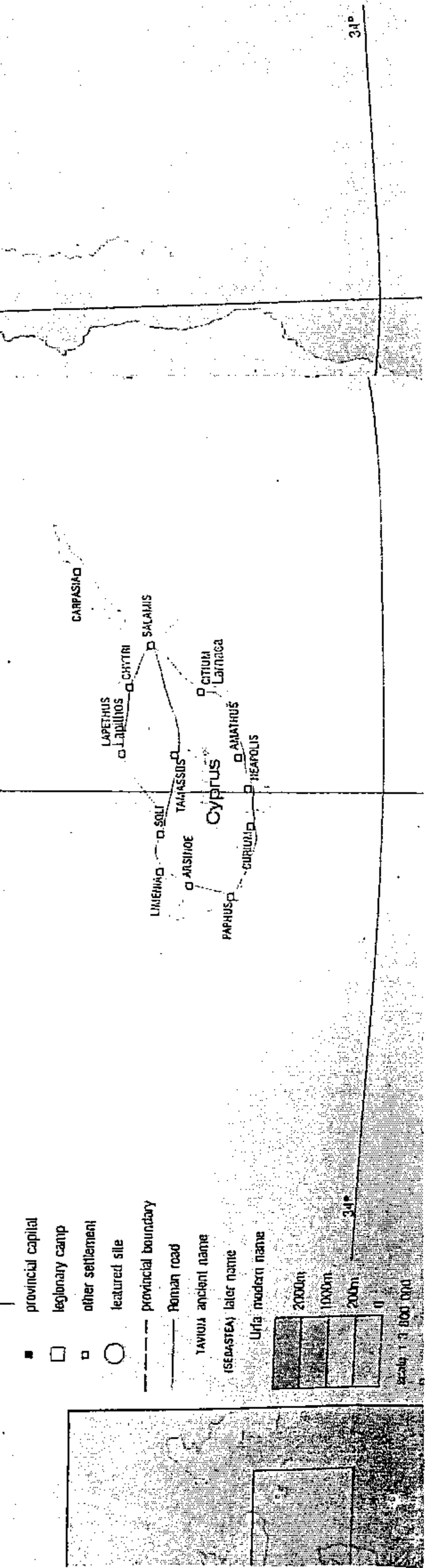
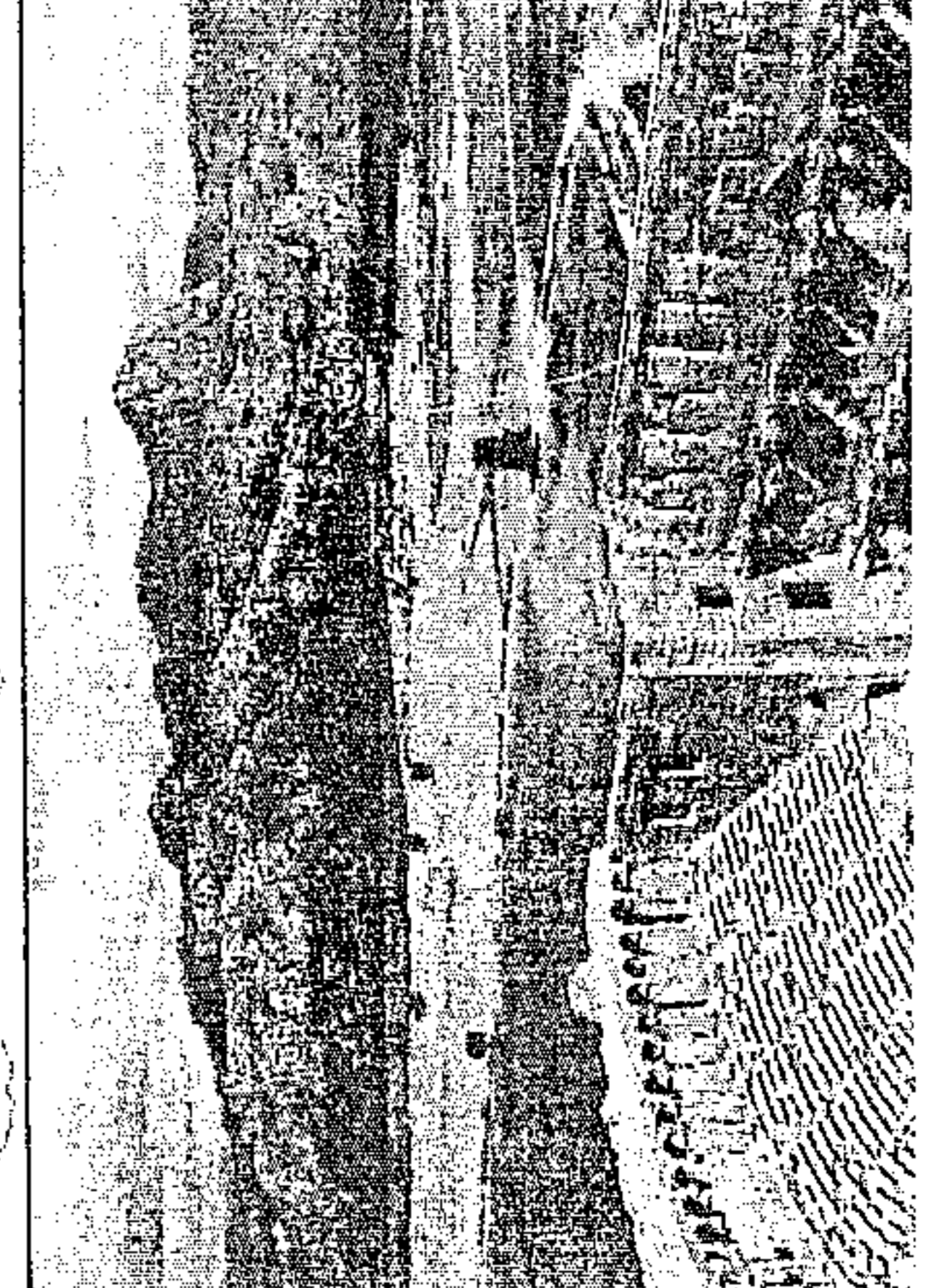
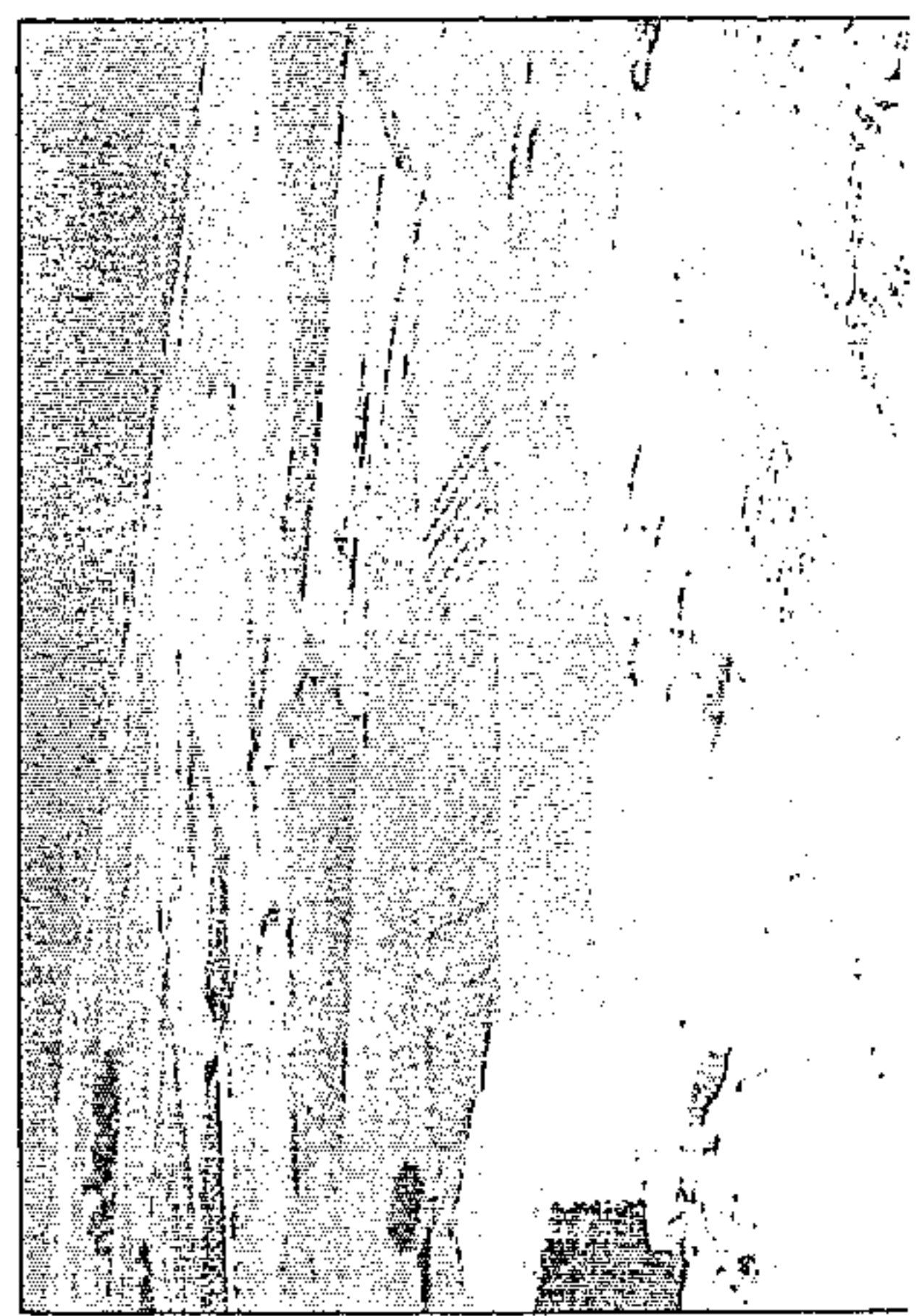
Uit: J. B. Campbell, 'Legio' in: H. Cancik en H. Schneider ed., Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike. Altertum 7: Let-Men (Stuttgart en Weimar 1999) 13 en 14

Left: The Isauria of the *Noritia Dignitatum* splendidly evokes the threat of the mountains to the security of the plains and coast of southern Asia Minor.

Below left: The beautifully preserved theater of Aspendus in Pamphylia well illustrates the scale of expenditure and standards of construction achieved in 2nd-century Asia Minor.

Below: Equally expressive of private opulence are the 4th-century mosaics in the "houses of Eustolios" overlooking fields and the sea at Curium in Cyprus.

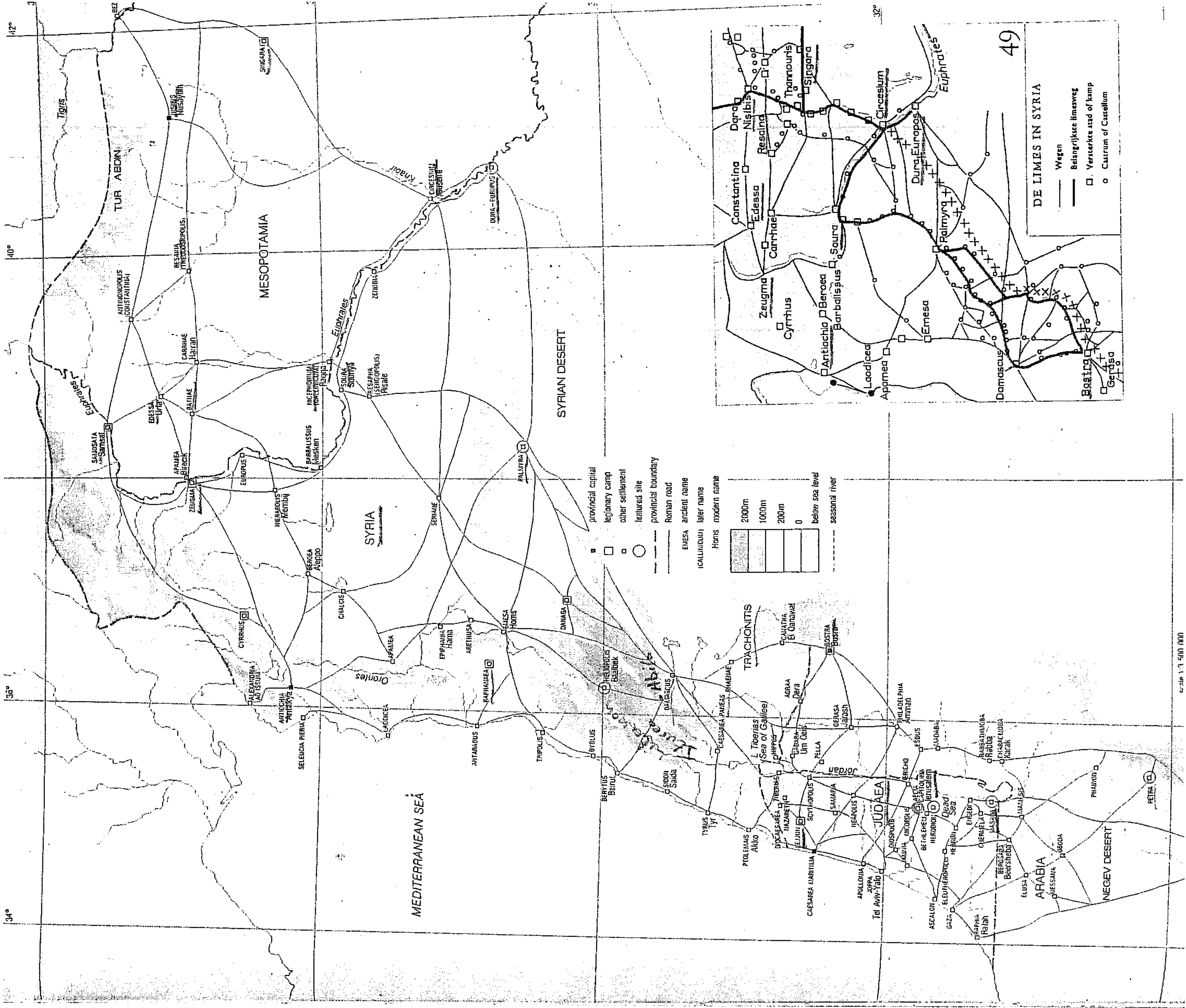

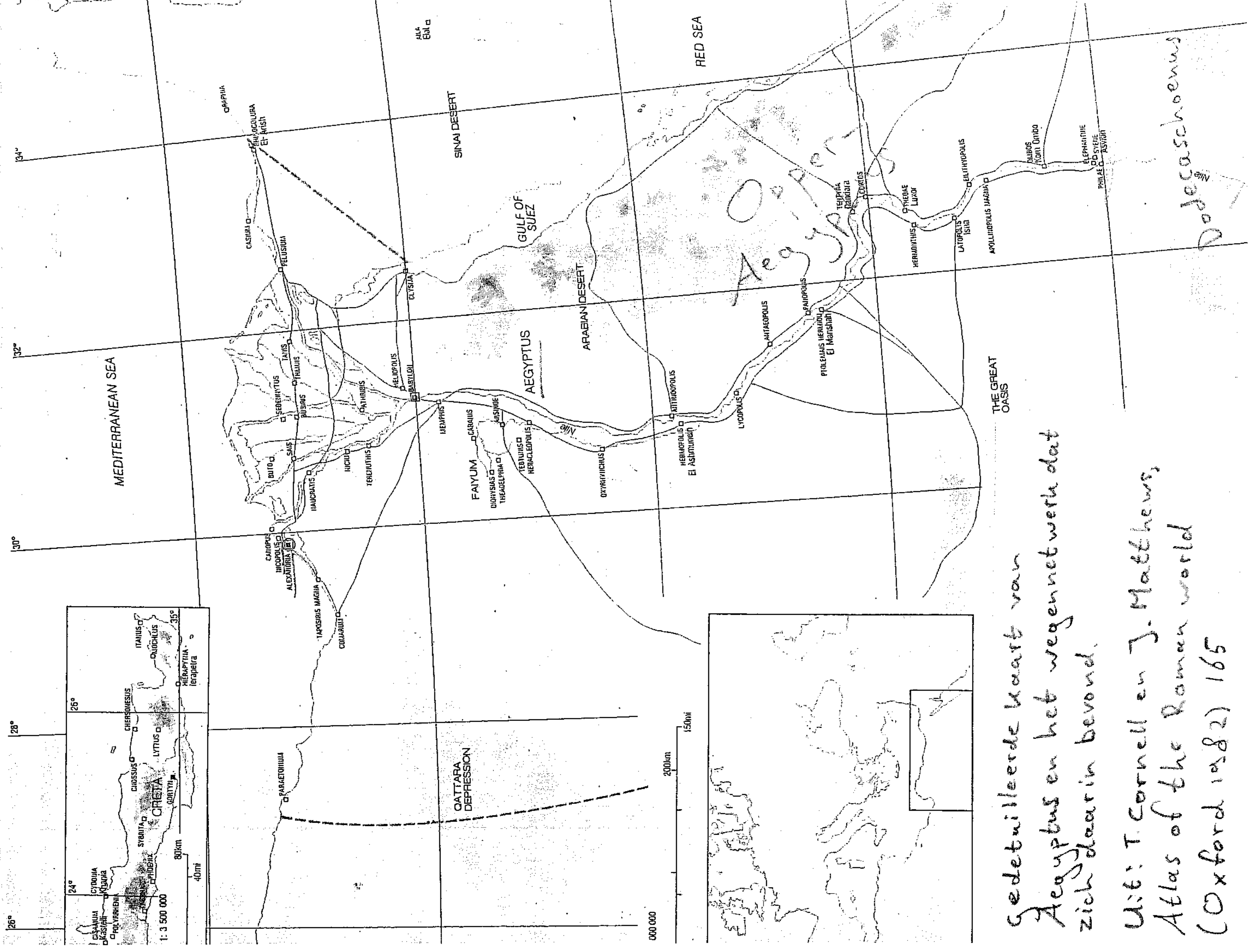
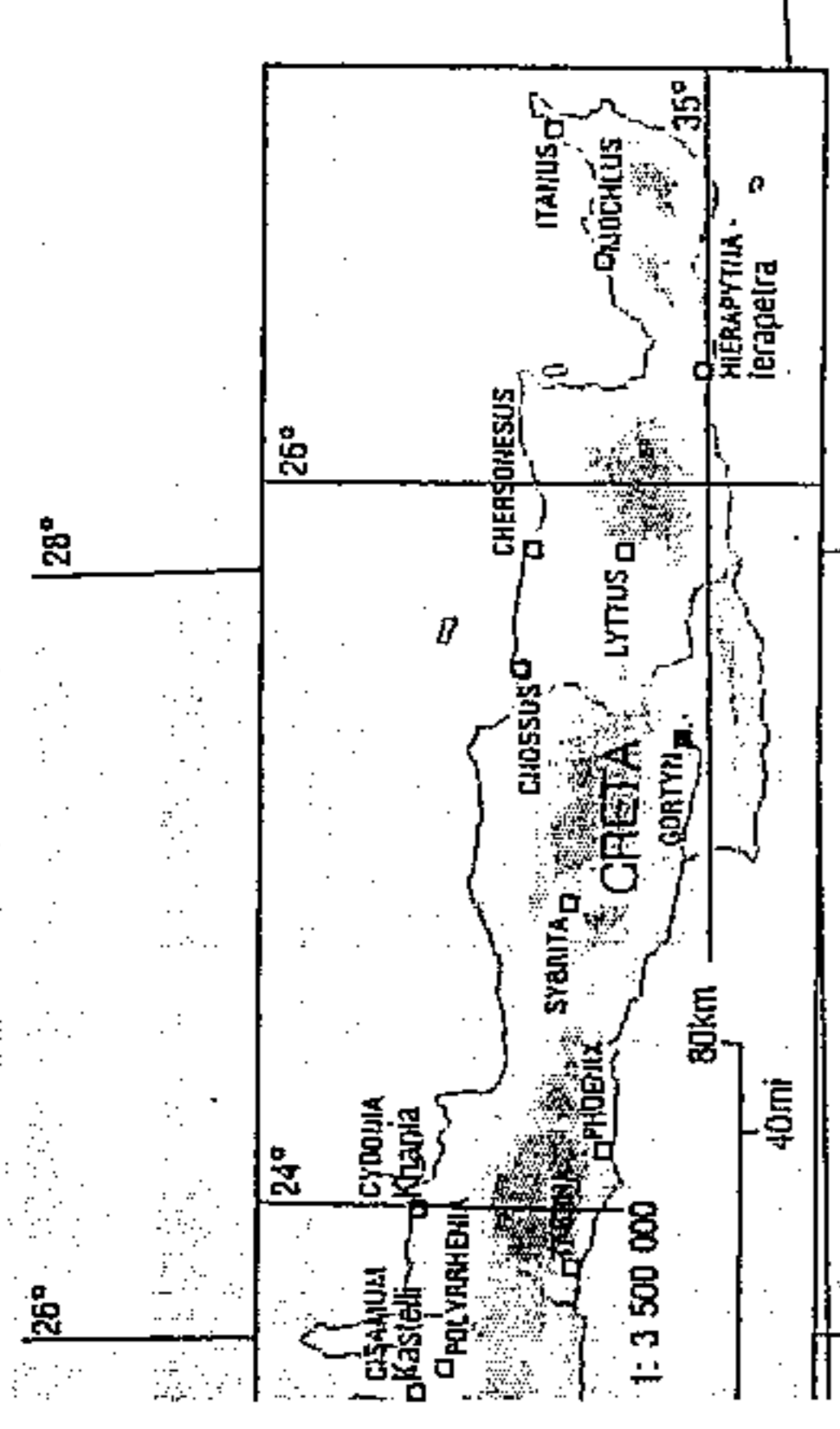
Gedetailleerde kaart van Syria,
 (Oosroene en) Mesopotamia, Judaea en
 Arabia Petraea en het wegennetwerk
 dat zich daarin bevond

Uit: T. Cornell en J. Matthews,
 Atlas of the Roman world
 (Oxford 1982) 157

en

'De Limes in Syria'
 Uit: A. A. M. van der Hijden,
 Atlas van de antieke wereld
 (Amsterdam en Brussel 1958) 49

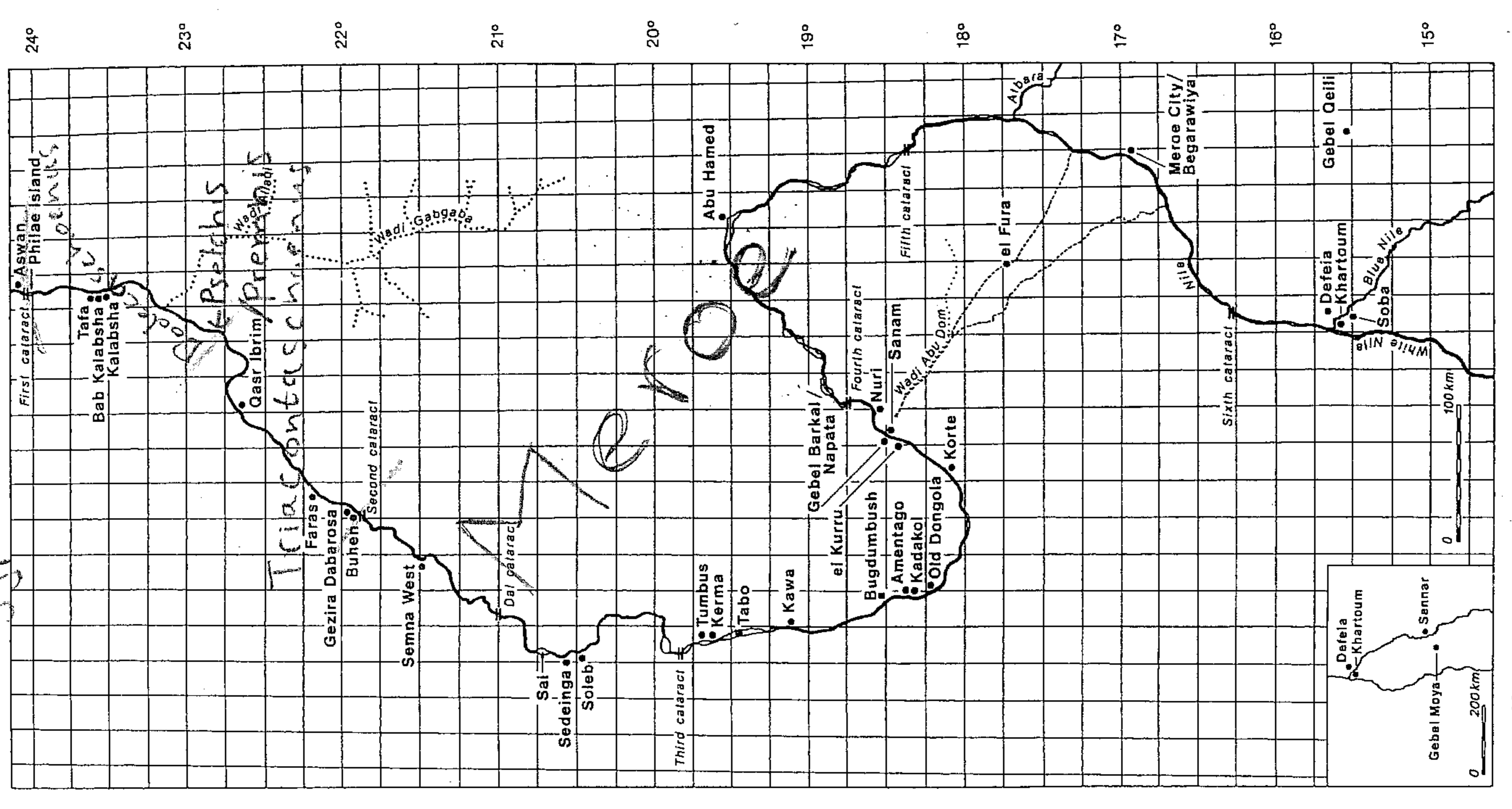

Gedetailleerde kaart van Aegyptus en het wegennetwerk dat zich daarin bevond.
 Uit: T. Cornell en J. Matthews, Atlas of the Roman world (Oxford 1982) 165

Uit: L. Török, The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic civilization (Leiden en New York 1984)

Gedetailleerde kaart van het zuiden van Aegyptus en Meroe

6. The Middle Nile Region in the Twenty-Fifth Dynasty-Napatan periods

Maatschappij van de hand van Török, The Kingdom of Kush, 455 en 460